

નિવેદન

રાજકીય ક્ષેત્રમાં જે વખતે મત્તાકાંતિના પડખા ચુંદા રહ્યા હોય, અને દરે દિશામાં ઘેરાયેલાં વાદળ વચ્ચે આથે આથે મુક્તિની વિષ્ણુરેખા, પ્રજાના જીવનમાં આશા અને આદર્શ હરી રહી હોય, એવા વિકટ અને માંગસિક અવ-
સ્થામાં, જેન પ્રભાવકો અને ગંજનીતિનિપુણ ધુરંધરાની રમૂનિ ચર્ચ આવે એ સ્વાભાવિક છે. જેન જગતના તપ-
સ્વીઓ, સાદિત્યસેવીઓ અને ઉપદેશકો જેમ વિશ્વવિ-
ખ્યાન છે, તેમ જેન જગતના મુસફીઓ દરેક વિશ્વના
પ્રકાશમાં ખંડાર આપ્યા નથી. કાળજી આજે અનુકૂળ
બનતું નામ છે અને ધીમે ધીમે જેન સમાજના ઇતિહાસ-
સદાઓ સાદિત્યમાં રથાન મેળવે એવું પાનાવરણ સરળ છે.

એ દૃષ્ટિએ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં જગતજોડોના ઇતિ-
હાસ વધારે બંધાયેલો ચર્ચ પડશે. બંધાઈની
ખંડારમી સદી એ ખરેખર એક બીજા કાલિકાળ હતો.
પ્રપંચો અને સ્વાર્થોધનાને લીધે આખું રાજદારી ક્ષેત્ર
કંટકમય બન્યું હતું. સગા-સંતીઓ અને સ્વામી-સેવકો
વચ્ચે સ્વાર્થ-લોભ-ભોજનના અને વાસનાઓના હંદપુદ
આક્ષત્રાં હતા. એવા વિકટ સંયોગોમાં બંધાઈને બચારી
લેનાર જગતજોડોના વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ આજે આપની
પાસે નથી. માત્ર સરકારી ખાનગી દસ્તાવેજો, છુટા-ઝવાયા
પત્ર-વ્યવહારો અને પદાઓમાંથી એ જેન અંતરિયરની કાવ્ય-
કેશન, પ્રજાદિનસ્થિતિના રંગકી રહે છે. સોડ કલાકવના
સંદેશોમાં કહીએ તો “એ એક એવો પ્રતાપી માણસ છે કે

દેશની સહીસલામતી અને સલામતી માટે તે તેમને ઉચિત સલાહ જ આપશે."

અંગ્રાજના 'આ મહાપુરુષની યશ-ગાથા વ્યવસ્થિત પ્રકાશ પામે અને એ ગૌરવભાષા ઇતિહાસને ઉકેલતાં જૈન જગતની ઉજ્જવળ રાષ્ટ્રસેવાનો જનતાને પરિચય થાય, એ માટે 'જગતશેઠ' ની નવલિકા જનતા સમક્ષ મુકવાની કમ્પા વ્યક્ત કરતાં, બાકી સુશીલે, છ માસની જોલ-માત્રા અને તે પછીની નાદુરસ્ત તબીબન વચ્ચે પણ ઉંડા ઉતરીને જાતની ત્વરણે આ કથાનક તૈયાર કરવામાં જે જલ્દમત હિત્તી છે અને ઐતિહાસિક સાદિત્યની અપૂર્ણતા છતાં પરિણામે આજના ગુપ્તિય નવસર્જનમાં જે પ્રાભાવિક સાધન પૂરું પાડ્યું છે તે માટે તેમને અભિનંદન થતે છે.

પ્રામત્તિક પુરુષોના જીવન-પ્રસંગોને સંસ્કારી રાચક ભાષામાં તૈયાર કરી 'જૈન' ના વાચકોને ઐતિહાસિક જોડ આપવાની અમારી ચાહુ પ્રણાલિકા આ પુસ્તકથી વધુ બર આવે છે, તે માટે હર્ષ વ્યક્ત કરતાં એટલી ઉમેદ રાખી કે જગતશેઠની ભજતી ટોપી નાંચે આજખાતા અનામદે. અને માનુકચકો સાથે જૈન-જગતશેઠની વંશ-વેદોને હંદએ નિરમલ નથી; એ સ્પષ્ટ વસ્તુ આ સાદિત્ય-સારો જનતા સમક્ષે, અને પ્રભાવશાળી વૈભવ અને મુસ-દ-વન્યી અંગ્રાજના ઇતિહાસમાં એક મહત્તાભરી નોંધ બદલવનાર જગતશેઠની યશ-ગાથાને ઉકેલી તેમાંથી નવું સંવતન પ્રકાશ કરે.

જૈન એજન્સી-કમિશનર

૧-૨-૧૯૩૧

}

દેવચંદ.

અ ના વ ર થ ક

[અનાવરથક : એકલે જીવનસરી. ધણીવાર જુઓ, વડીલો અને
 વધુ મુઠ્ઠો રૂપાંક કરે છે કે આ જમાનામાં હવે 'આવરથક' નો
 કોઈ ભાવ પૂછવું નથી. મને ધણું કે આ વરથ-
 કોના ભાવને સી મવા દોષ તો એકવાર 'અનાવરથક' ને
 એના આસને એસારી બાબ અજમાવવાની તક કાં
 ન આપવી ? " અનાવરથક "
 ધામે ધામે જળવાન બને તો " આ વ- રથક " નો મરવ
 જાણી હો. અનાવરથકનું એક મોડું મુખ એ કે તે આવરથકની
 એમ જ દાંધીરી હકમ ન કરે ! એ જિઆર
 સરખાવની જેમ એક કોરે સંકોચાઈને એસી રહે ! વાંચી તોય ઠીક અને
 ન વાંચી તોય ઠીક. અનાવરથક તો છે જ. બાગ્યયોગે વાચકની નજરે ચડે
 અને પાતાનાં રૂપ-રુચી વાચકને પ્રગ્ભ કરે તો તે પોતાની લગ્ન, નમ્રતા
 ને રંજકતાને લીધે કદાચ આવરથક કરતાં ય વધુ બદાલે સર્વ પડે !]

"જનનમેઠ" લખવાનો વિચાર ક્યાં ત્યારે તે "નવલકથા" જ
 લખારી એમ આવી લીધેલું. અને ઐતિહાસિક આધારને લીધે કથા
 પણ ઐતિહાસિક જ બનશે એ પણ લખતર ચાલસ દણ. એ
 બન્નેનો મુજામ્મ મેળ મળી જવ તો " એક રસમરી ઐતિહાસિક
 નવલકથા " આપે.આપ કવી નીકળે એમા કંઈ પૂછવાપણું જ ન
 દેવ. "જનનમેઠ" ની આ કથા એ નીને એ કેટ મ સિકમા કમે કમે
 લખાને છપાવવી શરૂ કરી દોત અને કુપર કથા નેવા મનોરમેથી
 દોરવાથી દોત તે હું કદાચ વળાંના મજલે, દબેગ રવાપિત નિયમ
 તરીકે લખવા વ ક્યા લની નાખત કે :

“ જગત્શેઠ ”

(એક રસભરી ઐતિહાસિક નવલકથા) ”

અને તંત્રી સાહેબ, મને ખાત્રી છે કે, ‘ રસભરી ’ પાસે “ અતિ ” શબ્દ ભરેલી “ અતિ રસભરી ” બનાવી વાંચનારને ધડીતર ભ્રમમાં નાખી શકતો. પણ મારા ભાવ્યમાં પુસ્તક લખવાનું સર્જનું હશે, અને એટલેથી છૂટકો થવાનો ન હોય તેમ છપાયેલું પુસ્તક વાંચી પાછું પ્રસ્તાવના લખવાનું પણ નિર્માનું હશે; એટલે જ મને મારું છપાયેલું પુસ્તક વાંચવાની ફરીથી ફરજ પડી-દરેક લેખક જેમ પોતે પોતાનો સમલોચક હોય તે દ્રષ્ટિએ વાંચવાની ફરજ પડી, અને મારો મેલ “ કમળપત્ર પરના જળાળિંદુ ” ની જેમ સરી ગયો. મારે મળ્યું સ્વપ્ન નીહાળનાર દીન દરિદ્રી સ્વપ્નદ્રષ્ટાની જેમ મને થયું કે આ “ જગત્શેઠ ” નથી શબ્દ ઇતિહાસ કે નથી નરી કથા. અને એ જેમાનું કંઈ ન હોય, છતાં રસભરી ઐતિહાસિક કથા કહેવા જઈ તે બીજાના યાત્રાની ખીજ જેલને જ સાચક ગણાઈ ને ?

એટલું છતાં મને એક આશ્વાસન મળી રહે છે. “ પૃથ્વી વિશાળ છે અને કાળ નિરવધિ છે. ” ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં પણ કોઈક સમાનધર્મી ઉદ્ભવશે અને કહેશે કે ‘ જગત્શેઠ ’ ના લેખકે ઇતિહાસની સાથે રમત નથી કરી, ‘ રસ ’ આણવાની ખાતર મેટર-ઓની મર્યાદા નથી મૂકી ! ઐતિહાસિક પ્રસંગોને કથાની ખાતર સ્ફેગ આધાપાછા કર્યા હશે, પણ એક વિદ્વાન નથી કર્યા. મારો સમાનધર્મી આટલું કહે તોપણ મારે મન બસ છે. વિરોધી કે વિધર્મીની કોઈ દરકાર નથી રાખતું. તો પછી મારે એકલાએ રાસ કે રાખવી ?

જગત્શેઠ વાંચતાં પડે અને એમ
“ અંગેજી ”

દોષ ! અને માલ દોષ તોપણ નેના પાપે કોટસોં વરસે થયાં મુલાખી
 ભોમવની પડતી દોષ તેની કયા કાને પડવા દેવી એ પણ પાતક નથી !
 “ જાગતુ રોક ” ઈસ્ટ-ઇન્ડીયા કંપનીના અંગ્રજી બન્યા હતા એમ
 કહેનારાએ જાગતુ રોકને ખરેખર બારે અન્યાય આપે છે અને એટલું
 પણ હમેશુ જોઈએ કે ફરેક ઐતિહાસિક નાયક એના જમાનાથી
 પર-અતિ પર દોષો જોઈએ એમ માની લેનારાઓ પોતાને વધારે
 પડતો ન્યાય આપી દે છે. અંગ્રેજો અથવા અંગ્રેજીની શાળપદ્ધતિ
 આપણને આજે અમરી થઈ પડી છે. પણ ઈસ્ટ-ઇન્ડીયા-કંપનીના
 સમયનો નવાખી-ભોમલાઈ અમલ જોઈએ વિચારી છે તેમને તો રોળે
 રોળે આના ખાત્રી થઈ ચૂકી દરો કે વિધિ વધ રીતે પીડાતી-હજાતી
 અને છુંદાતી પ્રભને, અંગ્રેજ વેપારીઓ-અમલદારો તારણદાર રૂપ
 જ હાથ દરો. એ વખતે પણ અંગ્રેજ વેપારીઓ કંઈ ઓછા
 બેપાની ન હતા. પરંતુ રીબાટી રેયતે એમણું બદારણું રૂપ જ નેમણું.
 બે અનિષ્ટોમાંથી એકની પસંદગી કરવાની અનિવાર્ય ફરજ આવી
 પડી ત્યારે પ્રભને અને પ્રભના નેતાઓએ અંગ્રેજ વેપારીઓ સામે
 આંધુભરી આંખે નિહાળ્યું. અંગ્રેજોએ આંધુ લૂછ્યાં તો ખરા, પણ
 વખત જવાં એમણું શુદ્ધ કે અશુદ્ધ પણ ખરું રૂપ પ્રકટ્યું-અમલગી
 બાલું દરી તે આખ સામે આવી અને દિંદી પ્રભને થયું કે નદીથી
 બચવા આપણે ‘ વાપ ’ ના પાંજરામાં બરાઈ પડવા હતા.

પણ આ ઉપરથી હું જાગતુ રોકનો બચાવ કરું છું એમ કોઈ ન
 માને. અંગ્રેજોની કુટનીતિનો બચાવ કરી શકું તો જ નેમના કંઈકે
 સહાયક-ઉત્તેજક કે સહાદકાર ગણાતા જાગતુ રોકનો બચાવ કરી શકું.
 ખરી વાત તો એથી ભૂલી જ છે, અને હું માણું છું કે “ જાગતુ રોક ”
 એક વાર વાંચશે તેને એ સમજાયા વિના નહીં રહે.

છતાં જાગતુ અને વાર્તા વચ્ચે અંતરવચરે ન છૂટે આવીને ઉભો
 છું ત્યારે તો કહી જ દઉં કે જાગતુ રોક અંગ્રેજોને આમંત્રણ આપવા

નથી ગયા, અથવા તો વેર વાળવાની દુરાશાએ કે રાજપાટ પડાવી દેવાની હુમ્મતિએ તેમને કદિ નથી પ્રેર્યાં. વેપારી તરિકે તેમને અંગ્રેજ પેટી સુધે સંબંધ દોર્ય એ સ્વાભાવિક છે. આજે પણ અંગ્રેજ અમલદારે ના દાવનો મરણતોલ લાઠીમાર બાળકો અને ઘેરાંઓ ઉપર પડેને. વેપારીઓ જીએ છે, યુવકો અને દેશનેતાઓને કારાવસની સખત સખતો નેડતા સાંભળે છે અને જગતના એક મહાપુર-પને કારાવસની દોવાસે. પછળ 'જીવતા દફનાવવા' જેવું કરણ દૃશ્ય સૌનાં દીલને વ્યથિત બનવે છે; છતાં આ દેશના વેપારીઓ, રાજપુત્રીથી અમલ-દુશીય રીતી પેતની મેળે વિલયત સાથેનો વેપારી સંબંધ તોડી રાક્ય છે. વેપારી સંબંધથી જોડાવા છતાં જગત્પ્રેટે અંગ્રેજ વેપારીઓની ખુરામત નથી કરી. પણ ન્યાદે ન્યાદે અન્યાય થતો લાગ્યો છે ત્યારે ન્યાદે ન્યાદે નેમો! સ્પષ્ટ રાખ્દોમાં કોરે સત્ય સંમથાવ્યું છે. સીરજ કાં ન ત્યારે ક-કાન અંગ્રેજો ઉપર કાંઈ બરેયો અને મુકીનર અંગ્રેજ નવ પુરત. નગારાં વાગનાં હતાં ત્યારે બરાબર સીરજ-કાંડની નજર જગત્પ્રેટે પણ અંગ્રેજોને લખેલું કે :—

“તમે જે જોરજુલમ વાપરી કલકત્તા પધાર્યા છો તે જોરજુલમ વાપરી ગોરહાડ સંભાળનારા પાક્યું છે તે જોરજુલમ વાપરી બીજા કંઈ દાનવ કોય એમ બાધ્યું નથી

[illegible]

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

રહે એ કમ બને ? તમે જ તમારા મનમાં આ બાબતનો વિચાર કરી શોધો. * * * * તા. ૧૪-૧-૧૭૫૭. "૭

એટલું જ નહીં, પણ યુદ્ધના અવસરે જમીનોને નેમના કાન્ય સાથે સીરામની પાસે અમેરોની સામે લડાયા વડાજીમાં હમેશા આપણે એકબે હાથે.

* * * * You have acted the very reverse part and possessed yourselves of Calcutta by force, after which you have taken and destroyed the City of Hugly, and by all appearances, you seem to have no design but that of fighting. In what manner, then, can I introduce an application for accomodating matters between Nabob and you? What your intentions are it is impossible to find out by these acts of hostility.

"Put a stop to this conduct and let me know what your demands are. You may then depend upon it. I will use my interest with the Nabob to finish these troubles. How can you expect that the Nabob will pass by or over look your conduct in pretending to take up arms against the prince or Subah of the country. Weigh this within yourself." 14-1-1757

જીનાં દંડતરો અને કાગળોમાંથી, ઝીણી તપાસ કરીએ, તો આજ અનેક પુરાવા મળી આવે. પણ વળી પાછું મનમાં એમ થાય છે કે જગત્શોકનો આટલો ય બચાવ શા સાર કરવો ? જે સમયે દિલ્હીના મોટા શહેનશાહથી માંડી નાનામાં નાનો જમાદાર, લેખ કે લાલચનો માર્યો કંપની સરકારની સોડમાં ભરાતો હોય તે વખતે કદાચ જગત્શોક જેવા બે-ચાર પુરૂષો અને રાણી બાવાની જેવી એકાદ દેવી, એ એપથી પોતાની જાતને થોડી બચાવી રાક્યા હોય તો પણ શું થયું ? એમ ન બને કે આજે અત્યારના રાજસાસન સામે કું અને તમે અસંતુષ્ટ બન્યાં છોએ એને લીધે જગત્શોક પણ આપણી અત્યારની નજરે આપણા જેવા જ આપણને ગમતા હોય ? ધારો કે એમ થાય અને ધારો કે કેટલાકોએ ઉતાવળમાં કહી નાખ્યું છે તેમ જગત્શોક અંગ્રેજ રાજ્યસ્થાપનામાં ભાગીદાર હોય; તો એટલું ચોક્કસ કે જગત્શોક વસ્તુતઃ આ તરફે નહીં અને પેલી તરફે નહીં-ક્યાંકે મધ્યમાં હોવા જોઈએ. અમાણુ માણસના સાદા-સીધા તોડ જોઈ ને. નથી થતું ?

દુનિયામાં બધા આપણા જેવા વિચારના નથી હોતા. કેટલાક એવા પણ હશે કે જેને આ બધી રાજનીતિની છજાવટ, નકામી કદ કદ લાગશે. કેટલાક તો મુસ્લમાની નામોની પરંપરા જોઈને બેસી હાથે કે આ તે જીવ જગત્શોકની ક્યા છે કે આમદલાઈ ને આમદલાઈની જ બધી કમનુસીક છે ? આવી બધી નકામી ચિંતાએ કાંઈ તરફે એમ થાય છે કે જગત્શોક તે મહારાજ કેમીક, ખાદ-રેવ કે એવે, અર્થાત્ જગત્શોકના જન્મના દેવ તો જેમની અગ્રામણુ દુશ્મનની જાતે જન્મ કમ, સરકારની તરફે કે એમના પેલખને દેવના બેની કાંઈ બાને જન્મ કે નહીં મનદાવકની કેટલે મનદાવ મનદ કે પણ એવા નહીં નહીં નહીં, એવા નહીં કે નહીં કિરણેક થવની જગત્શોક નહીં જગત્શોક જગત્શોક જગત્શોકની કદાચ આમદલાઈ

જમત્સરોડ અવસ્થામાં-જમત્સરોડ એમાં કે.ઈ. ઇ. ૩૨૧૧ નેશનલ બાંહે
વ્યવસ્થા અને વિમાનને બાંહે વહાણ ન આવે તો પછી પંચમકાલ
શા કામનો ?

જતાં જમત્સરોડ મંદિરો બંધાવ્યાં છે, સંધ્ય કાલ્યા છે અને
લીધેના ખાસ દક્ષ મેળવી જૈન શાસનની અમુક સેવા બનવી છે.

અનાવરણ વસ્તુઓના પ્રદર્શનમાં બીજી પણ એક-બે વાત
કેમ ?

જમત્સરોડ એ કોઈ એક વ્યક્તિનું નામ નથી. એ એક બાંહેલાઈ
પડવી છે અને તે જમત્સર એક સૈદ્ધા સુધી પેઢી દર પેઢી વતરની
આવી છે, એટલે આ પુસ્તકમાં એક નાયકને બાંહે અધિક નાયક
નેવામાં આવે તો કાંઈ આશ્ચર્ય ન પામે.

જમત્સરોડ અને અમીચંદ વચ્ચેના એક પણ આ કથાનકમાં
એક સ્થળે પુસ્તકો ક્યાં છે કેટલેક સ્થળે ઇતિહાસ-લેખકોએ
પરસ્પર વિરોધી વિગતો નોંધી છે. કાંઈએ અમીચંદને જમત્સરોડનો
સુમિત્રાદીવો, કાંઈએ તેને જમત્સરોડનો આદતીયો, કાંઈએ તેને બારે
વેળાવાળો, કાંઈએ મોટા ધીમાખોર તથા દશમખોર તરિકે ચીતર્યો
છે. પણ જમત્સરોડ અને અમીચંદના વ્યક્તિત્વ વચ્ચે એક મહાસાગર
જેટલું અંતર હતું. આ બધું એક થા બીજી રીતે આ પુસ્તકમાં તો
હવે છે, પણ પુનઃક્રિયા ન કરે તો અનાવરણ નામ શી રીતે ચોલે ?

પ્રસ્તાવનાને અંતે ને ને મંથેના આધાર લીધા દોષ તેમનો
આધાર માનવાની એક શિષ્ટ પરંપરા ચાલે છે. જમત્સરોડ વિષે અમીચંદ
અમલદારોએ, દેવ પ્રવાસીઓએ અને મુસલમાન તવારીખ-નવેરોએ
બુદ્ધિ બનાવું પછું પછું લખ્યું છે. એક તો એ બધાના મંથેના
આધાર આધાર-પાઠો એમના ભવબાહ્યોને વગેરેવા અને ઉપર
જતા તેમનો આધાર માનવો એ કેટલું વિચિત્ર છે ? પણ અને તો

એક ખીજે તર્ક આવે છે: એમણે કંઈ મારા માટે થોડું જ લખ્યું છે ? મારે એમનો આભાર શા સાર માનવો ? અને માનું તો પણ જે સાદ સંભળાય નહીં તેની કીમ્મત કેટલી ? અરણ્યરંજનથી કંટાળીને તો હાંદીએ યુક્તતા મેદાને પડયા છે. અરણ્યરંજનનો પુનઃકાર મને બે દિવસ મ્હોડો થાય !

છતાં એક અદ્વૈતશ્રી ન ગણાઉં એટલા માટે જે જે મહારાષ્ટ્રે મને જગતશેઠ સંબંધી સાહિત્ય પૂરું પાડ્યું અથવા સૂચવ્યું તેમની ઉદારતા હું મૂલ્યવા માનું તો પણ બહારી રાકાય એવી વસ્તુ નથી, એટલું જોઈ જાય.

લૂંટરો પાછળ પડયા હોય અને ભારે શરીરવાળો શરદે નેટલાં લેતો જોઈને નેટલાં જ કતાવળથી આ પુસ્તક પૂરું કર્યું છે, એટલે બહુચૂકની મંડા માગવાનું મન થાય છે. પણ પાછો વિચાર આવે છે કે મેં કેટલું ન મંડા આપી છે કે હું મને પોતાને એવી માફીને આપકારા મુમત્તું કે મને ખાતરી છે કે કે.ઈ વાચકે હજી સુધી એવી માફી આપી નથી અને તેની સઘે વધારે સારી ખાતરી તો એ છે કે માફી નહીં આપતર પાસે પણ એવી કંઈ રસતા બળી નથી કે નિવસન. અનંદર બદલ લડીતર ચલાવી શકે. અને જેની પાસે સ્વયં કરવાની કંઈ સ્વભાવ નથી તેની માફી માગીએ તો પણ શું ? અને માન્યા છતાં ન મને તો પણ શું ? પરંતુ વિવેક એ જો સોભા મુમત્તું હોય તો બહારીન મને સટકા આવળની જમ એવી માફી મારવામાં મને ખાતર વધે નથી.

જાગૃત-શેઠ

(૧)

નૃવકાર મંત્રનું સ્મરણ કરતો હીરાનંદ ધરની ખંદાર નીકળ્યો. પંચ પરમેષીનાં ધ્યાન તથા સ્મરણથી આત્મા નિર્મળ બને છે એમ તે જાણતો હતો. પણ આજ તો આત્મા કરતાં ઘે દેહનો નિભાવ એ તેને મન વધુ અગત્યનો વિષય હતો. સ્વર્ગનાં સુખ ધણીવાર તેણે વ્યાખ્યાનોમા સાંભળ્યાં હતાં. પણ વર્તમાન જીવનનાં દુઃખ દારિદ્ર્ય અને અપમાનથી કંઈ રીતે બચવું એ તેને ન્હોતું સમજતું. નવકાર મંત્રના સ્મરણથી દુઃખમાત્ર દૂર થાય છે, વિદ્યા બધા ટળી જાય છે અને અણધારી રીતે દેવતાઓ ધન-ધાન્યવડે આવાસ ઉભરાવે છે એમ તે યદાપૂર્વક માનતો.

નાગોરનો મદ વટાવી એક છુર્ચું મંદિરની પાસે આવી
 ઉભો રહ્યો. સાંજ પડી ગઈ હતી. દિવસે પણ આ સ્થાન
 ભયંકર ભાસતું. સંધ્યાના આછા તેજમાં હીરાનંદે આસપાસ
 નીહાળ્યું. મંદિરના સંગ્રંધમાં ભૂત-વ્યંતરની ચાલતી હોય
 વાતોઓનું સ્મરણ થતાં તે જરા ચમક્યો. એકે એક વૃક્ષમાં
 વ્યંતરનો વાસ હોય અને ભાંગલા મંદિરના છુટા છવાયા
 પથરો જાણે દમણાં જ ભૂતાવળનું રૂપ ધરી ભયંકર વૃક્ષ-
 લીલા આદરશે એવી કલ્પનામાં તણાયો.

ફેટલીક વારે તેને પોતાની સ્થિતિનું ભાન થયું. મૃત્યુનો
 ભય તો નાગોરમાં મૂકાને જ નીકળ્યો હતો. જીવનમાં એવું શું
 મુખ્ય હતું કે મૃત્યુથી ભય પામે ? માત્ર એક જ ચિંતા તેને
 વ્યથા આપી રહી હતી. પોતે નિર્ધન હોવા છતાં લક્ષ્યાધિપતિને
 પાપ ત્રગ્ગને એવી મનોરથસૃષ્ટિમાં તે અહોનિશ વસતો. સ્વપ્ન-
 સૃષ્ટિનો જ એ એક શરેરી દત્તો. શેઠની વાણીતરી કરતી
 વખતે પણ તે સ્વપ્નશોકની દુનિયામાં વિદરતો. અદ્યક ધન
 અને અનન્ય અધિકાર કયાઇક પોતાની રાદ જોતાં હશે એમ
 તે માનતો. અકાગ મૃત્યુ આતિ આ આખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ ભાંગ
 નામે, એ કલ્પના તેને મૃત્યુ કરતા પણ અસહ્ય લાગતી.

દુઃખ નો થકો વધે તે એક પથરો હિપર ખેડો. ફર
 કરીને નાકર ને ર કવરતા. નેજા ત્રણ પદના એકેએ
 અક્ષર કે નાક ને નેજા ને માર પાવે. સિતાર કરનાર, સ
 નાક ને ત્રયમ નાક ને એ ત્રણ ને નાક ને સંપૂર્ણ રહર
 સમ ને નેજા હેવ ને નેજા ને નેજા ને રોકાઇ રહ

ત્રણ ને નેજા નેજા નેજા, મૃત્યુ ને મનોરથ તે
 નેજા ને નેજા નેજા નેજા નેજા નેજા નેજા નેજા નેજા
 નેજા નેજા નેજા નેજા નેજા નેજા નેજા નેજા નેજા

તે, ગરીબ હતો, નાગેરના અસંખ્ય ધનિકાની વચ્ચે કેવળ
કે પાવને જ નિર્મણો હતો અને સમૃદ્ધિમળ જન્મની રહે
ઓ, ધરીમર છતી, પાછો અગમ્ય ભવલીધારાં બળી જવાનો
તે એ બધું વાર આવ્યું. આટલા બધા ધનિકામાં પોતે
કિતો આટલો ગરીબ અને પરાધીન કેમ જન્મ્યો ? આસ-
સિના આ પ્રીમતો, અધિકારીઓ અને વૈભવીઓ કરતાં પોતે
પાછો સુલોચી, જોડો અદાણુ, કે જોડી અકલંકવાળો હતો ?
પાવની આવી કરે મશરી સામે તેને તિરંમર છટ્યો.
પાધારીઓનાં ચરણ નીચે છુંદાઈ મરણુ તે કરતાં, દુરના કોઈ
લેણમાં જન્મ માણસની આફક છવવાની તેની અભિલાષા વધુ
કેમ જની. પણ જેની પાંખે ઝેર ધોળ પીવાને મરિ રાત્રી પાછ
ન દોષ તે આવું સાદસ મી રીતે કરી રહે ?

નિરાશોમાં રૂબેરો હીરાનંદ ક્યાંક મુઠી ત્યાં ને ત્યાં જ
મેથી રહ્યો. રાત્રીનો અધિકાર જામતો ચાલ્યો. આશામાં
કે જે કો વેળના તારાઓ હીરાનંદ તરફ ચીટ માંડી રહ્યા બધ
અને અતિનું મિમલ ધોળાઈ રહ્યું.

હીરાનંદની આંખમાં ઉપ ન હતી. તે ઉપર માટે આ
તરફ મસમાઈ આવ્યો ન હતો. એટલું જાણ વંદાએ આવી
તેની ઉપર પોવાનો કાળુ જમામ્યો. એ આ બધું એમ ને
એમ ચામ્યું હોત તો હીરાનંદ કહાય ત્યાં ને ત્યાં જ આપી
રાત પીવાની કેમ પણ આચરેલી અને એ પછો ઉચક્યા
પોવાની હતી હીરાનંદ મૂતો રહે એ તેને મંજૂર ન હતું.
કે આ આખી રે લીધામાં હીરાનંદ મુખ્ય તરફ હતો. તેથી જ
તેને નાથેરની નવરમણો વસતી આટલે મુઠી પોવાવચા
કે અપ્યો હતો. હીરાનંદને પોવાને તે એ વાતની કંઈજ ખબર
તે ન હતી. સ્વપ્નવૃત્તિયા વસતે એ કામગીરી નથેરી કાલે એમ

પ્રતિ કે પોતે જાણી લેખને આ ૧૨૫ બેંગાલ આબો જે
પણ આ જોવા નો એમા મ.આબોનો મુક સંકેત હતો.

મજબૂતી લેવા પણ હીરનને કાલનો આર્તનાદ સાંભળીને
જોઈને તે એ અવાજ, જાતા કે.ક પણ પછીનો હતો કે માલ
જોઈને તેને નિશ્ચય હતી અજવા નહીં મુલાવળની પ્રમણા જેમ
એક પણ મજબૂત પ્ર.નું. હીરનને જ્યાં પણ સાવધ બન્યો.

આ જોઈને જોઈને આ મુશ્કેલીમાં કાલ માણસ હોય એમ
જાણવાનું તેને મન ન થયું. એક તો ન જોત જ અધિકાર
જોઈને પછીની જોઈને પછીની અજવાળા હતા. કદાચ કાલ માલ
જોઈને જોઈને એક તો પણ જોત ના જોઈને તેને કે
તો જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને અજવાળા કે જોઈને
જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને
જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને
જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને
જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને
જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને

જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને

જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને

જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને

જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને

જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને

જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને

જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને

જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને

જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને

જોઈને જોઈને એક તો પણ જોઈને જોઈને જોઈને જોઈને

રહેજ આપે જતાં એક ન્હાની સી ઝુંપડીમાં દીપકનો
દ દેખાયો. હીરાનંદ જાંઘીમાં પહેલી જ વાર જામની ખંદાર
તો હતો. અરણ્યમાં માણ્યો વસી શકે એ તેની ભુદિને
મ્ય હતું. છેક નજીક આવતાં કોઈ એક મુમુક્ષુનો સ્પષ્ટ
સંભળાયો. અધરાત્રીએ આ એકાંત ઝુંપડીમાં કેવી બેઠ-
ા લીલા એકાદી રહી દરી તેનો વિચાર આવતાં, તેના
જ પ્રસ્વેદનાં બિંદુ બાજમાં છુટીને માલ વહેંચતાં ધણીવાર
રાત્રી પસરપરમાં કાપાકાપી ચલાવે છે એવી વાતો તેણે
તે બેસી સંભળી હતી એવો જ કોઈ પ્રકાર અત્યારે આ
જે ચાલી રહી હોય તો પોતે શું કરે ? તેની ચાલ ધીમી
પાછા ફરવાનો વિચાર આવ્યો અને છૂટી ગયો. સંકોચાતો,
તો તે ઝુંપડી તરફ ધકેલાયો.

ઝુંપડીનું બારણું બંધું ખુલ્લું હતું. દીપ્ત પ્રકાશમાં
રહ્યું બેઠું સકાય તે હપરથી ઝુંપડી પ્રાપ્ત નિર્જન દોષ
મં લાગ્યું. પણ દીવાનો પ્રકાશ, ઝુંપડીની આસપાસની
અંધારા, અને બીજાં કેટલાંક ચિન્હો એતાં ઝુંપડીમાં મનુ-
ષ્યો વાસ દોષ એવો નિર્ણય બાંધ્યો. પહેલાં જે આત્મસ્વર
ભંગાના હતા અને જેને લીધે હીરાનંદ આ તરફ આકર્ષાઈ
પાળ્યો હતો તે સ્વર સંભળાતાં હવેનહી જાય પડ્યા હતા.
છે કાન મારીને સંભળ્યું તો સપ્તમાં સૂતેલો એક પુરુષ
અંત નિઃશ્વાસ હાથ રહ્યો હતો. હીરાનંદનો જલ દૂર થયો.
૧ ધીમે ધીમે પેલા પુરુષ પાસે આવ્યો.

એ પુરુષ કોણ હતો ? હીરાનંદ તેને ઝોળખી ચક્રેયો
નહી. દીપકનો પ્રકાશ પણ પુરુષને જરાબર ઝોળખવામાં પરી
સલામ આપી શકે તેમ ન હતું. દીપકનું તેલ ખુટ્યું હતું.

બાંધે નવું પગ પાસે પડે. પુનર્જન્મ જીવનની પણ આશા-
વાની તેમની હમી જવા દો.

જાનવાળી દીનના જેવે મનુષ્યના માથા પાસે બેઠો. તેના
કપાળ ત્રિપર નામ કહેવાય. એના આગળ જવાની નવા આવ-
નારને ઓળખવાના પ્રયત્ન કરે. પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નીવ-
ડ્યો. થોડી વાર સુધા વળે એક જાગ સામે જોઈ રહ્યા
અતિ મુમુર્સુઓ એક જાગે. નિષ્કામ નાજીઓ અને બધે
પોતાની છેલ્લી ધડા અડા કરી. દોષ તેમ કહ્યું:—“હી
યયું, તમે વખતસર જ આવ્યા પહેલ્ય.” ઝૂંપડીના ઓ
ખુણા તરફ ધસારો કરી “આ જાગે” એથી વધુ કો
તેનાથી બોલી શકાયું નહીં.

વૃદ્ધે આંખો ઓંચી લીધી. હીરાનંદ આવી ઉઠીને મુઠ-
પુના પગ પાસે બેઠો. પોતાનો કોઈ ઉપકરક હોય એ
અશ્વાથી તે તેની સેવા કરવા લાગ્યો.

પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાં વૃદ્ધે એક-એ વાર હીરાનંદ
સામે જોઈ, કંઈક બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ હવે તો તે
છેલ્લી ધડીઓ ગણાઈ રહી હતી. હીરાનંદે પણ મુમુર્સુની છેલ્લી
સેવા કરવામાં લગીરે સંકોચ ન કર્યો.

જનશૂન્ય અરણ્યમાં આશ્રમ બાંધી રહેલો આ વૃદ્ધ પુ-
કોણ હશે તે જાણવાને હીરાનંદ ઘણા આગુર હતો. પ
પ્રાતઃકાળ થતાં સુધીમાં વૃદ્ધ ઉપરાઉપરી નિઃસ્વાસને લીધે ક
બોલી શક્યો નહીં. તેની જાણ આત્મિક જ રહી. મુઠ-
પોતાના જીર્ણ કલેવરને તજી પરલોકની યાત્રા કરવા આ
નીકળ્યો. હીરાનંદે પૂત્યલાવે ઝૂંપડીની પાસે જ તેની છે
ક્રિયા પૂરી કરી.

(૨)

“ મને લાગે છે કે હવે આપણે દાકાની ભૂમિનો મોદ
દેવો પડશે. દાકા આજે મનુષ્યરહિત બન્યું બપું છે.
વાજના દરબારમાં અને દરબારની બ્દાર એક એક માણસને
મેહ છું ને મને વાધ, વરૂ, રીંછ કે ચિત્તાનું સ્મરણ થઈ આવે
છે. એ નરેન્દ્રધારી પશુ ક્યારે વિકસણ બની, અચાનક થાપો
નારશે તે કંઈ કદી સંકાપ નહીં. ”

માણેકચંદે બંગાળની રાજધાની દાકાની તાત્કાલિક
રિધનિયું ચિત્ર દોરનાં આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. તેની સામે
બંગાળનો દીવાન મુસિદ-ફલી-ખાં નજર નીચી રાખી નિરાંતે
બેઠો હતો. બ્દારથી તે જોઈતો સ્વસ્થ હતો તેટલો જ અંતરમાં
હિંમત હતો. માણેકચંદ શેઠની સજ્જાદને આગ્રાકપ માનવાને
તે દેવાયેલો હતો. બન્ને જણા આજે પોતાનો બવિખનો કમ
નક્કી કરવા, ભાગીરથીના તીરે આવેલા માણેકચંદ શેઠના
વિકસણ પ્રસાદબુવનમાં એકલા મગ્યા હતા. બન્ને જણ બંગા-
ળની આજની ખટપટ અને કાવાદાવાથી કંટાળ્યા હતા. દિલ્હીના
કુખના સિંહાસને તેમને પણ અરિયર બનાવી દીધા હતા. બન્ને
ઉપર બામ્બોવીની એકધારી કૃપા વરસતી. એક લક્ષ્મીનો લાલક-
વાપો હતો, તે બીજો સત્તા અને અધિકારની મુનિરૂપ હતો.

ત
૧
૬

દેડાબાદના મુખ્ય દિવાન તરિકે મુશિદ-કુલી-ખાંને
દશગના અને સાદસ બતાવ્યાં હતાં તેને લીધે રિશીય
શરેનશાદ અમીરંગઝમે તેને ખંગાળનો દિવાન નીમ્યો હતો
અમરમુશ્યાન એ વખતે ખંગાળનો નવાબ હતો. નવાબ અમી
મુશિદ-કુલી-ખાં વચ્ચે વારંવાર વિચારબેદ થતો.

દ્રાણ મળે કેમ, પણ મુશિદ-કુલી-ખાંએ હાકામાં આસપોસ
જ માણેકચંદ ગોઠવું ઉદાર અને રોગાળ અંતર પરખી
લીધું. નવાબના અસંખ્ય દરબારીઓ વચ્ચે માણેકચંદ અને
મુશિદ-કુલી-ખાં જુદા તરી આવતા. રંગરાગ અને આમેદાર
કેળવતા તરફ વચ્ચે પણ નેચો નિર્ણય રહી શકતા. આમેદાર
અવાજી દેખાતા: માદક પ્રવાહો નીચે-ઝેક તળીયે કારકમાન
હાલેએ અને ખટપટ પોતાની બુમિકા તૈયાર કરી રહ્યાં હતા
કેઈ દરબારી કે અધિકારીનું ખૂન એ વખતે મામુલી વાત મનાતી
તે સિવાય નહતી. પાવલા જ આવ્યા હપટ અને પશુના ભયોં ફે
... નીચેનાં કે નીચેનાં પણ રહેવાની નિમ્નત દ્રાણ કે

મુશિદ-કુલી-ખાં અને માણેકચંદ એક આ બધી પાપવી
અંતરે નીચાંવાળા અળ મળતા. સમજી શકે એમી રહેતા. એકે
અંતરે નેચો. તે વખતે અમરમુશ્યાન નહ હાલતા, અમીર પણ કોઈપણ

અંતરે, અમરમુશ્યાન નેચે જ રહેતો: રમેશ, મુશિદ-કુલી-
ખાં, દેડાબાદ રિશીય અને અમરમુશ્યાન અમરમુશ્યાનની મુ
અમરમુશ્યાન અમરમુશ્યાન, અમરમુશ્યાન અને અમરમુશ્યાનની મુ
મુશિદ-કુલી-ખાં અમરમુશ્યાન નેચે અમરમુશ્યાન અમરમુશ્યાનની મુ

અમરમુશ્યાન અમરમુશ્યાન અમરમુશ્યાન અમરમુશ્યાનની મુ
અમરમુશ્યાન અમરમુશ્યાન અમરમુશ્યાન અમરમુશ્યાનની મુ
અમરમુશ્યાન અમરમુશ્યાન અમરમુશ્યાન અમરમુશ્યાનની મુ

૫૫

દાન હોય કે મુસદ્દા-ખાં દોષ એ બધું સરખું જ છે. "મુસદ્દા-કૂલી-ખાંની મુસદ્દા આખા અસ્વાભાવિક આવેશથી વધુ સ્વી બની. આજેકયંદ શેઠ એનો અર્થ સમજી ગયા.

"નવાગનું નામ-નીચાન મીઠાની દેવું એ તમારા જેવા કરી માણસને રમન જેવું છે. પણ એકવાર તેનાં પરિભ્રમનો વિચાર કરો. નવાગની ગાદી પડાવ્યા પછી તે સદી-સમન રાખી શકશે ? હિ ઉમે બારતવર્ષના ઉત્તર, દક્ષિણ દેશોમાંથી જે સમાચારો મળે છે તેજ શું એમ જતાવવાને સ નથી કે એક મ્હોરો ધરતીકંપ ચાલી રહ્યો છે ?"

"એ ધરતીકંપની અસરમાંથી તમે કે હું થોડા જ મુક્ત થી શકવાનાં દત્તા ? આજામાં આજી દાનિ અને વધારેમાં વધારે લાભ મળતો હોય તો પછી શા માટે ન મેળવી લેવો ? મને તમે કહો છો તેમ નવાગના દરબારમાં અને બહાર પણ જગ નરપશુઓ જ વસે છે. મારો એક જ ઉચ્ચ દ્રષ્ટિપાત અને આ તલવાર શું તેમના માટે ખસ નથી ?"

આજેકયંદ શેઠ મુસદ્દા-કૂલી-ખાંનો રાજલોભ જોઈ શક્યા. અને હેલા થોડા વર્ગો યયા બંજાગની ગાદી માટે જે જનનો જુગાર ખેલાતો દત્તો તે જોતાં આજેકયંદ શેઠને માટે આ વાત તદ્દન નવીન કે આશ્ચર્યજનક ન હતી. દરેકે દરેક મુસલમાન સરદાર, પોતાને ચહેનચાહેનો સમોવડીયો સમજે છે અને તક મળતાં કોઈ પણ પ્રાત કે પ્રમથું ગચ્છા જવા માટે એ બધી ઉપાદી રમન હતી. બાદશાહ અમીર-મહેમનો માનીતો અને તેનીજ રાજનીતિમાં ઉછરેલો મુસદ્દા-કૂલી-ખા જેવો દિવાન તલવારના જોરે બંજાગની ગાદી પચાવી પાડવા તૈયાર થાય એ આજેકયંદ શેઠને બહુ સ્વાભાવિક લાગ્યું.

ત
ત
૫

પણ મોણિકચંદે અત્યાર પહેલાં બંગાળની આસમાની
સુલતાની જોઈ હતી. તેમણે નાટકના પાત્રોની જેમ નવાબો,
વજીરો, દિવાનો અને સરદારોને ચડતા પડતા તથા તરફડી
મરતા નીહાળ્યા હતા. મુશિદ-કુલી-ખાં જેવો બુદ્ધિશાળી અને
વીર પુરુષ એ રમતનો ભોગ ન બને, ક્ષણિક આવેશમાં આવી
જઈ અકાર્ય ન કરી બેસે એ તેને જોવાનું હતું. મુશિદ-કુલી
-ખાં કદાચ બંગાળનો ઉદ્ધાર કરે, અને તોફાની પવનમાંથી
રાજનંત્રને બચાવે એવી તેમને આશા હતી. તલવારના ઝટકે
ગુંચવાયેલું કોકડું ન ઉકલે એ જ વાત મોણિકચંદે શો
મુશિદ-કુલી-ખાંને આજે સમજાવવા માગતા હતા.

પ્રાણો મરે નામનો પણ નવાબ તો જોશે જ. એ
તેના અંગે શંકા નથી. કે એનો બાપ હો, ગમે તે હો. જ્ય
તેના પાસે છે અને મારે ત્યાં બંગાળનું
મહેનુ નામ જોડે છે. આપણે બીજી ચિંતા જ રા
તા. મોહ મૂકો અને જુઓ ?
આ માનવ્ય એક મુશિદ-કુલી-ખાંના અખાં
રમતના એક મુશિદ-કુલી-ખાંને છે કે નહીં ? જ્ય
તેના પાસે છે અને મારે ત્યાં બંગાળનું
મહેનુ નામ જોડે છે. આપણે બીજી ચિંતા જ રા
તા. મોહ મૂકો અને જુઓ ?

મોહ મૂકો અને જુઓ ?
ફત્ત-ખાંને પાસે નામનો નવાબ
માનવ્ય એક મુશિદ-કુલી-ખાંના અખાં
રમતના એક મુશિદ-કુલી-ખાંને છે કે નહીં ?

માનવ્ય એક મુશિદ-કુલી-ખાંના અખાં
રમતના એક મુશિદ-કુલી-ખાંને છે કે નહીં ?

પરો; પરંતુ ખીજ જ કણે મુશિદ-કુલી-ખાં જાણે દુઃખના કોઈ
 રીવામાં ફાળી જતો હોય એવો દેખાયો. સોડે તેની આવી સ્થિતિ
 સ્વીકાર અવગણી દત્તી. તેના મ્હોં ઉપરના કણે કણે પથટાતા
 રંગોનો તેણે એક રીતે અભ્યાસ કરી લીધો હતો. અને તે
 ઉપરથી તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે મુશિદ-કુલી-ખાં જેવા વીર
 મજાના પ્રવરના હૃદયમાં કોઈ એક ઠેકાણે ચલ્ય ખૂંચે છે.

“ જુઓ, મુશિદ-કુલી-ખાંનું માનીતું મુશિદાબાદ એક
 દિવસ બંગાળની રાજધાની બનશે, મંગલ તીરે એક ટંકશાળ
 ઉભી થશે. અગ્નિ, કેચો અને કચ લોકો પણ તમને કુર્નિશ
 કરના તમારા પગ પાસે ખડા રહેશે અને દિલ્હીનો ચહેનશાદ
 તો ખીયારો પેસાનો જ બૂખ્યો છે. તેને દર વર્સે મહેસુલના
 એક કરોડને ત્રીસ લાખ રૂપિયા મોકલું છું તેને બદલે બે કરોડ
 મોકલીશ અને કહીશ કે મુશિદ-કુલી-ખાંના જ પ્રતાપે બંગાળની
 સમૃદ્ધિ દિનપરદિન વધતી જાય છે. આટલું થાય તો પછી
 નવાખીની મુગતૂબ્બા તમને શો સાર જોઈએ ? ” માણેકચંદ શેઠે
 મુશિદ-કુલી-ખાંના ઉત્સાદમાં નવું ચેતન પ્રકટાવ્યું. નવાબ કરતાં
 પણ પોતે દરજ્જો મહાન છે. માણેકચંદ શેઠની જુદી તથા
 કંપતિની સહાય હોય તો દિલ્હીનો તાજ પણ માથે મૂકી સકાય
 ખેરી મનોરમ મનોરથસદિ તેના ચતુ આમજ ખડી થઈ.

માણેકચંદ શેઠની શક્તિ ઉપર મુશિદ-કુલી-ખાંને પ્રથમથી
 જ વિશ્વાસ દનો. તેમની સત્પરાયજ્ઞતા અને સાદસિદ્ધતા પણ
 તેમની અવગણી ન હતી. નવાબના કાર્યો દરજ્જામાં આ જ
 એક માણસ છે એમ તે અદાથી માનતો. તે જ દિવસે જાહેર
 દરજ્જાની પ્રવેશી રંજખૂંચે તણ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. દરજ્જાવાસી
 રોડ એ દેરાસરો અર્થ સમજ સહુ નહી.

જગત
 શે
 ઠ

૧૧

... ..
... ..
... ..

1. 凡在本行开立存款账户的客户，均可向本行申请开立定期存款。
 2. 定期存款分为整存整付、零存整付、整存零付、零存零付四种。
 3. 定期存款的期限分为三个月、六个月、九个月、十二个月、十八个月、二十四个月、三十六个月、四十八个月、六十个月、七十二个月、八十四个月、九十六个月、一百零八个月、一百二十个月。
 4. 定期存款的利率按中国人民银行规定的利率执行。
 5. 定期存款的利息按季结息，到期一次支取本息。
 6. 定期存款的本金和利息均归存款人所有。
 7. 定期存款的本金和利息均可用于质押贷款。
 8. 定期存款的本金和利息均可用于办理其他金融业务。
 9. 定期存款的本金和利息均可用于办理其他金融业务。
 10. 定期存款的本金和利息均可用于办理其他金融业务。

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions, including sales, purchases, and expenses. It emphasizes the need for a systematic approach to record-keeping, such as using a ledger or accounting software, to ensure that all financial data is properly documented and organized.

2. The second part of the document focuses on the importance of regular reconciliation. This involves comparing the company's internal records with external statements, such as bank statements or supplier invoices, to identify any discrepancies or errors. Regular reconciliation helps to ensure the accuracy of the financial records and allows for the timely identification and correction of mistakes.

3. The third part of the document discusses the importance of budgeting and financial planning. It highlights the need to establish a clear budget for the company's operations, which serves as a guide for managing resources and controlling costs. Financial planning also involves forecasting future financial performance and identifying potential risks or opportunities.

4. The fourth part of the document addresses the importance of transparency and communication in financial management. It stresses the need for clear communication between management and stakeholders, including investors, creditors, and employees, regarding the company's financial health and performance. Transparency helps to build trust and ensures that all parties have access to the necessary information to make informed decisions.

5. The fifth part of the document discusses the importance of regular financial reporting. It emphasizes the need to prepare and distribute financial statements, such as the balance sheet, income statement, and cash flow statement, on a regular basis. These reports provide a comprehensive overview of the company's financial position and performance, allowing management and stakeholders to monitor progress and make strategic decisions.

6. The sixth part of the document focuses on the importance of risk management in financial management. It highlights the need to identify and assess potential financial risks, such as market fluctuations, credit defaults, or operational losses, and to develop strategies to mitigate these risks. Risk management helps to protect the company's financial assets and ensure its long-term sustainability.

7. The seventh part of the document discusses the importance of staying up-to-date with changes in financial regulations and tax laws. It emphasizes the need for ongoing education and training for management and staff to ensure compliance with all applicable laws and regulations. Staying up-to-date helps to avoid penalties and ensures that the company's financial practices are always in line with the latest requirements.

8. The eighth part of the document addresses the importance of maintaining accurate and complete financial records. It stresses the need for a thorough and consistent record-keeping system that captures all financial transactions and supports the preparation of accurate financial statements. Maintaining accurate records is essential for the integrity of the company's financial information and for the success of its financial management efforts.

9. The ninth part of the document discusses the importance of regular audits and reviews. It emphasizes the need for independent audits of the company's financial records to ensure their accuracy and reliability. Regular audits also provide an opportunity for management to review the company's financial management practices and make improvements where necessary.

10. The tenth part of the document focuses on the importance of financial management in achieving the company's overall goals and objectives. It highlights the need for financial management to be closely aligned with the company's strategic vision and to provide the necessary resources and support to achieve its goals. Effective financial management is a key factor in the success of any business.

(૩)

માણેકચંદ શેઠની ચોળના ફળા હાંકાને બદલે મુસિદાબાદ મંત્રાગની રાજધાની બન્યું. અજીમુસ્માન માત્ર નામનો જ નવાબ રહ્યો. મુર્શિદ-કુલી-ખાં અને માણેકચંદને બંગાળ, બિહાર અને ઓરીસાની પ્રજાએ વિના અભિયોગે સર્વોપરી સત્તાધિકારી રચાયા. જાગીરદારોના ખેડુતો ઉપરના લુલ્લભો ઝોઝા થતા ચાલ્યા. પૈસાની ખાતર ગરીબ રૂપત ઉપર મુજરતા અત્યાચારો માણેકચંદ શેઠ ખોલે જાતે દૂર કરવા લાગ્યા.

પણ આ સ્થિતિ ધાંખો વખત ન હતી. બધાં ચોતરફ દાવાનજ સગમી રહી હોય ત્યાં આ બે અધિકારીઓ શું કરી શકે ? અંગ્રેજો, ફ્રેંચો, વર્ધદાઓ અને સત્તાચોડુપી મુસલમાનો તથા દિંદુઓ બંગાળનું જંગલની જેમ લોહી ચૂસતા હતા. ફરજાનખાં મુર્શિદ-કુલી-ખાંએ માણેકચંદ શેઠને, બંગાળની સ્થિતિ સુધારવામા પૂરતો સ્થાય આપ્યો. પણ અતિ તે કંટાળ્યો. તેની નજર આગળ અધિકાર તરી રહ્યો. તે સમજ્યો કે બધાં મુખી દિલ્હીની સદેનસાદત સિયર ન થાય, વર્ધદા વેપારીઓ રૂપી ગીધના ટોળા ન દબે ત્યાં સુધી બંગાળનું રાજનંત્ર નખરીખ ન સુધરે. બે-ચાર અહીં તહીં થીત્ર્ય મારવાથી થોડો સત્તાપ કદાચ મેળવી શકાય, પણ એમા જે સહિનનો વ્યવ થાય છે તેની સરખામણીએ એ સુલોખની કંઈ વધુ હીમ્મત ન અંકાય.

આ નિરાશાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. મુશ્નિદ-કુલી-ખાં અપુત્રક હતો. બંગાળને બચાવ્યા પછી, બંગાળની સમસ્યા અને રસાળ ભૂમિનો અધિકારી કાણ ? એ ચિંતા તેને નિસ્તાર ત્યાં બનાવી દેતી. માતૃભૂમિ જેવી કાંઈ વસ્તુ તેની કલ્પનામાં આવી શકે તેમ ન હતું. તે મુસલમાન હતો એટલે જ માતૃભૂમિની ચિંતાથી વિમુખ રહેતો એમ માનવાનું પણ કંઈ કારણ નથી. તે જન્મથી જ વિચિત્ર સંયોગોમાં ઉછર્યો. તેને જેમ લવિષ્યકાળ અંધકારમય લાગતો તેમ ભૂતકાળ એટલો જ અગમ્ય અને તિમિરાચ્છાદિત લાસતો.

કેટલીકવાર તે માણેકચંદ શેઠની સાથે વાત કરતાં અન્ય મનસ્વી બની જતો. લવિષ્યની કલ્પના કરતાં ઉણુ નિઃશ્વાસ મૂકતો. દીલનું દર્દ તે કોઈની પાસે ખુલ્લું કરી શકતો નહીં. માણેકચંદ પણ એ વિષે સીધો સવાલ પૂછવા જેટલી હિંમત કરી શકતા નહીં.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ તેને બીજા ટોપરમસ્તના વિશે પણથી વધાવ્યો છે. માણેકચંદ શેઠની અદસ્ય શક્તિ અશુદ્ધિ તેમાં મુખ્ય ભાગ ભજવી રહી હતી. મહેમુલી વહીવટ સર્વને અનુકૂળ તથા મુખરૂપ અને તે સાર માણેકચંદ શેઠ સલાહ પ્રમાણે મુશ્નિદ-કુલી-ખાંએ બંગાળને જૂદા જૂદા ભાગોમાં વહેંચી નાખ્યું હતું. હિંદુ તથા મુસલમાનના બેઠા લગભગ બુંસાઈ ગયા હતા. યોગ્યતા અને ક્ષમતાનો જ આદર થતો હતો.

આગ્રા અને દિલ્હીમાં જ્યારે રાજકીય બેસમતિ ચાલતી હતી તે વખતે બંગાળને બિદાર મુશ્નિદ-કુલી-ખાંની ક્ષમતા પ્રતાપે જ લગભગ સ્વરચ રહી શક્યા. અંગ્રેજ વેપારીઓ ન વખતે કુટીલ નીતિને અવલંબી દંણાટક, મદાસ અને મુરત

તેમાં કેદીઓ રચાપી, ભૂમિનો કળજો લઈ રચા દત્તા તે
તે માત્ર મુશિદ-કુલી-ખાંએ પોતાના બાદુજો તેમને
જાળની બદાર રાખ્યા.

એટલામાં ફરખસીબર અણધાર્યો દિલ્હીના તખ્ત ઉપર
ડી બેઠો. બદાશરચાદનો પુત્ર જહાંદારચાદ, જે જાદીનો
રસ હતો તેનું ખૂન થયું. મોગલ-સામ્રાજ્યનો સુખ ખસ્તા-
ને લગતો હતો તે વધુ વેગથી નીચે ખેંચાતો ચાલ્યો. સૈયદ
ખાંએ પણ સામ્રાજ્યને તમામે લઈ જવામાં પોતાનો પાપ-
દાર વધારી રચા, એ બાધએને લીધે મોગલ સલ્તનતની
માસપાસ પ્રપંચજન પયરામ.

બાદશાદ ફરખસીબર એક રાજપુત કન્યાને પરણવા
માગતો હતો. પણ લગ્નને આગલે દિવસે જ તે બીમાર થયો.
કાંઈ રાજપૂત એ રાજ મટાડી ચક્રા નહીં. ફરખસીબરે
દિલ્હીના તખ્ત ઉપર લાગ્યો જ એક વરસ વીનાબું દરી ત્યાં
વો યમનો સદેશ તેણે સાંભળ્યો. લગ્નની પગલાંમાં મૃત્યુની
કરાળ પાંખ ઉપર એકી ઉડી જવાનું કોને દીવ થાય? સ્વા-
સ્થની ખાતર તે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવા તૈયાર હતો.
એટલામાં અંગ્રેજ કંપનીનો હિમોલ્ટન નામનો એક દરખ
બાદશાદને બેઠો. તેણે ફરખસીબરને પધારીમાંથી દરતો-
ફરતો કપો. હિમોલ્ટને પોતાની મહેનતના બદલામાં અંગ્રાજના
નદી કીનારેના થોડા ગામ ખનામ રૂપે માગ્યા. રાજપૂત
કન્યાના રૂપથી ઉન્નત જનેલો અને નવા જીવનના કેદમાં
આંધળો જનેલો મહેનચાદ, હિમોલ્ટનને કારા કામગીર ઉપર
સદી આપવા તૈયાર થયો. તેણે અંગ્રાજ કીનારા ઉપર આવેલાં
દસ-દસ ગાઉ મુખીના વિસ્તારવાળા ગાલીસ પરખ્યા અંગ્રેજ
મેટીને સોપવા અંગ્રાજના દિવાન મુશિદ-કુલી-ખાંને ફરમાવ્યું.

જગત
રો
ઠ

અંગ્રેજ-ફ્રેંચ અને વલંદા વ્યાપારીઓનાં તરફો કો
કોષથી છુપા રહી શક્યાં ન હતાં. મુશ્કિદ-કુલી-ખાં અને
માણેકચંદ શેઠ જેવા કુશળ પુરૂષો તો એમની દરેક રમત
રદસ્ય પામી ગયા હતા. બંગાળ વ્યવસ્થિત માત્ર તે પહેલાં
કંપની રૂપી અજગરના ગળામાં જમ પડે એ મુશ્કિદ
માણેકચંદ શેઠને આપઘાત જેવું લાગ્યું. મુશ્કિદ-કુલી-
બાદશાહના ફરમાન સામે પણ અડગ રહ્યો. તેણે બાદશાહને
લખી મોકલ્યું કે બંગાળનો દિવાન, બંગાળની ભૂમિની એક
તરફ પણ પરદેશી વેપારીને સોંપવા નાખુશ છે, અને બીજી
તરફ બંગાળના જમીનદારોને પણ કહી દીધું કે શહેનશાહનું
ફરમાન છોડે તો પણ કોષએ અંગ્રેજ વેપારીને જમીનનો
કટકો સરખો પણ ન આપવો.

અંગ્રેજ પેદીના અધિકારીઓ મુશ્કિદબાદશાહના રાજતંત્રને
માણેકચંદ શેઠનો કેટલો પ્રભાવ છે તે બહુ સારી રીતે જાણ
હતા. તેમણે માણેકચંદ શેઠને સમજાવી, શહેનશાહનું ફરમાન
માન્ય રખાવવા આગ્રહ કર્યો. મુશ્કિદ-કુલી-ખાંને શેઠ વિના બીજું
કેવળ સમજાવી શકે એમ ન હતું. અંગ્રેજ વેપારીઓએ બહુ
પારત્યાગિતા સહ્યે બંગાળની અર્થિક સમૃદ્ધિ કેટલી બધી
વધશે તે સંજોગો સુંદર ચિત્રા માણેકચંદ શેઠ બંગાળ દેશ
બતાવ્યાં. મુશ્કિદ-કુલી-ખાંની જેમ માણેકચંદ શેઠે મો. ટિલકે
સરને સહ ના તે ન સંમત થયા; પણ એ વિષયમાં બંગાળ
ખાંનસાહેબનું આશ્રયન આપ્યું.

ખાંનસાહેબનું નિર્ણય વેપારીઓનાં મન, બહુ દેશના વ્યવસ્થા
દિવાનના જ કોઈક વચ્ચે હતું, જેમ સમજાવ્યા છતાં માણેકચંદ
શેઠે અંગ્રેજ પેદીનાં અર્થિક હુકમો, એવું કોઈક રીતે

અને કોઈની સહેનસાદત, કોઈની નવાબી કે કોઈની
ગીરી રિયર કે કાવમી ન હતી. આખા દેશમાં ઉચ્ચ-
ત્ર ચાલતી હતી. આવા સંજોગોમાં અંગ્રેજોને ખુશ થવું
સ્વાભાવિક છે એ શોધે પસંદ ન કર્યું. ફરખસીયરનો અમલ
નબત્તા છે અને અંગ્રેજોને રાજ સ્થપવા બનાં ફ્રેચ
વહાણની વ્યાપારી પેટીઓ કેટલી ઉચ્છેદાશો તે સમજાવી
સાદના ફરમાનને દબાવી. દેવાની તેમની ધારણા હતી.

આ વાત બાદશાહ ફરખસીયર પાસે પહોંચી. મુસ્લિમ-
ખાંની ઉદ્દતાપ સાંભળી તે કોઈથી લાંબચોળ બની ગયો.
ખસીયર ન્યારે રખડો હતો ત્યારે હિન્દીનું સિદ્ધાસન મેજ-
ામાં આલેખ્યંદ શોધે ન પૈસાની મદદ કરી હતી. મુસ્લિમ-
ખાં અને આલેખ્યંદ શોધની વચ્ચે ફરમાનના અમલ વિષે
ભેદ છે એમ પણ તે અંગ્રેજ વેપારીઓ મારફત બાજી
થો હતો. તેને આલેખ્યંદ શોધનો ઉપકાર વાળવાની અને
શિદ-કુલી-ખાંને સજ્જ કરવાની તક મળી.

સહેનસાદત બીજું ફરમાન છૂટ્યું. તેમાં મુસ્લિમ-કુલી-ખાંને
વિભાગ આપી કરવાની અને શોધ આલેખ્યંદને તે સ્થાને સ્થા-
વાની સપટ ઉદ્દેશ્યળા હતી. તે સાથે શોધ આલેખ્યંદને અને
મિના વંદગોને “જગત્ શોધ” ની પદવીથી વિશ્રુતિ કર-
ાની સહેનસાદે ખોનાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી.

આલેખ્યંદ શોધને ન્યારે આ ફરમાન મળ્યું ત્યારે તેમની
અનુમતીનો પાર ન રહ્યો. જે વખતે હિન્દુઓનાં જીવન અને
ધનમાલની પણ પૂરેપૂરી સહીસલામતી ન હતી, ગુનુની અમ-
લદારો જે વખતે હિન્દુ મનિષીઓની આખર અને મીલકત લૂંટ-
વામાં ઇસ્લામના આદેશનું પાલન સમજતા હતા, તે વખતે

જાગૃ

શે

ઠ

૧૧

(૪)

ફેફાસીયરનું ફરમાન મુસિદ-કુલી-ખાંનું મન એક ઉત્કાષ્ઠાત
 હતો. તેની અને માલેકચંદ શેઠની મૈત્રી ગમે તેટલી અદાબરી
 અને અચળ જેવી દેખાતી હોય તોપણ આ આખાયે કારસ્થા-
 નમાં માલેકચંદ શેઠનો જ દાય હોવો જોઈએ એમ તે પોતાના
 મનને મનાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો. જે દરબારોમાં પગે પગે
 પ્રવેશના પાસા ફેંકાતા હોય ત્યાં માલેકચંદ શેઠ ક્યાં સુધી વિ-
 મુખ રહી શકે ? ધન, સંપત્તિ અને રાજના લોભે એક વેપારી
 પોતાનું દેહું ક્યાં સુધી સાબર રાખી શકે ? માલેકચંદ શેઠે પોતે
 આ કાવતરું ન રચ્યું હોય તો બાદશાહ ખીજ ફાઇની નદી
 અને બંધાવના ગુમા તરિકે માલેકચંદની જ સા સાર પસંદગી
 કરે ? અંગ્રેજ વલ્લિકા કરતાં પણ દિંદુ વેપારી વધુ કાવતરા-
 બેર હોઈ શકે છે. પુલની સખામાં ડૂસીનેલા પુરુષને અચાનક,
 સર્પ ફરે તેમ મુસિદ-કુલી-ખાંનું અંતર આ આકસ્મિક ફર-
 માનથી મુજબ ઉડ્યું.

દાદાની રાજવાની બદલવામાં અને મુસિદખાનું વસાવવામાં
 પણ એજ માલેકચંદ મુખ્ય ધોરણ હતો. બંધાવની જમાબંધી
 અવરિથન કરવામાં અને દેશની શાંતિ સાર મુસિદની પડખો-
 પડખ ભેળી ઉગતરા સેવરમાં પણ એનો એજ માલેકચંદ

હતો. છતાં આજે તે પાપના પ્રલોભનમાં પડ્યો. ખુદી
તેણે ખંગાળની સુબેદારી માગી હોત તો શું મુશ્કિલ-કુલી
એક ધડીનો પણ વિલંબ કરત ? અને આ નામમાત્રની
એવી કંઈ વસ્તુ છે કે સમજદાર માણસ તેને તજવામાં
કાની કરે ? બાદશાહો નામના છે, નવાબો નામના છે,
બધાનો પાછળ કોઈ જૂદી જ વ્યક્તિ અને જૂદી જ સત્તા
કરી રહી છે. આજે તો ખરેખરા કાર્યદક્ષ કોઈ હોય તો અંગ્રેજ
વેપારીઓ છે. એ વેપારીઓ જ રાજતંત્રને સ્વેચ્છા
ચલાવી રહ્યા છે. માણેકચંદ પણ શું અંગ્રેજ વેપારી
સ્વાર્થી અને દગાબાજ નીવડ્યો ?

મુશ્કિલ-કુલી-ખાંના પ્રાસાદભુવનના પગ પખાળતી
રથી વહેતી હતી. સારી વિશ્વપ્રકૃતિ સ્તબ્ધ બની એ કલ્પ-
સુણતી. મુશ્કિલ-કુલી-ખાં આજે એ તરફ બેપરવા હતો.
ભાગીરથીના કલકલ શબ્દમાં પણ કોઈ નિરાશ મિત્રના
રૂદનસ્વર સાંભળ્યા. બાગના પુષ્પોની સુવાસ વહેતો વાયુ
જાણે પ્રપંચની બદબોથી ભરેલો હોય એવો ભાસ થયો.

તે ખંગાળ ને બિહારનો સ્વામી હોવા છતાં, તેને ધર
કુટુંબ જેવી કોઈ વસ્તુ ન હતી. તેની વીરતા અને શૂ
જેટલી કેળવાયેલી હતી તેટલું તેનું અંતર સ્નેહ કે વા
ભીંજાયું ન હતું. તેના માતાપિતા કોણ હતા અને
ક્યાં હશે તે પણ પૂર્વભવના જેવું જ રહસ્યમય બની
હતું. તેને માત્ર એક જ પુત્રી હતી. તે દાસ-દાસીઓ
ઉછરતી. મુશ્કિલ-ખાંએ તેની ચિંતા લગભગ મૂકી દીધી હતી.

મુશ્કિલ-ખાં પ્રાસાદભુવનના આ ભાગમાં ભાગ્યે જ
તે મ્હોટે ભાગે અધિકારીઓ અને જમીનદારોથી વીંટળાયેલો

દેતો. આજે તે જોડેથી પામે રહે, ત્રી કાલ
તે નદી કીનારા ઉપરના પોતાના જગત્તું વડા જગત્તું
બાવ્યો દતો. તેને આજે જોડેથી આપણે જાને આપણે-
જરૂર દતી તેટલી કાલ રિવસ નહીં પડી દેવ.

જગત્તું
દે
ક

ખંત:પુરમાંથી સાંજના વખતે આગેદ કહે જગત્તું
ધી ઋણ કન્યાઓએ અચાનક મુશિંદ-પુણી દતો
માં જોઈ અને જાણે કે પાંચરમાંથી પુણી કહેદે, જગ
માં દોડેલો હોય એવા બચથી બે મુશ્કરના કન્યા તાં
જી છુપાઈ ગઈ.

એક કન્યા ધીમે ધીમે સંકેશના પગે મુશિંદ-પુણી
ચિંતાનો પ્રયત્ન કરી રહી. જ્યોત્સ્નાના પ્રાણમાં મુશિંદ-પુણી
પૂં તો મરતી વખતે માતાએ મૂકેલી નિર્મલ કન્યા
જો ચૌવનને ઉપરે આવી ઉભી હતી. સેના સેના જાણે
ખંતની છાપ તેના અંગે અંગે આગેમય દતી કહેદે
વનની પ્રતિમા સમી તે, મુશિંદ-પુણી-માંથી જાણે દતો
પાવી ઉભી રહી. તેની આંખમાં, પોતાની સર્વરસ પહેલી
પ્રેમનમાનું આખાદ પ્રતિબિંબ મુશિંદ-પુણી પાણીમાં જોઈ તો

માણેકચ દેશના વિવશમા વિચારો અને કંઈકી વહે-
વાનું હૃદય જુદે જ પારે ચડ્યું. તેને પાંચમે દેશના જગ
આવ્યો. અગ્રેગંત્રમના અન:પુરમાં જાણે-આપણે જો દેશના
વની પુત્રી સાથે કેવી રીતે પ્યારે જાણેથી જો દેશના
જાણવામાં આવના તે કટલો રોષે બગાયે, એટલું જ નહીં પણ
તે પછી દિ દુશ્વલિના કનિદાસમાં ફેલી જાણે તે જગત્તું
ઉમેગણ તે જાણ તેના અજબપટ ઉપર જાણે તે જગત્તું
રમતિપદને જ દ ચથા જ ની નાખતો દેવે જો જગત્તું આવે.

દાથ ધર્મો. પશ્ચાત્તાપની એક તિમ જવાળા તેના આખા દેહ
કંપાવતી પસાર ચમ ગઇ.

“ બાપુ, અમે નહોતું જાણ્યું કે આપ અહીં હશે. ”
અમે આ તરફ ફરવા આવીએ છીએ. ” પિતાના
અજાણી કીશોરીએ ક્ષમાના સ્વરોમાં કહ્યું.

એ સ્વરોમાં પણ પચીસ વરસ ઉપર સાંભળેલા મુન્દ
મીઠાશ રમી રહી. તે જ્યારે યુવાન હતો અને પોતાના
યદાતાને ત્યાં ઉછરતો હતો ત્યારે કંઈક આજ પ્રકારના
ઘેનમાં તે આખી રાત જાગતો બેસી રહેતો. સામે ઉભેલી
અને તેની માતામાં આટલું અસાધારણ સાદશ્ય નેષ વત
માનકાળ બૂલી ભૂતકાળની અંધારી-છતાં આજે ઉજા
ભાસતી દુનીયામાં વિદરી રહ્યો.

ફરજશીયરના ફરમાનથી સંતાપ પામેલો, માણેકચંદ શેઠ
ખીજાયેલો અને ઉંમરે પહોંચેલી કન્યાને નેષ ચિંતા
બનેલો ખંગાળનો મુખો કેટલીકવારે ત્યાંથી ઉઠ્યો. એક
દિવસમાં તેને પચીસ વરસનો થાક લાગ્યો હોય તેમ અ
ધીમે પગલે પોતાના દિવાનખાના ભણી ચાલ્યો. પુત્રી
પિતાની પાછળ ચાલી.

દિવાનખાનામાં દાખલ થતાં જ મુશિદ-ખાંચે માણેકચંદ
શેઠને સ્વસ્થપણે બેઠેલા જોયા. જેની સાથે પ્રપંચ રમાયો છે તે
જ ધરમાં દગાખાજ આટલી શાંતિથી એકલો બેસી શકે
તેને અશક્ય લાગ્યું. તેણે આંધે રહીને શેઠની મુખમુદ્રાનું ખર
ખર નિરીક્ષણ કર્યું. એજ શાંતિ, એજ નિષ્કપટ પુણ્યપ્રભા
અને એજ મૈત્રીના ભાવો તેના વદન ઉપર લહરતા હતા.

વિશ્વાસવાન આંટસો શાંત અને સ્વસ્થ ન હોઈ શકે. આવતી કાલે જેની પાસેથી બંગાળનું સિંદાસન ઝુટી લેવાનું છે, તેના ધરમાં તેનો જ અનિસ્પર્ધી આ રીતે એકસો અને ચત્તરીન ન આવે. પરંતુ બહારની દેખાતી ભદ્રિકતા એ પણ રમતનો એક પ્રકાર ન હોઈ શકે ? મુર્શિદ-ખાનું વીર હૃદય. મુંઝાયું.

“ આપું, મને રજા છે ? ” આજી મામતી હોય તેમ જાતિ દીનભાવે પુત્રીએ પૂછ્યું.

મુર્શિદ-ખાંએ જરા વિચાર કર્યો અને કહ્યું, “ તારી પણ સ્વસ્થ પડશે. આજે આ માણેકચંદ શેઠ અને તારી પાસે બધી દીસાજ સમજી લેવાનો છે. ” પણ કંઈક બીજી તર્ફ આવનાં તેણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો. “ કંઈ નહીં, હું જઈ શકે છે. ”

પિતા-પુત્રી વચ્ચેની વાતચીત સાંભળી માણેકચંદ શેઠ મુર્શિદ-ખાંની સામે આવ્યા અને દંમેશ પ્રમાણે સલામ કરી ઉભા રહ્યા.

“ આજે તો આપ મને સલામ કરો છો, પણ આવતી કાલે મારા જેવા સેંકડો અધિકારીઓ આપના ચરણમાં પોતાનાં શિર ઝુકાવશે. આવતી કાલે આપ બંગાળના શાસક બનશો. બાદશાહ ફરખસીયરનું એજ ફરમાન છે. ”

માણેકચંદ શેઠને માટે આ વાત નવીન ન હતી. તેમના મોં ઉપરની એક રેખા પણ ન બદલાઈ. કુતુહલ અને દાસ્તની ઈર્ષિ તેમના વદનમંડળ ઉપર ખીલી ઊઠી.

“ તમે કાલે ન દનો, આજે નથી, અને આવતી કાલે જ ફરખસીયરના ફરમાનથી બંગાળનો શાસક બનીશ એમ કોણ

જગત
રો
ઠ

૩૧

ત ન તપાસાય. બધાં નીતિસૂત્રો-સિદ્ધિતિ અવકાશ મળે
વિચારને. અધિકાર પદેથી, મારી જેમ નીચે ઉતરો.
મહેશમાં બેઠાં બેઠાં પાપ-પુણ્યની ચર્ચા કરજો. આજે
જનું રાજ્ય ભોગવો, દુશ્મનોને દબાવો અને નીતિ કે
જેની કોઈ ચીજ દેવને પીડતી હોય તો તેને
ઉમેરીને ફેંકી દો." મુર્ચિદ-ખાંએ માલેકચંદ રોડને
સાથે જાદો માટે લલચાવવાની અને રાજનીતિની તાલીમ
લા માંડી.

"ખંભાજની સુબાગીરી મારામાં અધિક શું ઉમેરી શકે
છે ? સારી યે મોગલ-સલ્તનતમાં એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જે
મહેર અથવા રૂપિયાથી ન ખરીદી શકાય ? અને મંગાને
ત્યાંસુધી માફ મદિમાપુર દેખાતું અને મદિમાપુરની
રાજ આગાદ છે ત્યાંસુધી મારા વૈભવ, મારી સત્તા કે મારા
પારની સામે ઉચી આંગળી કરવાની પણ દિમ્મંત કોણ
શકે એમ છે ? ફરખસીયર પોતે જ એક દિવસે માચકની
મ રૂપિયાની બીખ માગતો આ રોડને આંગળે નહોતો
ખેંચો ? આજે એ બાદશાહ બન્યો છે; પણ હું બરાબર
જુ' હું કે અમારા ધનથી જ એ રાજમુકુટ ખરીદી શકે
અને જે ધરીએ આપણે નાણાં મોકલવાનું મોકૂફ કરીએ
ધરીએ જ તેના મુકુટ તેના માથેથી ખસી પડવાનો. રાજ-
રાજમાં નીતિ અનીતિના વિચારને જાણે સ્થાન ન હોય, પણ
મમારા વ્યાપાર અને વહેવાર તો એની ઉપર જ નભે છે.
પારી જે પોતાની નીતિ બૂલે તો બીજી જ પગે તે જડ-
વળથી ઉખટી જાય."

"ત્યારે શું તમે હરમાનને પાકું વાળસો ?" મુર્ચિદ-ખાંની
આંખ આંધા અને આનંદથી ચમકી રહી.

" એવી ખૂબીથી પાછું વાળીશ કે ફરજીયરને બધા
અપમાન ન લાગે, એટલું જ નહિ પણ મુશિદ-કુલી-ખાં જે
ઉસ્તાદ, બાહોશ અને સસ્તનતનો અસાધારણ દિલેથી ખી
કાઠ નથી એવી તેને પાકી ખાત્રી થયા વિના ન રહે.
માણેકચંદ શેડે આ શબ્દો એટલા આત્મવિશ્વાસથી ઉચ્ચાર
કે મુશિદ-કુલી-ખાં જાણે ખીજવાર ખંગાળના મિંદસ
જેસનો હોય એવો ભાસ થયો.

માણેકચંદ શેડે વધુમાં ખુલાસો કરતાં કહ્યું:—" બાહોશ
દું લખી જણાવીશ કે આપનો હુકમ હું માથે ચડાવું છું
અને મને મજેલી ખંગાળની સુબાગીરી હું ફરીવાર મુશિદ-કુલી-
ખાના મસ્તકે મૂકું છું. મારા કરતાં પણ મુશિદ-કુલી-ખાંને
વધુ પેચ માનું છું. આ પ્રકારનો મારો એકરાર અને અ
જુ બદલાવ કબૂલ નહીં કરે ? એક દિંદુ ઉઠીને પોતાની ત
નુસલમન અધિકારીને રાજખુશીથી મોંપવા તૈયાર થાય ત
તેને એકે આનંદ થશે ? મોગલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસ
જ. પ્રજા ન મેનેરી અદલે નોંધાશે. ફરજીયરને પણ મો
નવરથી જવ નવ. ઘેર અધિકારવાળા વતનવરણમાં મુશિદ-
ખા. માનકચંદ શેડે મિત્રા વમે છે અને જ્યાંસુધી જ
માનકચંદ પાછું ખંગાળનાં વાટે વળી પાછું ફરશે
માનકચંદ શેડે શબ્દો ઉચ્ચાર માણેકચંદ શેડે
માનકચંદ શેડે નવરથી નવરથી નવરથી નવરથી
માનકચંદ શેડે નવરથી નવરથી નવરથી નવરથી
માનકચંદ શેડે નવરથી નવરથી નવરથી નવરથી

બું છે તેનું કામ ?" મુસિંદ-ખાં જાણે એક પાંડે પ્રેમ
 ની બીજો પાંડે બાળનો દોષ નેમ પૂછ્યું.

"અંજેલો, વેપારીઓ છે; લાવેલા છે, તેમને દુશ્મન
 નાવવા અન્યારે પોતામાં તેમ નથી. બાલકાલની બાંધે તેઓ
 ઘટા બાંધી શકે છે, અંદર અંદર ખટપટ કરાવી જાય છે.
 ખૂન આપ્યે સદાચ પજુ આપે છે. એમની સાથે જતા
 માધાની અને હરપણી કામ લેવું પડે. પરતભાંની
 કાલેશી નરી, પજુ એ બાગમાં અંજેલોપેદીના વેપારીઓ
 જરૂર જતાં વેપાર કરી શકે એવી અવરથા કર્યું." એટલું
 બોલી માલેકચંદ શેઠ ઉઠ્યા. મુસિંદનાદનાં નેર-નારીઓ જે
 કામને આગમ કે આમોદનો ઉપજોગ કરતાં હતાં તે વખતે
 માલેકચંદ શેઠ કપાળ ઉપરનો પરસેવો લૂછતાં એકલા
 પોતાના આવાસ તરફ વિદાય થયા.

જન્મ

શે

ઠ

૫૪

“ માણિકદેવી એક દિવસ કહેતા હતાં કે ભાગીરથીના કિનારે એક મંદિર બંધાય છે; મંદિર પુરું થયા પછી અમારાથી ત્યાં પગ પણ નહીં મૂકાય. ને પહેલા આપની સાથે આવી બાંધકામ અને યોજના જોઈ ત્રણ એમ મનમાં થાય છે.”

છેલ્લા કેટલાક દિવસો થયા મુર્શિદ-ખા પયારીવશ છે. તેની વજ જેવી કાયા વૃદ્ધાવસ્થા અને કેટલીક માનસિક વ્યથાને લીધે પરવશ બની છે. નવું મંદિર મુર્શિદ-ખાથી ન બંધાય, પણ કોઈ શ્રદ્ધાપૂર્વક મંદિર ચણાવવું હોય તો તેમાં યથાશક્તિ સહાય આપવાની ભાવનાથી તેણે માણેકચંદ શેઠને કહ્યું.

માણેકચંદ શેઠને બે સ્ત્રીઓ હતી. એક માણિકદેવી અને બીજી સોહાગદેવી. એટલું છતાં માણેકચંદને કંઈ સંતાન ન હતું. માણિકદેવી ઉમરે મ્હોટાં હતાં. તેઓ પરમ ભદ્રિક અને શ્રદ્ધાસંપન્ન હતાં. તેમણે જ શેઠને કહી એક સુંદર જીનમંદિર બંધાવવાની પ્રેરણા કરી હતી. મુર્શિદ-ખા માણિકદેવીને પોતાની બહેન કરતાં પણ આધક માનતો.

શેઠને પૈસાની ખોટ ન હતી. બાંગાળના કુશળ શિલ્પીઓને આમંત્રી, મંદિરની યોજના તૈયાર કરી. ભાગીરથીના તીર ઉપર જ, કસોટીના વિરલ સ્યામ પત્થરવતી આખું

દેર નિર્મોણ કરવાનો નિશ્ચય થયો. પણ એ વખતે ઇંગ્લાન્ડ શિષ્યકળા આશ્રયદાતાના અભાવે મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં ને સૈને પૈસાની જ પડી હતી. આકસ્મિક દુમલા અને દફાટથી આત્મરક્ષણ શી રીતે કરવું એ ચિંતા ત્યાં મુખ્ય ને ત્યાં શિષ્ય કે કળાનો સાવ કોણ પૂછે ? કળાકારો રાજ્ય જમીનદારના અંગમૂત જનવાને બદલે વેડે પકડાતા, અથવા જુરી કરીને તેમને પોતાની આજીવિકા ચલાવવી પડતી. તદ્દત્ત ઇત્યાં આણેકઅંદે શેડે પોતાની સાગવચના જોરે શિષ્યોને મદિમાપુરમાં બોલાવ્યા. ખર્ચની ચિંતા ન કરતાં ઘરામાં સારું દેવમંદિર ઉત્તું કરવાનો આદેશ આપ્યો.

સમસ્ત ઇંગ્લાન્ડ, બિદાર અને ઓરીસાની મહેસુલ જગતશેડ આણેકઅંદે ત્યાં એકઠી થતી; અને એ ત્રણ પ્રદેશમાં જગતશેડની ટંકચાળના જ રૂપીયા વપરાતા. મુસલમાન લખનારાઓ લખી ગયા છે કે જગતશેડને ત્યાં એટલું નાણું હતું કે જો તેઓ પારે તો ગંગાજનો પ્રવાહ રોકવા સોના-રૂપાના બંધ બાંધી શકે. ઇંગ્લાન્ડની જામે થએલી મહેસુલ દિલ્હીમાં ભરવા માટે જગતશેડના હાથની એક ટુંટી ખસ થતી. મુનખખરીતનો લેખક કે જો એ જ જમાનામાં મેગલ-સમ્રાટનો માનીતો હતો તે કહે છે કે હિંદુસ્તાનભરમાં જગતશેડની સાથે સરખામણી થઈ શકે એવો ખીંગે શેડ કે રેપારી ન હતો. કેટલીયેવાર જગતશેડના ભડારો ભૂંટાયા, મગ્ગાઓએ એકવાર તો એ પેટીને નિર્દયપણે ચૂની લીધી, છતાં જગતશેડની પ્રતિષ્ઠા અને સમૃદ્ધિ અચળ અને અખંડ રહી. આટલું જમાણ ધનજન્ય હોય ત્યાં ધર્મમંદિર પાછળ લખવૂટ ખર્ચ શું એ સ્વાભાવિક છે. લોકકથા તો એવી છે કે જગતશેડે મેન્ડાએનો વડે જ મદિરના પાયા ધરવ્યા હતા બીજી રીતે

જગત
શે

ઠ

કહીએ તો એ કસોટીનો પથર જ એટલો દુર્લભ ને હોતો કે સોના કરતાં પણ તેની કીંમત વધી જાય. એ મંદિર ધાયું ત્યારે જગતશેઠનો ભાગ્યરવિ સહસ્રકળાએ પ્રકાશનો

કમનસીએ કળાએ લક્ષ્મીને પૂરતો સાથ ન આપ્યો. સુવર્ણમુદ્રા ભાગીરથીના જોસખંધ વહેતા પ્રવાહને સમર્થ હતી, તે જ સુવર્ણમુદ્રાઓથી સજ્જિલા તે જ પ્રવાહે, થોડા જ સમયમાં પોતાના પેટમાં માંડ્યું. આજે તે ભગ્ન અવસ્થામાં જગતશેઠના વંશની કીર્તિકથા અહોનિશ ઉચ્ચારણ ઉભું છે. જગતશેઠના સાથે મંદિરની મનોહરતા પણ માત્ર એક સ્મૃતિરૂપે રહી ગઈ

મુર્શિદ-ખાં એક અગ્રગણ્ય મુસલમાન અમલદાર અને જનાં મંદિરના નિર્માણમાં આટલો રસ લે એ આશ્ચર્યકારક આશ્ચર્યકારક લાગ્યું. તેમણે મુર્શિદ-ખાંમાં એક હિંદુ ભાવે છે અને તેવી પરાપકારિતા, નમ્રતા, સરળતા આદિ સદગુણ અનેકવાર અનુભવ્યાં હતાં; અને એવી માનવતા હિંદુ મુસ્લમાનમાં એક સરખી જ હોઈ શકે એમ તેઓ માનતા. મુર્શિદ-ખાંમાં મુસલમાન સંસ્કૃતિ પરિપાક પામી છે એ જગતશેઠ સમજતા; પરંતુ આજે મંદિરની વાત નીકળે જગતશેઠ સ્નેહભરી, જનાં શંકાશીલ નજરે એવી દીપ્તિ નિહાળે કે મુર્શિદ-ખાં તેનો અર્થ તરત જ સમજી ગયો.

"હું મુસલમાન અમલદાર છું, જનાં શીલ્પ અને કળા સંસ્કૃતિ એક અજાત નથી. મારી ખાત્યાવસ્થા મેં મંદિરના અભ્યાસ અને દર્શનમાં જ વિતાવી છે. તમે એ દૃષ્ટિએ જ જગતશેઠના ભાવ સ્વરૂપને પ્રકરણ અનુકરિત્ય જ રહી ગયાં અને આજે આટલો રસ ઉત્કલ્પનામાં લાગી પડ્યો છો."

:-ખાનો શીકો એરો સનેજ બન્ધો. દાંજવાં એક દીર્ઘ
સ સાથે બુદ્ધાધ મજેલી વેડના હરી અનુભવનો દોષ
તેજે છાતી ઉપર નિરાશ દાવ મૂક્યો.

ઝગદ
રો
ઠ

માજેકચંદ શો મુશિદ-ખાંતી આ પ્રકારની દશા પળીવાર
'હની પૂછવાનું' મન થવા છતાં રપટ સન્દેશમાં પૂછવાની
ન કરી શકતા નહીં. આજે તેમનાથી ન રહેવાયું:

"શજકાળની ચયાં કરતાં મેં તમને પળીવાર અન્યમનરક
નાં અને અંતરમાં શસ્ત્રની વ્યથા અનુભવના જોવા છે.
ટલી સતાં, વૈભવ અને સુખનાં સાધનો હોવા છતાં આપ ક્યા
શમાં વ્યથિત છો તે, હું મિત્ર હોવા છતાં જાણી શક્યો નથી.
તો આપનો એટલો વિશ્વાસ મેળવી શક્યો નથી અથવા તો
આપને સમજી શક્યો નથી." મિત્રના દુઃખમાં ભાગ લેવા
તમા ઉકળતો દોષ તેમ માજેકચંદ શો મીઠાસથી કયું.

'તડુ તડુ વનાં સંબંધનાં બંધનો ભાંગીને બૂકા થતાં દોષ
મ મુશિદ-ખાંતે કહેવા માંડ્યું:

"પુનર્જન્મ તો હિન્દુ માત્ર માને, પણ હું એ કરતાં થે
એક કમલું આધે ગયો છું. એક જ જીવનમાં મેં પોને પુન-
ર્જન્મ જોયો છે. તમે ત્રદાથી એ સિદ્ધાંત માનતા હશે, પણ
મેં તો મારો જન્માંતર નજરાનજર નિહાળ્યો છે." પુનર્જન્મ
શબ્દે જન્મતરીકેને ચકિત કર્યા. ચપ્પાવણ બનેતો માનવી નજ-
ગાળને લીધે આકાશમાં ઉડે એ તેમને સંભવિત લાગ્યું. પરંતુ
સીપાર્શ્વગીરીમાં કુશળ ગણાતા મોત્તવ-અધિકારીના મ્હોંમા આ
ચયાં અરથાને લાગી. જન્મતરીક કંઈક જોણવા જતા હતા,
પણ મુશિદ-ખાં એમનો આશય કળી ગયા.

“ એક માત્ર માણસજાતને જ સરજનહારે આટલી કેમ બનાવી ? જગતની રંગભૂમિ ઉપર પ્રકૃતિના સર્વો પોતપોતાના ભાવ લગ્ની બન્ય છે, પણ કોઈમાં ફરીને નિહાળવાની નબળાઈ નથી. પર્વતમાંથી વહેતું પોતાના ભવિષ્યને જ ભાળે છે, એક વાર છૂટ્યા પછી પાછું વાળીને જોતું નથી. ચંદ્ર અને સૂર્યનાં કિરણો છે, પણ તેમને પાછાં સૂર્ય કે ચંદ્રમાં સમાવાની ઉતાવળ કેવળ માણસના હૈયામાં જ આવી તાલાવેલી કેમ રહેતી હશે ! જગતશેઠ જોઈ રહ્યા કે મુશિંદ-ખાંને કોઈ અણુચિંતની કવિત્વ પ્રેર્યું હતું. યુદ્ધ અને મહેસુલના વાતાવરણમાં જ ગાળનાર પુરૂષ આજે આકાશમાં ઉડવા, કલ્પનાની ફેફસાવતો હતો. મુશિંદ-ખાંતું કવિત્વ ખરાબર ન સમજાયું. પણ શબ્દને ભેદી, મુશિંદના સારા ચે દેહને કંપાવતી બાજુ પી રહી શકે એમ ન હતું.

“ મંદિર, પુનર્જન્મ, પ્રકૃતિ એ બધા વિષયો પાસેથી હું આ પહેલી જ વાર સાંભળું છું. યૌવન કવિતાને મેળ તો મળે, પણ આ વૃદ્ધવયે, આ માંદગીના બીજાનામાં કંઈક અદ્ભૂત જેવું ભાસે છે. ”

“ જગતશેઠ ? તમને એમાં કવિત્વ લાગશે, કારણ કે તમે હિંદુ તરિકે જન્મ્યા છો અને હિંદુ તરિકે જીવી શક્યા છો. તમને અમારી જીવનકથા અદ્ભૂત લાગશે, કારણ કે તમે જન્મીને એવી કોઈ વસ્તુ નથી ગુમાવી કે જેને લીધે તમને તમારું જીવન અકારું થઈ પડે. આ હૃદય ચીરીને બુઝો : તમને જણાશે કે ત્યાં એકી સાથે સો વીંછી ડાંખ મારી રહ્યા છે. કીડીનો ચટકો જેણે અનુભવ્યો નથી તે વીંછીના ડાંખની

। કઈ રીતે સમજી શકે ? ” મુસિંદ-ખાં જોવા મરદનું
પણ પીગળવા લાગ્યું. આંસુનો વેગ તે ખાળી શક્યો
રસુમેદાનમાં હજારો સેનિકોને સ્વર્ગનો રાહ દેખાડનાર
પતિ એક બાળકની જેમ રોધ પક્યો.

“ આ મુસિંદ-ખાં પહેલી જ વાર કહે છે કે હું હિંદુ હતો
। આજે પણ બની શક્યું ત્યાં સુધી હિંદુ જ રહ્યો છું.
દિવસ દિવસ મેં भारी એકની એક પુત્રીને બગીચામાં
ની જોઈ અને મદામહેનતે ખુપાતી રાખેલી વ્યથા સોમચી
સથી ભભૂકી હિંદી હજારો કહે છે કે અતિ અશક્તિને
વિ વખતોવખત મારું મગજ અને શરીર તપી જાય છે.
શુ એ બિચારા આત્માનો સંતાપ શું સમજે ? ”

જગતશેઠ અધીરા થયા. મુસિંદ-ખા પોતાનો જ જાનિ-
કે છે એ જાણ્યા પછી તેમને બેટવા તેના દાથ તકપી
મા કહ્યું “ હુ આ શું સાજણું છું ? મારો પ્રિય મિત્ર
મુસિંદ હિંદુ છે ? અને જો એમ જ હોય તો પછી શા સાર
મુસલમાન બન્યો. ? ”

“ એ કથા સાંભળી કે આને બર વેળા એટલું બધું અનપદ
છે કે હુ પોતે જ તે હિંદુનાં શરૂ એના વિચારિમા તથા
જન માન બુદ્ધિ વચ્ચે રહે તેના તજજન જ ને નહીં છે
દક્ષિણના પશ્ચિમ પ્રદેશના કાંઈક નાદે વિવિધ નિવસ
સુધી પહોંચી જાય તેના પદ જ ને મન જામ બધું ને
વસત્યાદે પાંચ ને જ ને બે ને એકે ને એકે ને
એકે ને એકે ને એકે ને એકે ને એકે ને
એકે ને એકે ને એકે ને એકે ને એકે ને
એકે ને એકે ને એકે ને એકે ને એકે ને
એકે ને એકે ને એકે ને એકે ને એકે ને
એકે ને એકે ને એકે ને એકે ને એકે ને

જગત

શે

ઠ

રમવાનાં અને છૂપાવાનાં રથજો હતાં. ખીકથી અમલો
ધણીવાર મંદિરના શિખર સુધી મહોંચી જતો અને ત્યાં
ખેઠો આસપાસના દરદરના પ્રદેશો નીરખતો. ”
ભીંજયેલા અશક્ત નેત્રોમાં સત્યયુગની આભા ખીલી
અને જગતરોકે જો વચમાં વિક્ષેપ ન નાંખ્યો હોત
મુર્શિદ-ખાં ક્યાં અટકત તે કહી શકાય નહીં.

“ પણ તમે મુસલમાન શી રીતે બન્યા ? ”
સીધો સવાલ પૂછ્યો.

“ હું શું બાણું કે હું શી રીતે મુસલમાન બન્યો ?
જાંખું જાંખું પણ એટલું યાદ આવે છે કે એક દિવસે ખરેખર
અમારા ગામડામાં ધાડપાકુઓનાં ટોળાં ઉતર્યાં, અમારાં
ખાર લૂંટાયાં, જે જવાંમદોં ગણાતા હતા તેમનાં શબ રોર
વચ્ચે પડ્યાં અને જેમ જનવરને બાંધે તેમ અમને બાંધી
ભૂખ, તરશ ને ચાકથી હું ન્યારે ખેહોશ બનતો હતો.
પણ ઉપરથી ચાણક પડતા હતા. આખરે એક ઈસ્પાહ
શ્રીમંત વેપારીને ત્યાં વેચાયો. પશુની જેમ માણસો વેચ
હોય ત્યાં ધર્મ કે આચારની પરવા કોણ કરે ? જન્મે જેમ
હતો તેમ ખરીદાયા પછી મુસલમાન બન્યો. પણ એ
તરત જ હું ઉન્નતિના પગથીયાં ચડતો ગયો. બાદશાહ ઝા
ઝેબનો માનીતો થયો. દક્ષિણનો દિવાન થયો અને ત્યાંથી
સુધીનો ઇતિહાસ તો તમે જાણો છો જ. ” આ વેદનાનો ઉ
જગતરોકની શકિત અને શુદ્ધિ બહારનો હતો. મુર્શિદ-ખ
કહેલી મંદિર, પુનર્જન્મ અને પ્રકૃતિની વાતોનું રહસ્ય સમજ
મુર્શિદ-ખાં પોતે તો ભૂતકાળના આ લડકાથી નખશીખ
રહ્યો હતો, પણ તેની જવાબા જગતરોકના અંગને બાળી

“ માણસ પોતાનો જૂનકાળ જૂલી શકતો હોત તો કેટલો
 ખી યાત ? બધી રીતે જળવાન મણાતા માણસના જીવનમાં
 કટલી નજાણાં શા સાર કરવામાં આવી ? ” એક લાંબો
 શ્વાસ નાખ્યા પછી મુશ્કિલ-ખાંસે આવેગને ચમાવી કહ્યું :
 “ મને મુસવમાન બન્યાનો મુદ્દલ પશ્ચાત્તાપ નથી, કારણ કે
 જીવનનાં મેં ધર્મ બદલ્યો નથી; પરંતુ મને ખરેખર જે કંઈ
 આજે છે તે તો એજ છે કે તમારા સમાજના કાર
 નામ જેવા માર્ગજૂલ્યા મુસાફરને માટે પણ ઉઘડી શક્યાં નથી.
 તો જો ઝેર ઘોળાને પી જઈશ, પણ મારી આ પુત્રીએ
 કંઈ શુંદો કર્યો ? બંગાળનો કોઈ દિંદુ યુવાન એનું પાણિ-
 મણુ કરે તો મારા ઉત્તરાધિકારી નરિકે હું તેને બંગાળનો
 માલક નિમવા તૈયાર છું. તમારે જો પુત્ર હોત તો મારી
 પ્રેક્ષી પસંદગી તેની ઉપર જ ઉતરત. દક્ષિણ અને બંગાળના
 મોટામાંથી એક અપૂર્વ સંસ્કારસ્થામી અવતરત અને બંગાળ,
 બિહાર, ઓરિસા ઉપરાંત ઉત્તર અને દક્ષિણમાં પણ પોતાની
 આજ્ઞા ફેલાવત. અકરમાલના યોગે મળેલા આણેકચંદ અને
 મુશ્કિલ-ખાંસે જો પૂર્વના પ્રદેશોમાં પોતાની છાપ પાડી શકે છે
 તો જો સદજ સંસ્કાર શું ન કરત ? ”

અગ્ર
 રો
 ઠ

હજારો નિઃશર મૃત્યુ. આ ન શત એક ધિપતની મધુરી
 કદમના ચર્મચુબ કરતા પણ તેમને વધુ રમ્ય લાગી. મુશ્કિલ
 અને માંજક પ્રેક્ષીએ એક ઠ ગમ જો લાગીમાં એક દેવ ને
 બંગાળના કાલી કેતુ ઉચ્છ્વસન અને ૧ અર્ધ-સનન્યનો
 વિગતવાર મત ન દિવાન કહ્યો દેવ એ દમ્ય નયન
 સમ ન. ૫- પણ થીર નેદમથી જીવત દેવ ૧મ
 ૫૫ . તા નુ ૧૫૫૫ નવન કઈ

સૂર્યોદયને હજી વાર છે. પણ અંધારું થઈ જશે તો
 રસ્તામાં જ રોકાઈ જતું પડશે એ ચિનાથી એક યુવાન મારને
 પોઠે મુસીદાબાદ તરફ ધમી આવે છે તેનું ગૌર વદન તાપ
 અને ઝમને છીધે સાલચોળ દેખાય છે. ખમથી માથા મુધી તેણે
 એક યોદ્ધાને શોભે તેવો મોગસાઈવેશ પહેર્યો છે. ઝેરો ઉપ-
 રની વ્યમના તેના ત્વાબાવિક સગળતાને આકર્ષક એવા આપી
 રહી છે આસાના તેજથી દામિમાન બનેલા તેના કોઈ આમ-
 જાને નિલાગવા, રંગા ઉપરની પ્રહારકને બંધા રેલાપર દટિ
 રેકવા સહે છે આ ઉમતા અવનથ માં એક ન નુ ચિત્ત
 વાદળ તરી ઉપર ની પાંચુ ને ક ન અદન વિદવા બને
 અમ ત્યને ૮૭ ૧

જુદા નામ પદ્ય ના નુદા નામ નામ નામ
 કાક ના નુદા ના નુદા ના નામ નામ નામ
 કાક ના નુદા ના નુદા ના નામ નામ નામ
 કાક ના નુદા ના નુદા ના નામ નામ નામ
 કાક ના નુદા ના નુદા ના નામ નામ નામ

વાત કરતા બેઠા હતા. તરતજ તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો. થંબ્યો, કંઈક વિચાર કર્યો અને પ્રમોદભવનના પાછલા બાજુના અહોનિશ ગંગાનો કલકલ નાદ શુંજો અને સુગંધ સતત વહેતી ત્યાં આવી સંજેમરમરના એક એક બેઠો. આ રથાન તેનું અતિ પરિચિત હોય એમ તેની ભાત પરથી કાઢીને પણ લાગ્યા વિના ન રહે.

ક્યાંક મુઠી તે ત્યાંને ત્યાં જ બેસી રહ્યો. રાત્રિ હતી અને દિશાઓમાં અંધકાર વ્યાપતો હતો, પણ તેની યુવાનને ઝાઝી પરવા હોય એમ ન લાગ્યું. સાધકની દેશી યુવાનની અત્યારની સ્થિતિ લગભગ સમાન હતી.

“કાણુ શુભ ? તું અહીં ક્યારે આવ્યો ? અગોષ્ઠી કેટલા દિવસ થયા ? આપુને મળ્યો ?” ઇષ્ટદેવનો સાક્ષાત્કાર થતાં ભક્તજન ગદ્ગદ ચિત્તે અનિમેષ નેત્રે નીહાળી રહે શુભએ ઉંચું જોયું. તેની સામે ખંભાળના નવાબની માનીકી કન્યા-મયના ઉભી હતી. યુવાન નિરૂત્તર રહ્યો.

વિજળીના વેગ જેટલી ત્વરાથી તેને કેટલાક તરંગો આવ્યા અને ઉડી ગયા. એ વરસ પહેલાં જે મયનાને જોઈ હતી તેમ અને આજે સામે ઉભેલી મયનામાં આકાશ-પાતાળ જેટલું અંતર પડી ગયું હતું. મયના કીશોરી મટી યુવતી બની હતી જેને નયન ભરીને નીહાળવા તે આટલો વ્યગ્ર હતો તેનામાં આંચલ્ય કે ચપળતાને બદલે ગાંભીર્ય અને સદૃજ સંયમ આરોપાયેલો હતા. તે માનતો હતો કે મયના, પાસે આવતાં જ દર્પોન્મત્ત બની, હાથ પકડી પહેલાંની જેમ ભવનની અંદર તાણી જશે અને એવા અર્થ વગરના પ્રશ્નો ઉપરા ઉપરા પૂછશે કે કેવળ હાસ્ય સિવાય તેના બીજો કોઈ ઉત્તર ન

અયોધ્યાનાં પરાક્રમે એક પછી એક વર્ણવવાની પણ
આવશ્યકરી રાખી હતી. પરંતુ મયનાના ગાંભીર્ય અને
ધૈર્ય તેની મનોરથસુષ્ટિમાં પ્રલયકાળ આપ્યો.

“ શુભ ? બાપુ જે આવાઠીયા થયાં બીમાર છે. તું કેમ
બોલતો નથી ? ” મયના કંઈક વધુ ઉત્સુક દેખાઈ.

“ હું હમણાં જ ત્યાં જઈ આવ્યો. જગતશેઠની સાથે
આવતી હતી એટલે મેં તેમાં વિશેષ ન નાખ્યો. સીધા
આવી તમારી રાદ જોતો બેસી રહ્યો. ” શુભની
આજ્ઞા તેની વાણીમાં વધુ સ્પષ્ટ બની.

“ હીક, આલ; જરા સ્વસ્થ થા. બહુ થાડી મથો જથ્થા
પણ હા, તને અયોધ્યા કેવી લાગી ? જનક, રામ અને
ભાઈની એ લીલાબૂમિ ખરેખર રમણીય દરો. એક દાસી
જ મને થોડું થોડું રામાયણ સંભળાવે છે. તું તો એ
અયોધ્યામાં જ વસે છે. તારા ભાગ્યની કેને છપાં ન આવે ? ”

શુભ આ કુટુંબમાં જન્દાનેથી મ્હોટો થયો હતો. મયના
જે શુભએ નિર્દોષ બાળ્યાવસ્થાના સોનેરી દિવસો એક સાથે
ખીને ગા. તે આજે મયનાને કેવી રીતે કહી શકે
કે અમે મૂમિ મયના વિના તેને નિર્જન જેવી
ભા. મિમ પણ તે મુર્ચ્છિ-ખાંતો આશ્રિત હતો.
મુર્ચ્છિદાબાદને જ પોતાનું વતન માનતો
હતો. બાસરો ન હોય તો શુભ માર્ગના એક
|| વધુ સારી સ્થિતિમાં ન હોય.

અયોધ્યાને તીર્થબૂમિ માનવા જેટલા સંસ્કાર
તે ન હતા તે પાંડો મુસદ્દાન હતો. મુર્ચ્છિ-ખાંના સદ-

જગત

શે

ઠ

વાત કરતા બેઠા હતા. તરતજ તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો. જરા થંબ્યો, કંઈક વિચાર કર્યો અને પ્રમોદભવનના પાછલા ભાગમાં ન્યાં અહોનિશ ગંગાનો કલકલ નાદ ગુંજતો અને પુષ્પોની સુગંધ સતત વહેતી ત્યાં આવી સંગેમરમરના એક બેઠક ઉપર બેઠો. આ સ્થાન તેનું અતિ પરિચિત હોય એમ તેની રીત-ભાત પરથી કાઢને પશુ લાગ્યા વિના ન રહે.

ક્યાંક સુધી તે ત્યાંને ત્યાં જ બેસી રહ્યો. રાત્રિ પડતી હતી અને દિશાઓમાં અંધકાર વ્યાપતો હતો, પણ તેની આ યુવાનને ઝાઝી પરવા હોય એમ ન લાગ્યું. સાધકની દશા અને યુવાનની અત્યારની સ્થિતિ લગલગ સમાન હતી.

“કાણુ શુભ ? તું અહીં ક્યારે આવ્યો ? અયોધ્યા છોડ્યો કેટલા દિવસ થયા ? બાપુને મળ્યો ?” ઇષ્ટદેવનો સાક્ષાત્કાર થતાં ભક્તજન ગદ્ગદ ચિત્તે અનિમેષ નેત્રે નીદાળી રહે તેમ શુભએ ઉંચું બોલ્યું. તેની સામે ઇંગાળના નવાળની માનીતી કન્યા-મયના ઉભી હતી. યુવાન નિરૂત્તર રહ્યો.

વિજ્ઞાના વેગ જોટલી ત્વરાથી નેને કેટલાક તરંગો આવ્યા અને ઉડી ગયા. એ વરસ પહેલા જે મયનાને જોઈ હતી તેમાં અને આજે સામે ઉભેલી મયનામાં આકાશ-પાતાળ જોટલું અંતર પડી ગયું હતું. મયના કાશોરી મટી પુવતી બની હતી. જેને નયન ભરીને નીદાળવા તે આટલો વ્યગ્ર હતો. તેનામાં આંચલ્ય કે ચપળતાને બદલે ગાંબીર્ય અને સદૃજ સખમ આરોપાયો હતા. તે માનતો હતો કે મયના, પાસે આવતા જ હોયોન્મત બની, હાથ પકડી પડેલાંની જેમ ભવનના અંદર તાણી જશે અને એવા અર્થ વચરના પ્રશ્નો ઉપર ઉપરી પૂછશે કે કેવળ દારૂ સિવાય તેને બીજું કંઈ ઉપર ન

બને. અયોધ્યાનાં પરાક્રમે એક પાત્રી એક વર્જુવતની પણ
એ ગ્રાહવલુ કરી રાખી હતી. પરંતુ મયનાના ગાંભીર્ય અને
પદ્મ હેતે તેની મનોરથસુષ્ટિમાં પ્રસવકાળ આવ્યો.

“ શુભ ? બાપુ એ આવાટીયા થયાં બીમાર છે. તું કેમ
કેં જોઈતો નથી ? ” મયના કંઈક વધુ ઉત્તુક દેખાઈ.

“ હું હમણું જ ત્યાં જઈ આવ્યો. જનનરોડની સાથે
પાન ચાલતી હતી એટલે મેં તેમાં વિશેષ ન નાખ્યો. સીધો
અહીં આવી તમારી રાદ જોતો બેસી રહ્યો. ” શુભની
નિરાશા તેની વાણીમાં વધુ સ્પષ્ટ બની.

“ ઠીક, માથા; જરા સ્વસ્થ થા. બદ્ધ યાત્રી ગયો જણાય
છે. પણ હા, તને અયોધ્યા કેવી લાગી ? જનક, રામ અને
સીતાની એ સીદ્ધાંતમિ ખરેખર રમણીય દર્શો. એક ઠાસી
રાજ મને થોડું થોડું રામાયણ સંભળાવે છે. તું તો એ
અયોધ્યામાં જ વસે છે. તારા બામ્બની કેને છપાં ન આવે ? ”

શુભ આ કુટુંબમાં જન્દાનેથી મ્હેરો થયો હતો. મયના
અને શુભએ નિર્દોષ બાલ્યાવસ્થાના સોનેરી દિવસો એક સાથે
રમીને ગાળ્યા છે. પણ તે આજે મયનાને કેવી રીતે કહી શકે
કે અયોધ્યાની તીર્થબૂમિ મયના વિના તેને નિર્જન જેવી
લાગતી ? જમે તેમ પણ તે મુર્ચ્છિદ-ખાનો આગ્રિત હતો.
બેરાસાનને બૂલી મુર્ચ્છિદાવાદને જ પોનાતું વનન માનતો
થયો હતો. મુર્ચ્છિદનો આચરો ન દોષ તો શુભ માર્ગના એક
બીમાર કરતાં વધુ સારી સ્થિતિમાં ન દોષ.

વગા અયોધ્યાને તીર્થબૂમિ માનવા જેટલા સંસ્કાર
શુભમાં ન હતા. તે પછી મુસલમાન હતો. મુર્ચ્છિદ-ખાનો સદ-

જન

રો

ઠ

૧૧૧

૩૬

વાસે તેનામાં ઉદારતા અને ગુણાનુરાગ ખીલવ્યાં હતાં. મય
નાની સાથે રહેવાનું થાય તો પોતે પણ સારો સંસ્કારી અને
અધ્યાત્મી બની શકે એમ તે માનતો. કમનસીબે તેમ
અધ્યાત્મિક છૂટું પડ્યું પડ્યું. અયોધ્યામાં કોઈ વિશ્વાસપાત્ર
અમલદાર ન હોવાથી મુશિદ-ખાંચે તેને તત્કાળ ત્યાં મોકલ
દીધો. અયોધ્યામાં તેણે બે વરસ શી રીતે ગાળ્યાં તે તેના અંતરાત્મ
જાણે છે. મુશિદાબાદ અને મયના હવે તેની સાધનાનો વિષય
બન્યો હતો.

“ જો તું પાછી હતી તેવી બાલિકા અને તો હું તને
અયોધ્યા લઈ જવા તૈયાર છું ” એમ તેને કહેવાનું મ
થયું. પણ શુભ પોતાની સ્થિતિ સમજતો હતો. માલીકને
કન્યાને લોભાવવામાં કેટલો અનર્થ છે તેના કલ્પના તે કરી શક્યે

“ અયોધ્યા મુશિદાબાદ જેટલું સુંદર ન લાગ્યું. અ
આરામ, આ વિનોદ અને વૈભવ ત્યાં ન હતાં અને સાચું ક
તો મયના ! મને ત્યાં કોઈ માણસ હૈયાવાળું ન લાગ્યું. જ
જઈ ત્યાં માત્ર સ્વાર્થની જ ગડમથલ ચાલતી. બાપુ જો નાખુ
ન થાય તો હું હવે ત્યાં મુઢલ જવા નથી માગતો. બાપુને
ખીમારીનું બ્રહ્મનું મળતાં તરત જ આ તરફ દોડી આવ્યો. ”

શુભ ભલે પોતાના મનોભાવ છુપાવે, પણ મયના સમ
જતી હતી કે અયોધ્યા કરતાં મુશિદાબાદને સુંદર માનવામ
એક સખળ કારણ છે અને અયોધ્યાનાં નરનારી તેને હૈયા
શતાં લાગ્યાં હોય તો તે મયનાની સ્નેહસંકિતનો જ પ્રતાપ છે.
તેનું નારી હૃદય આથી જરા વધુ અભિમાની બન્યું.

એટલામાં એક દાસી મુવલ્લુપાત્રમાં શરબત જેવું કંઈક

અહીં મળ્યાએ તે પાત્ર પોતાના હાથમાં લઈ શુભ પાસે
ગું અને કમળું:

વચન

શે
ઠ

"અપોખ્યામાં આવું સરખત દસો, પણ આટલો મમ-
લુ દામ નહીં હોય. મેં!" શુભને લાગ્યું કે મળના 'માત્ર
નિર્ભર નથી બની, થોડી નિષ્કુર પણ બની છે. આના કરતાં
મુરસાનમાં દોન તો કેટલો મુખી દોન? કેટલી સહેલાઈથી
મળીને રનેદ છતી સહ્યો દોત? આવની કાસે મુર્ચિદ-ખાની
ખાંખો મીચાય તો અદીં આઈ કેણ? મળના જો ન મળે તો
દવનમાં સન્ન સિવાય બીજું શું રહે? તેનો અરેરા આન
મળે. દનાસ હાથમાંથી એક દાંભરી આદ છૂટી.

મળના અમી ઉડી. તે કંઈક બોલવા જતી હતી એટ-
લામાં ત્યાં કેટલાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. બન્નેનાં
જાનર નેત્રો તે તરફ વળ્યા. જોયું તો આણેકચંદ શેઠ તેમની
તરફ જ આવના દના. શુભ વિનયપૂર્વક તેમની સામે ગયો.
મળના સંજોગને લીધે એક તરફ ઉભી રહી.

"અપોખ્યાના શું સમાચાર છે? જાગીતારો પણ નવા-
બના મ.વ.ના મળ્યા છે, ખરને?" જબરમેદે શુભની પીઠ ઉપર
હાથ ફેરવ્યો અને જાણે મુર્ચિદ-ખાનો પોતાનો જાળક દોષ
તેમ રનેદથી અભિનંદો.

"દમણા તો કેહ કમું મધું કરી રહે એમ નથી.
અંકાગના મનુષ પાસે તેમને નમણ મિત્ર:પ પુટો. જ નથી."
શુભની હાસિ અને કહિ વિષે જબરમેદે પહેલાં પણ સંજ-
કું દગું તેમને શુભને: આ ઉત્તર ફેરવ નિરહિતન લ.એ.
જ. શુભ સવન મુર્ચિદ-ખાને પટે રા.વ. જબરમેદે

૫

શુભને લઇ તેમની પાસે ગયા. શુભને જોતાં જ મુશિ
ખાંનો રહેશે સતેજ બન્યો.

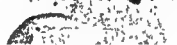
“જેટા શુભ ! ઠીક થયું કે તું આવી પહોંચ્યો. હવે કમ
મોત આવશે તો હું ખુશીથી આત્મસમર્પણ કરી દઇશ.”
જગતશેઠ તરફ જોઇ ઉચ્ચાધુઃ—“મારી બધી આશા
યુવાન ઉપર અવલંબી રહી છે.”

જગતશેઠ મુશિદ-ખાંની સ્નેહદુર્બળ સ્થિતિ બરાબર
સમજી ગયા હતા. એમની આશા અને શ્રદ્ધા એ બધું એમની
એક પુત્રીમાં જ સમાય છે એ વાત પણ તેમણે હમણાં જ
મુશિદ-ખાં પાસેથી જાણી હતી. તેમને ખાત્રો થઇ કે
મુશિદ-ખાંની પસંદગી કોઇ અપાત્ર ઉપર નથી ઉતરી.
મયનાનો પતિ થવાને જેમ તે યોગ્ય છે તેમ જો સારા
સલાહકારો મળે તો અયોધ્યા અને બંગાળનો સ્વતંત્ર શાસક
પણ બની શકે એવું પાણી આ યુવાનમાં છે.

શુભને લઈ તેમની પાસે ગયા. શુભને બેતાં જ મુશિદ-
ખાનો સ્થેર સતેજ બન્યો.

“ભેટા શુભ ! ઠીક થયું કે તું આવી પહોંચ્યો. હવે કદાચ
ગોત આવશે તો હું ખુશીથી આત્મસમર્પણ કરી દઈશ.”
જગતશેઠ તરફ જોઈ ઉચ્ચાત્મક:—“મારી બધી આશા આ
મુવાન ઉપર આવલંબી રહી છે.”

જગતશેઠ મુશિદ-ખાની સ્નેહદુર્બળ સ્થિતિ બરાબર
સમજી ગયા હતા. એમની આશા અને શ્રદ્ધા એ બધું એમની
એક પુત્રીમાં જ સમાય છે એ વાત પણ તેમણે લગભગ જ
મુશિદ-ખા પાસેથી જાણી હતી. તેમને ખાતો થઈ કે
મુશિદ-ખાની પસંદગી કદાચ અપાત્ર ઉપર નથી ઉતરી.
મયનાનો પતિ થવાને જેમ તે ગોચર છે તેમ જો સારા
સલાહકારો મળે તો અગોચર અને અંગાળનો સ્વતંત્ર શાસક
પણ બની શકે એ પાળી આ મુવાનમાં છે.

(૭)

ઔરંમઝેમે સુરમે ખોદી ચાખી દની, અંદર દારમેમે પથ
 ભરપુર ભયો દનેલ માત્ર એક મીલુમરીની જ રાદ જોવાની
 દની. ઔરંમઝેખનું શત્રુ થના ભરખંડની ચારે દિશામાં
 જવાલામુખી શાદી નીકળેલ મધરાસન તો સહિસજામન ન રહ્યું,
 પણ વહરો, મુએદારો ને નવાખોના પત્ર નીચેની ધરની પણ
 મુદત ઉઠા. બહારમા સેકાનું અમાન જ રકનરંગી દરી ! એ
 વિપદો ખુદા અને સહારણ હોત તો દલિદાસના પાના
 આલસા કસકસો રંગાયા ન હોત લાઈ-માઈની વચ્ચે, પિતા-
 પુત્રના વચ્ચે, આશિન ને આશવદાગની વચ્ચે કુખા કાવનરા
 રમાયા અને અનેકાન આખુલમાં બસિદાન ભેરાયા એ સેકાના
 રફુલ મિલકતને નીચેવાચે ને આજે પણ તેમણી હોદીના
 કે . . . ન તર રૂવો. આજે દે અને રસને જાનો અણસી
 આ . . . ભજન મજા નેમ દેલસા. મુદતધરીએ, વહરો, નવ.મે.
 વિવત નવ.મે દરે અને ન વદસા. જ. જોનજોનામા
 એ કાવર કા . . . કા ન દર

એ . . . નવ. પડ. નેન પુત્ર વચ્ચે સમેરેર ચ.લી વજ
 . . . નવ. નવ. નવ. નવ. નવ. નવ. નવ. નવ. નવ. નવ. નવ.
 . . . નવ. નવ. નવ. નવ. નવ. નવ. નવ. નવ. નવ. નવ.

ઔરંગઝેબે મુરજો ખોદી રાખી હતી, અંદર દારૂઓ પથ્થર
કરપુર લેપો દેનો. માત્ર એક ચીજુગારીની જ રાહ જોવાતી
હતી. ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ થતા કરનખંડની ચારે દિશામાં
જવાહરખુખી ફાટી નીકળ્યો. મધરાત્રિન તો સદિસસામન ન રહ્યું,
પથ્થર વહારો, સુમેદાગે ને નવાઓના પગ નીચેની ધરતી પથ્થર
ફૂટી હતી. આદારમાં સેકાનું પ્રમાણ જ રક્તરંગી હતો. 'એ
વિમરો ખુશ અને સહારથી હોત તો હતિદામના પાના
આટલા કસકસી રંગાયા ન હોત. બાઈ-બાઈની વચ્ચે, પિતા-
પુત્રના વચ્ચે, આશિન ને આશ્રમદાતાની વચ્ચે કુપા કાવનગ
રચાયા અને અપોદાન અભ્યુદાય, બાલિદાન જવાય એ નંકના
મુલક હતિદાસને નીચોવાચે ને આજે પથ્થર નેમાથી ભાંડીન
એ / પા નાંતરે ૫૨૧ મુર્તિ કે અને અને જગા પ્રવાની
અદા મમાત જગ નેમ કેટલેક મુર્તિનીચે રજીરે, નરજો,
દિવાને મુખ એ હાઈ અને ન રાસેલ છે જોનજોન ન
એ જોરલ કદીન ને ન રેલ

જી. ૨૨૫૫ ૫૨૬. તેમ ૧૨ ૧૨૫૫ ૨૨૬. ૧૨૫૫
૧૨૫૫ ૧૨૬ ૧૨૫૫ ૧૨૬ ૧૨૫૫
૧૨૫૫ ૧૨૬ ૧૨૫૫ ૧૨૬ ૧૨૫૫

ત્રણ ભાઈઓના ખુનથી રંગાગેલા રાથે રાજદંડ લીધો. એક
 વરસમાં જ તેના ભત્રિજાએ એ રાજદંડ આંચકી લીધો અને
 જદાંદર તથા કુશદિકરખાંના લોહીથી મોગલ મહેલ રંગાયો.
 જદાંદરના એ ભત્રિજાનું નામ ફરખસીયર. ફરખસીયર પણ
 મુખ દે શાંતિનું છવન છવી શક્યો નહીં. જે સૈયદ ભાઈઓએ
 તેને ઉપેરીને ફેંકી દીધો. તે પછી રંગભૂમિ ઉપર સત્ર-
 ધારની દોરીથી દાલતા-ચાલતા પૂતળા જેવા બાદશાહો આવ્યા
 અને માત્ર નામનિશાન મૂકી ચાલતા થયા. આખરે મદ-
 મદશાદ સત્તર વરસની વયે ગાદીએ આવ્યો. તેણે ઓગાળીસ
 વરસ લગી રાજમુકુટ પહેર્યો; પણ એ મુકુટમાંનાં કાંટાની
 વેદનાથી ખચી શક્યો નહીં. આત્મા વિનાના દેહની જેમ મોગલ
 સામ્રાજ્યના અંગે પાગ મડતા, પડતા અને વિખરાતા જેવાનું
 દુર્લભ જ તેના લક્ષણે લખાવું હતું.

માનેકચંદ ગેઠ ને મુશિંદ-ખા ઇચ્છા લાં મુખી અંગાળ
 બિદર ને આઈસાનુ રજવાંત, જવાળામુખીના ઉત્થાન અને
 ધરતીકપન. આવકા રજ્જે પણ નિષ્કંપ રહી શક્યું. અંગા-
 ળના નામકાની તવા અને ગદગે મુશિંદ-ખાં સાચો તવાખ બન્યો
 હતો. જે વખતે દિલ્લીના તખ્તને વફાદાર દહેવરાવનારા વહાલે
 અને તવાના પહેરસા વિફલતા દાખવી રહ્યા હતા તે વખતે
 મેં જ અંગાળ નિયમિતપણે મહેનુસને મોટો બાગ શહેનશાહની
 નેકાતે લઈ મુને સંજંધ જાળવી રહ્યું હતું.

ફરખસીયરે માનેકચંદ ગેઠ પ્રત્યે ખુલ્લો અતુરાગ અથવા
 તત્કાલ હતો. ગેઠ પોતે જ ત્યારે આગ્રહપૂર્વક અંગાળની
 તવાની સ્વીકારવાની સજ્જ ના પાડી અને મુશિંદ-ખાની મદદના
 માન્ય કરી ત્યારે એ પદપાતમાં સફાત્ર અને સન્માન ઉમે-
 રાવો. માનેકચંદ ગેઠની સજ્જ તેને અત્યુચ્ચ લાગી.

સદેનશાદ મદમદશાદે પણ એ દર્શાવત જાણી અને તેણે
સમાદ તરિકે માણેકચંદ રોડને "જગત્ રોડ" ના બિરદથી
બીજવાર અભિનંદા. દનિદાસજેખડો માને છે કે મોગલ
દરબારે સૌથી પહેલાં જમતરોડને આ પ્રમાણે બાદશાહી પદવીથી
નવાખ્યા અને તે પછી ઇસ્લામ આપવાની માદી પાસે ડાખી
"જમતરોડ"ની પદવી ઉપરનું તેમને નવાખની માદી પાસે ડાખી
માણુ બેસવાનો દહુ મળ્યો. જમતરોડને એ જમાનાની
રાજનીન પ્રમાણે મોલીનાં કુંડલ, દાથી અને પાલખી પણ
સમનન તરફથી પહોંચાડવામાં આવ્યા. ઉત્સેખયોગ્ય વિશે-
વા તો એ છે કે જંગાગના નવાખને વખતો વખત સમાદ
તરફથી બારપૂર્વકે શરમાવવામાં આવતું કે જમતરોડની સલાહ
અથવા અનુમતિ વિના રાજસાસનનું કોઈ પણ મદત્વનું કામ
ન થતું. ભેદએ જમતરોડે સ્વનંત રહેવા છતાં આ રીતે સદેન-
શદનના દરબાર ખની રજા.

[illegible]

જગત
શે
ઠ

ત્રણ બાધઓના ખુનથી રંગાયેલા સાથે રાજદંડ લીધો. એક વરસમા જ તેના ભત્રિજાએ એ રાજદંડ આંચકી લીધો અને જલદાર તથા હુકમકરખાંના લોહીથી મોગલ મહેલ રંગાયો. જલદારના એ ભત્રિજાનું નામ ફરખસીયર. ફરખસીયર પણ મુખ કે શાંતિનું ઇવન ઇની શક્યો નહીં. જે સૈયદ બાધઓએ તેને હિમેરીને ફેંકી દીધો. તે પછી રંગભૂમિ ઉપર મુલ-ધારની દોરીથી લાલતા-ચાલતા પૂતળા જેવા બાદશાહો આવ્યા અને માત્ર નામનિશાન મૂકી ચાલતા થયા. આખરે મદ-મદશાદ સત્તર વરસની વયે ગાદીએ આવ્યો. તેણે ઓગાળીસ વરસ લગી રાજમુકુટ પહેર્યો; પણ એ મુકુટમાંનાં કાંટાની વેદનાથી જ્યાં લાકડાં નહીં. આત્મા વિનાના દેહની જેમ મોગલ સત્તર વરસ. અને રાજ મદન, પડતા અને વિખરાતા જેવાનું ફલિત જ રહેતું. હલકે લગાવું હતું.

માનિકચંદ જેઠ તે મુશિદ-ખા ઇચ્છા ત્યાં સુધી અંગણ ખિદર તે ઓગાળીસ વરસ, જ્યાંખામુખીના કિલ્લાન અને લગીડ પગ આવડ સ્વં પાનું નિષ્કંપ રહી શક્યું. અંગા-ગત. તે મદન નવનને ગદ્યે મુશિદ-ખાં સામે નવાખ ખન્નો દીને. જે વનને દિશ્વીના નખને વજાદાર કહેવરાવનારા વહીવે અને નવમે વહેવારમા વિદ્વતા દાખવી રચા હતા તે વખતે મદન અંગણ નિવમિતખમે મહેમુકુતે મોટા ભાગ શહેનશાહની લેવાતો હતો. મુને સંખંધ જાગવી રહ્યું હતું.

ફરખસીયરે માનિકચંદ જેઠ પ્રત્યે ખુલ્લો અનુરાગ અથવા આગળ હતો. મોં પિતે જ વ્યારે આગ્રહપૂર્વક અંગણની નવાખો સ્વીકારવાના લોક ના પાડી અને મુશિદ-ખાંની મદન નવાખ કહી વ્યારે એ પડખાવમાં સફાવ અને સન્માન દીને ત્યાં માનિકચંદ જેઠની સલાહ તેને અમૂલ્ય લાગી.

૨૪

શહેનશાહ મદમદશાહે પણ એ દક્ષીણ જાણી અને તેણે
 સમ્રાટ તરિકે માણેકચંદ રોને "જમત રોઠ" ના બિરદાવી
 બીજવાર અભિનંદા. ક્ષતિદાસનેખેકા માને છે કે મોગલ
 રજારે સૌથી પહેલાં જમતરોઠને આ પ્રમાણે બાદશાહી પદવીથી
 નવંખા અને તે પછી ઇસ્કાબ આપવાની પ્રથાવિકા ગોઠવાઈ.
 "જમતરોઠ"ની પદવી ઉપરાંત તેમને નવાખની માદી પાસે ડાબી
 બાજુ બેસવાનો હક્ક મળ્યો. જમતરોઠને એ જમાનાનો
 રાજવીન પ્રમાણે મોતીનાં કુંડલ, હાથી અને પાસખી પણ
 સન્નન તરફથી પહોંચાડવામાં આવ્યાં. ઉલ્લેખયોગ્ય વિશે-
 થતા તે એ છે કે બંગાળના નવાખને વખતો વખત સમ્રાટ
 તરફથી ભારપૂર્વક ફરમાવવામાં આવતું કે જમતરોઠની સલાહ
 અવગણ્ય ગણીને વિના રાજસાસનનું કોઈ પણ મહત્વનું કામ
 ન થતું જોઈએ. જમતરોઠ સ્વયં રહેવા છતાં આ રીતે શહેન-
 શાહના હુકમરૂબ બની રહ્યા.

મુર્શિદ-ખાનના મૃત્યુ પછી તેનો જમાઈ શુગનકીશીન બંગા-
 લની માદી ઉપર આવ્યો. શુગને મુર્શિદ-ખાએ પોતાની દેવાળી
 દરબાન જુદા જુદા પ્રાંતોમાં મોકલી રાજપદવીવટ શીખવ્યો.
 અને મયનાના પ્રેમમાં તેણે સ્વયં સમાયું હતું. મયના પોતે જ
 બંગાલની ભાગ્યવશથી હતી શુગન અને મયના જમત રોઠનું
 મૌરવ સમગળા જમતરોઠ પણ તેમને પ્રવરત માનતા.

૫૨૭ ૫૬૮ વરસે વીંચા ન વીંચા એટલામાં બંગાળના
 બંનિદાસના કમ પલટાવેલ મુર્શિદ-ખા અને માણેકચંદ થોડે
 દૂરે અનગ ઠાળનાં આગળે આવીને થયા. માણેકચંદ
 માની માદાએ તેમનાં બાણેજ ફતેહચંદ મેડ આવ્યા અને
 શુગનકીશીનનો ૫૭૦ તેને પુત્ર સરખા બંગાળના સિંહાસને

ત્રણુ ભાઈઓના ખુનથી રંગાગેલા દાયે રાજદંડ લીધો. એક વરસમાં જ તેના ભત્રિજાએ એ રાજદંડ આંચકી લીધો અને જલદાર તથા સુઝદિકરખાંના લોહીથી મોગલ મહેલ રંગાગો. જલદારના એ ભત્રિજાનું નામ ફરખસીયર. ફરખસીયર પણ સુખ દે શાંતિનું ઇવન ઇની શક્યો નહીં. જે સૈયદ ભાઈઓએ તેને ઉમેરીને ફેંકી દીધો. તે પછી રંગભૂમિ ઉપર મુઝ-ધરની દોરીથી દાસતા-ચાસતા પૂતળા જેવા બાદશાહો આવ્યા અને માત્ર નામનિશાન મૂકી ચાસતા થયા. આખરે મહ-મદશાહ સત્તર વરસની વયે ગાદીએ આવ્યો. તેણે ઓગણીસ વરસ સગી રાજમુદ્ર પહેર્યો; પણ એ મુદ્રટમાંનાં કાંટાની વેદનાથી જ્યાં શક્યો નહીં. આત્મા વિતાના દેદની જેમ મોગલ સુઝદિકરખાં. અંગે. રાગ મદના; પડના અને વિખરાતા જેવાનું ફુર્કાંબ જ તેના હૃદયે લખાયું હતું.

મામેદયંદ મેદ તે મુશિદ-ખા ઇચ્છા ન્યાં સુધી ખંગાળ ખિદર તે ઓર્ડ. સુનુ રજનંત, જ્યાંખામુખીના ઉત્પાત અને ધરતીકપત. ખાચકા રચ્ચે પણ નિષકંપ રહી શક્યું. ખંગા-જતા નામદારની નજમને ખદલે મુશિદ-ખાં સાચો નવાખ ખન્ગો હતો. જે વખતે દિલ્લીના નામને વજાદાર કહેયરાવનારા વજીરે અને નજમે વહેવારમાં વિદક્ષતા દાખવી રહ્યા હતા તે વખતે માત્ર ખંગાજ નિયમિતપણે મહેનુસનો મેટો બાગ શહેનશાહની નેદરમાં ફરે. હતો; મેંખંધે કદાવી રહ્યું હતું.

ફરખસીયરે. મામેદયંદ મેદ અને મુશિદ-ખા અનુરાગ અશ્વકા પગપાત હતો. મેદે રોતે જ નવારે આગ્રાપૂર્વક ખંગાળની નજાણી રહીકવરની ભાક ના પાડી અને મુશિદ-ખાંની મદત. માત્ર કદી નવારે એ પકારનામાં સફાવ અને સન્માન હોતે રહ્યો. મામેદયંદ મેદની સલાહ તેને અમૂલ્ય લાગી.

જગ
શે
ઠ

સદેનશાદ મદમદશાદે પણ એ દશીકત જાણી અને તેણે
સમ્રાટ તરિકે માણેકચંદ શેઠને "જગત શેઠ" ના બિરદથી
બીજવાર અભિનંદા. ઇતિહાસવેખકો માને છે કે મોગલ
દરબારે સૌથી પહેલાં જગતશેઠને આ પ્રમાણે બાદશાહી પદવીથી
નવાબ્યા અને તે પછી ઇસ્કાળ આપવાની ગાદી પાસે ડાખી
"જગતશેઠ"ની પદવી ઉપરાંત તેમને નવાબની ગાદી પાસે ડાખી
જાણુ બેસવાનો દક્ક મળ્યો. જગતશેઠને એ જમાનાની
રાજવીન પ્રમાણે મોતીનાં કુંડલ, હાથી અને પાંદખી પણ
સન્નનન તરફથી પહોંચાડવામાં આવ્યાં. ઉસ્ત્રેખરોગ્ય વિશે-
વગ તો એ છે કે બંગાળના નવાબને વખતો વખત સમ્રાટ
તરફથી ભારપૂર્વક ફરમાવવામાં આવતું કે જગતશેઠની સલાહ
અથવા અનુમતિ વિના રાજસાસનનું કોઈ પણ મદત્વનું કામ
ન થતું બેધએ. જગતશેઠ સ્વતંત્ર રહેવા છતાં આ રીતે સદેન-
શાદનના હાથરૂપ બની રહ્યા.

મુર્શિદ-ખાના મૃત્યુ પછી તેનો જમાધ શુગ્નકિદીન બંગા-
લની ગાદી ઉપર આવ્યો. શુગ્નને મુર્શિદ-ખાએ પોતાની દેવાની
ફરમાન જૂદા જૂદા પ્રાતોમા મોકલી રાજવદીવટ શીખવ્યો.
ફરમાન મળ્યાના પ્રેમમા તેણે સ્વયં સમાયુ દત્ત. મળના પોતે જ
બંગાલની લાન્યસદમી હતી. શુગ્ન અને મળના જગત શેઠનું
પ્રેમ સમજના જગતશેઠ પણ તેમને પુત્રવત્ર માનતા.
પંડુ પદર વરસે રીન્યા ન રીન્યા એટલામા બંગાળના
દ.તને. કમ પચડાવા મુર્શિદ-ખા અને માણેકચંદ થોડે
અનર કાળનાં આગાને આધીન થયા. માણેકચંદ
ન.દાએ તેમનો ભણેજ કુલેદચંદ મદ આવ્યા અને
ફરમાની પછી તેનો પુત્ર સરકખા બંગાળના સિંદાસને

ચહેનચાદ મદમચાહે પણ એ દહીકત જાણી અને તેણે
તરિકે માણેકચંદ શેઠને " જગત શેઠ " ના બિરદથી
સ્વાર અભિનંદા. દનિદાસજેષ્ઠકો માને છે કે મોગલ
મારે સૌથી પહેલાં જગતશેઠને આ પ્રમાણે બાદશાહી પદવીથી
આપ્યા અને તે પછી ઇલકાબ આપવાની પ્રજાલિકા ગોઠવાઇ.
જગતશેઠ "ની પદવી ઉપરાંત તેમને નવાબની ગાદી પાસે ડાબી
જુ બેસવાનો હક્ક મળ્યો. જગતશેઠને એ જમાનાની
જીત પ્રમાણે મોતીનાં કુંડલ, દાથી અને પાદખી પણ
નનન તરફથી પહોંચાડવામાં આવ્યાં. ઉલ્લેખયોગ્ય વિશે-
ણ તો એ છે કે બંગાળના નવાબને વખતો વખત સમ્રાટ
પ્રથી બારપૂર્વક ફરમાવવામાં આવતું કે જગતશેઠની સલાહ
ધિવા અનુમતિ વિના રાજચાસનનું કાઈ પણ મહત્વનું કામ
શરૂ નોંધવું. જગતશેઠ સ્વતંત્ર રહેવા છતાં આ રીતે ચહેન-
દનના હુકમરૂબ બની રહ્યા.

મુર્શિદ-ખાંના મૃત્યુપછી તેનો જમાઇ શુભજીવીન બંગા-
ળની ગાદી ઉપર આવ્યો. શુભને મુર્શિદ-ખાંએ પોતાની દેવાળી
રમ્યાન જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાં મોકલી રાજવડીવટ શીખવ્યો.
એ મયનાના પ્રેમમાં તેનું સ્વર્ગ સમાધિ હતું. મયના પોતે જ
બંગાળની બામ્યજ્ઞી હતી. શુભ અને મયના જગત શેઠનું
મૌરવ સમજતા. જગતશેઠ પણ તેમને પુત્રવત્ માનતા.

પરંતુ પંદર વરસ વીત્યા ન વીત્યા એટલામાં બંગાળના
દનિદાસનો કમ મલકાવેલ મુર્શિદ-ખાં અને માણેકચંદ થોડે
થોડે અંતરે કાળની આગને આધીન થયા. માણેકચંદ
કાંની માદીએ તેમનો બાણેજ ફત્તેહચંદ શેઠ આપ્યો અને
શુભજીવીની પછી તેનો પુત્ર સુરજખાં બંગાળના સિંદાસને

কৃত

३)

る

મે મપના અને ગુણ જેના પેઠી દાંપતીના લાડમાં ઉછરેલા
મનના દાસ, નાનિ અને તરમગપને નિસરી ગયો. રાજ-
કાન્ત પાવ્યસક મને કેવ મદાનેગથી ધુમી રથું હતું તેવું
મે મના ના નહીં.

[illegible]

●

મુર્શિદ-કુલી-ખાંનો બધ તદ્દન અગ્ન્ય તે ન હતો એમ સરક-
ઉદીને સિદ્ધ કર્યું. મુર્શિદ બંને વિચિત્ર સંવાગોમા મુસલમાન
બન્યો હોય, પણ તેનું હિંદુ હૃદય ઘણીવાર આકંઠ કરતું:
“ મારા જ સંતાનો આવતી કાલે પોતાને પરદેશી માની આ
દેશનાં દુર્બળ નર-નારીઓને પજવશે, એમની દર્દભરી ચીસો
સાંભળી આમોદ અનુભવશે, જેમનાં ખડુમાન થવા ઘટે તેમને
અપમાનિત કરશે.” એજ ચિંતા મુર્શિદ-ખાંને કેટલીયે વાર
ઉદાસ અને ખેચેન બનાવી મુકતી. પોતાની પુત્રી માટે પૂરી
પરીક્ષા પછી શુબ્બઉદ્દીન પાત્ર પસંદ કર્યું હતું. મુર્શિદ-ખાં
જીવ્યા ત્યાંસુધી સદ્ભાગ્યના બળે તેમણે એકે ખેસુરો અવાજ ન
સાંભળ્યો: તેમનો આત્મા સંતોષાયો.

55

પણ શુભ-ઉદ્દીનની જીવનલીલા સંકેતાતાં જ ભયના પડલા ચુંગ રહ્યા. શુભ પોતે મુશિદ-ખાંના સહવાસમાં સંસ્કાર પામ્યો હતો, અને વધુમાં મયનાના નિર્મલ સ્નેહે તેના હૃદ-

તા દિવ્ય તાર અણુઅણુઆ દના પરંતુ એક જ પડે
ચકીએ તો શુભના પિના સાદત-ખાંતું ચરિત્ર સંભગના
ઠને પણ કરમથી માયું નમાવી દેતું પડે સારા-ખાં પિનાના
જુનો આધકારી ન થયો, પણ વિધિની કોઈ અજ્ઞાણ લીલાથી
પાદના કુશુંજોનો ઉત્તરાધિકારી જન્મે તેના જેવો મીઠા
વેપરી, વિદ્યાસી અને વ્યસની નવાજ બંગાળની મસનદ ઉપર
તાએ જ કોઈ આવ્યો દરો !

સરસ્વી વિવધવાસના અને પામરનાએ બંગાળ ઉપર
મરાજકનાનાં ઘેરાં વાદળ હિતાઈ. બીજી તરફ એ વાદળને
પિંજેલામાં જગત્સેડે જે સામર્થ્ય વાપર્યું તેનું મૂલ્ય પણ કંઈ
જેનું તેનું નથી. જગત્સેડે કૃત્તેદયદે એ અધિકારકુમમાં પણ
ધોનાની ભ્યોન જાગવી. રાખી અને માર્ગબૂલેલાઓને સાચો
પદ બનાવ્યો. બંગાળના ઇતિહાસમાં જગત્સેડનું નામ એક
ભ્યોનિર્ધરરૂપે મદાજનોની મોખરે આવ્યું પણ અગાધ રહ્યું છે.

(૮)

જગતશેઠનું મકાન બંગાળના જમીનદારો અને અમલ-
દારોનું મંત્રણાગૃહ બન્યું હતું. બંગાળ, બિહાર ને ઓરિસ્સાનું
ભાગ્ય જગતશેઠને ત્યાં ધણતું. આને તો એ મકાન ગંગાના
ગર્ભમાં મળી ગયું છે અને જે ખંડીયેરા હયાત છે તે પણ ઝાંડ
અને વેલાઓથી ઢંકાઈ ગયાં છે. પ્રવાસીઓ કહે છે કે એ રથને
પગ મૂકતાં જ આંસુ ખાળી શકાતાં નથી. આને ખસે વરસ
પછી પણ જાણે એ પ્રતિષ્ઠા અને વૈભવમાંથી વિષાદનો ઉપ-
વાયુ વહેતો આપણે અનુભવીએ છીએ. એ ઐશ્વર્ય કાઢતા મં-
બળે રેતીના થરની માફક ઉડી ગયું છે. મહિમાપુરનો એ ઉભ-
વલ મહિમા પણ કાણ જાણે કોના આપને લીધે આજે વિ-
મૂર્તિ ધરી રહ્યો છે. જે રાજભવનમાં રત્નખચિત દીપમાળ
રેલાવતી ત્યાં આજે સાધારણ દીવો કરનાર પણ કાષ્ટ ન

નાદીરશાહનું લશ્કર ત્યારે તીડના ટોળાની જેમ રિ-
આખર અને ઐશ્વર્ય શોષી રહ્યું હતું, ત્યારે બંગાળના
નદારો જગતશેઠના ભુવનમાં એકત્ર થઈ બંગાળને બ-
મંત્રણા ચલાવી રહ્યા હતા. બર્દવાનના મહારાજ તિલો-
દાકાનો નવાબ રાજવંશજ, રાય આલમચંદ તથા હા-
પણ એ મંત્રણામાં સામેલ હતા.

“ નાદીરસાહેબ દિલ્લીથી પાછો વળે એ માની ચકાસ નહોતી.
ધરાન જેટલા દૂર દેશમાં બેઠા. જેણે દિલ્લીની સમૃદ્ધિની કથના
કરી, તે બંગાલને બિદારની દોલતથી છેક જ અગળાયો રહેશે ?
અને સહેનસાદનું સમ્મિલન બગ જેની સામે રાખ ન કરી
કહ્યું તેની સામે આપણું સૈન્ય ઉઠ્યું રહી શકશે ? ” દાજી
અદમદના એકા ઉપર ચિંતા અને ઝાનીની ઝાન હાથ
પથરાઈ. દિલ્લીના મુંઠાયેલા મંડાર અને ખુન્નામરથીએ તેને
ઠોકસાગરમાં ધોલ્યો હતો. જમીનદારો કરતાં પણ તેને
અધિક શુભાવવાનું હતું. નાદીરસાહેબ સામે નિષ્ફળ નીવડે તો
તે આખી જીંદગી દારી ભય એવી સ્થિતિ હતી.

“ એક તો મરાઠાઓ બંગાળને છૂટાછવાયા છુંદી રહ્યા છે,
સરદારનાં ગામડાં તેમના ત્રાસને લીધે ઉગ્ગડ બનતાં ભય છે.
પૂરી મહેસુલ પણ મળી શકતી નથી. આવી સ્થિતિમાં નાદી-
રસાહેબનો એક જ દિવસનો મુકામ, સારામે બંગાળને વેરાન
બનાવી મુકશે. ” બદવાનના મદારાણા તિલોકચંદ્રએ જમી-
નદારોના પ્રતિનિધિ રૂપે પોતાનું દુઃખ નિવેશ્યું.

રાજવંશજ આવી કંઈ અવ્યવસ્થા અથવા રાજ્યકાનિ થાય તો
પોતાને વધુ લાભ થાય એમ માનતો હતો. તે હાકાનો કાયમી
નવાજ ન હતો. તેને પોતાની શક્તિ અને નિપુણતા બતાવ-
વાના કોડ હતા. તેણે કહ્યું — “ જે બનવાનું હોય તે બને,
આપણે તો આપણી સૈન્ય સંબંધી તૈયારી કરી વાળવી જોઈએ ”

રાય આલમચંદ મૌન રહ્યા, તેને જગતજોડ ઉપર શ્રદ્ધા
હતી. સૌની શોકકથા સાંભળ્યા પછી તેણે ફત્તેહચંદ સામે
નીંદાબંધુ. જગતજોડ કંઈ માર્ગ બતાવે છે કે નહીં તે જાણવા
સૌ આગર બન્યા.

જગતશેઠનું મકાન ખંગાળના જમીનદારો અને અમલ-
દારોનું મંત્રણાગૃહ બન્યું હતું. ખંગાળ, બિહાર ને ઓરિસાનું
લાગ્ય જગતશેઠને ત્યાં ધડાતું. આજે તો એ મકાન ગંગાના
ગર્ભમાં મળી ગયું છે અને જે ખંડીયેરો હયાત છે તે પણ ઝાડ
અને વેલાઓથી ઢંકાઈ ગયાં છે. પ્રવાસીઓ કહે છે કે એ સ્થાને
પગ મૂકતા જ આંસુ ખાળી શકાતાં નથી. આજે બસે વરસ
પછી પણ જાણે એ પ્રતિષ્ઠા અને વૈભવમાંથી વિવાદનો ઉજ્જ્વલ
વાયુ વહેતો આપણે અનુભવીએ છીએ. એ ઐશ્વર્ય કોઈના મંત્ર-
બળે રેતીના ચરતી માકક ઉડી ગયું છે. મહિમાપુરનો એ ઉજ્જ્વ-
લ મહિમા પણ કોણ જાણે કોના આપને લીધે આજે વિકટ
મૂર્તિ ધરી રહ્યા છે. જે રાજભવનમાં રત્નખચિત દીપમાળ પ્રકાશ
રેલાવતી ત્યાં આજે સાધારણ દાવો કરનાર પણ કોઈ નથી.

નાદીરશાહનું સરકર ત્યારે તીડના ટોળાની જેમ દિલ્હીની
આબર અને ઐશ્વર્ય શોષી રહ્યું હતું, ત્યારે ખંગાળના જમી-
નદારો જગતશેઠના ભુવનમાં એકત્ર થઈ ખંગાળને બચાવવા
મંત્રણા ચલાવી રહ્યા હતા. ખર્દવનના મદારાજ તિલોકચંદ્ર,
દાકાનો નવાબ રાજવલ્લભ, રાય આલમચંદ તથા હાજી અહમદ
પણ એ મંત્રણામાં સામેલ હતા.

“કાં તો લડી લેવું અને નહીં તો રાજપુશીથી લૂંટાવું એ સિવાય બીજો માર્ગ દેખાતો નથી.” જગતશેઠ ન છૂટકે બોલ્યા.

“લૂંટાવું અને તે રાજપુશીથી ?” જગતશેઠ જેવો જવાબદાર માણસ આમ બોલે ત્યારે કોને દુઃખ ન થાય ? હાજી અહમદની નજર બંગાળની મસનદ ઉપર ઠરી હતી. તેના હૃદયમાં જગતશેઠના આ ઠંડા જવાબથી ખંજર ભોકાયું.

“બંગાળને લૂંટાવું એમાં કંઈ નવીનતા નથી. દરરોજ લૂંટાય છે, મહિને મહિને છુંદાય છે. નાદીરશાહ આવીને બસે બંગાળનું હાડપીંજર ચૂસી બચ !” રાજા તિલોકચંદ્ર જીનો અવાજ આવેશથી ધ્રુજી રહ્યો. સૌને પોતાની નબળાઇનું પુરેપુરું ભાન હતું. બંગાલના ગણ્યા ગાંઠ્યા જમીનદારો અને સુબેદારો સિવાય નાદીરની સામે છાતી કાઢીને ઉભવા કોઈ તૈયાર ન હતું. જગતશેઠ સૌની શક્તિનું માપ કાઢવા માગતા હતા.

“બંગાળની ભૂમિ ઉપર નાદિર આવે તો સૌ પહેલાં હાકામાંથી જ હું બે હજાર સીપાઇઓ સાથે સામનો કરવા તૈયાર છું. બીજા જમીનદારો મને શું મદદ કરશે એ મારે જાણી લેવું જોઈએ.” રાજવણીએ મૂળ મુદ્દાની વાત શરૂ કરી.

“રાજવણી ! તમે હજી બંગાળીઓ, તામીલો અને મરાઠાઓનાં જ યુદ્ધ જોયાં છે. પંજાબની પેલીપારના પહાડી, જમદૂત જેવા ખખડબજના પ્રલય નથી જોયાં. એટલે જ બે હજાર માણસ સાથે મેદાનમાં પડવાનું સૂઝે છે. શહેનશાહ પાસે લશ્કર ઓછું હતું ? છતાં તે કેમ હાર્યો ?” હાજી અહમદના આ સ્પષ્ટ પુત્રાસાથી રાજવણી શરમાયો. અનુભવી અને પીઠ રાજદારીઓની વચમાં આ પ્રકારનું સાદસ કરવા બદલ તેને મનમાં પશ્ચાત્તાપ પણ થયો.

રાજ અદમતની રિદ્દતિ હતી હતી. તે વધી લેવું
 કે તેમ ન હતું. મુજિંદગીરી નહોતી એ તે વધ લેવા
 કે હતો અને તે રીતે હકીકતે પૂરું ને પણ તેને
 ન હતો. પણ નાદિરશાહને એકે કાળે મળ્યું એ તેના
 નાદિરશાહને મળ્યું ન હતું.

વગર
 રો
 દ

જયવંતી લેવું હતું કે એ રીતે મળ્યું પણ એકે
 નથી. રિદ્દતિના પાત્રે વધુ કરી. નાદિરશાહને
 તમા તમિ પામે એ અસમ વધુ હતી એકે મળ્યું મળ્યું.
 કે વા કમને પણ અંત્રાળને લેવું એકે મળ્યું મળ્યું.
 વુ એ તે વાવિધ્યમાં એકે લેવાને કે એકે. મળ્યું મળ્યું.
 એકો આને નાદિરશાહની સામે કરી મળ્યું મળ્યું. કે એકે
 મળ આવશે ત્યારે સરમ કે આગળ મળ્યું મળ્યું.
 મળ્યું એકો વિના નહીં રહે અને એકે મળ્યું મળ્યું. કે
 રીધરી રાખેલાં મળ્યાનાં લેવાને એ પણ રીત મળ્યું મળ્યું.

એ રીતે વર્તમાન સ્થિતિનો આંક નીકળ્યું મળ્યું.
 નથી રાખેનો. સરવાળો કરતાં લેવું તેમ એકે મળ્યું મળ્યું.
 મુતેદીઆને સંબોધી હતું:—

“આપણે રાજપુત્રાથી લેવાનું નથી તેમ હતું એકે મળ્યું મળ્યું.
 નાદિરશાહને મુદતું આમંત્રણ પણ આપ્યું નથી એકે મળ્યું મળ્યું.
 આપણે પણ એકે લેવાને છતાં એ એકે મળ્યું મળ્યું. કે એકે
 હિપર આપની મહા હોય તે સંધામનિનો એકે મળ્યું મળ્યું.
 જયવંતીને પોતાના અધિકારના સિવાય પણ એકે મળ્યું મળ્યું.
 જયવંતીને તેમ હતી: જયવંતીને એકે મળ્યું મળ્યું.
 આપણું સંધામનિનો રત્નો: જયવંતીને એકે મળ્યું મળ્યું.
 એકો વગી.

“આ વેપારીનો રસ્તો છે. પુરું સાંભળ્યા વિના કોઈએ ઉતાવળ ન કરવી. સૌને રૂચે તો જ આપણે એ માર્ગે જઈશું.” જગતશેઠ રહેજ થંભ્યા. સૌના મ્હો ઉપરની રેખાઓ ઉઠેલી. “નાદીરશાહ નાણાનો બ્રુખ્યો છે. તેને રાજ કે તાજ સાથે કંઈ સંબંધ નથી. હું એમ માનું છું કે જે બંગાળ પ્રમુખ પૂર્વક એક લાખ જેટલી સોનામ્હોર સામે જઈને ધરે તો એને આટલે સુધી આવવાની જરૂર ન રહે. એક તો એવું લશ્કર યાદેવું છે, છેલ્લી કલ્મશા તેના ઘણા માણસો કપાઈ મુઆ છે અને ઘણું કરીને આદરશાહ મદમ્મદ સાથે તેને કંઈ વેર નથી. એક લાખ સોનામ્હોર બંગાળના રાજભંડાર માટે બહુ મ્હોટી વાત નથી.”

જમીનદારોની સભા કંઈ નિર્ણય આપે તે પહેલાં જ રાય આલમચંદ રહેજ ઉશ્કેરાઈને બોલ્યા:—“અ. ખર્ચા વાણીયા-શાહી છે. એ તો વાઘને સામે જઈને પેત.નું ક્ષેત્રી ચખાડવા બરાબર છે. માણસના લોહીને! સ્વાદ લીધે પછી વાઘ જે સંતોષાય તો જ બંગાળની કાંચયા નાદીરશાહની નુખ ભાગે. આવી વાતો કરવામાં આપણે બુદ્ધિનું જ લીકા મ કર્યું છે.”

લાલચ આપી નાદીરને બંગાળમાં આવે. અટકાવે એ વાત કયા વીરને રૂચે? જગતશેઠ પાણી ને નાંચે કચ્ચારતાં સંકોચાતા હતા. લાલચ એ બુદ્ધનું આગ્રહ નહોતું. રાય હવે તેને ઉપદેશ કરી છૂટવાની તેમની ધરણી કરી.

“હ. પાણી એક વાત કહેવાની રહી જાય છે. જગતશેઠને તર મળ્યા. કહ્યું: “એક લાખ સોનામ્હોર નાંચે જમાં જ રાખે અને તેની ઉપર નાદીરશાહનું નામ લખાવે.”

"એનો અર્થ એ જ કે અમે આપને અમારા સહેનસાદ તરિકે સ્વીકારીએ છીએ, એમ આડકતરી રીતે નાદીરશાહને બહેર કરવું અને તેના ગયા પછી જેમ અત્યારે ચાલે છે તેમ બલાવવું. વખત જોઇને પીઠ ફેરવવાની વિદ્યા વૈસ્વ સિવાય કોને વરી છે ?" હાથ અદમદ જગતશેઠ ઉપર આકરી ન થતા હોય તેમ તેની વિકરાળ દેખાતી આંખોમાં આનંદની પ્રભા પથરાઇ.

રાય આલમચંદ અને રાજવલ્લભ ઉંધા ન હોતરે એટલા સાર જગતશેઠે ઉમેર્યું: "આ વૈસ્વનો માર્ગ છે—યુદ્ધવીરના માર્ગ નિરાશા હોય છે."

"યુદ્ધવીર હોય અને વૈસ્વવીર ન હોય ? આપનો માર્ગ વૈસ્વવીરનો માર્ગ છે; અને આજે કંઝાળ ઇંમાળને મરતું બચાવવાને એ જ ઔષધની જરૂર છે." રાજ તિલોકચંદણ પણ જગતશેઠને સમજાવયા.

"મારી એક બીજી પણ દરખાસ્ત છે." હાથ અદમદે ઉચ્ચાર્યું: "સોનામ્હેર સાથે એક બીજી અરજ ગુજરાવી: બંદગીમાં આ દેશના બાદશાહ તરિકે આપનું જ નામ ઉચ્ચારાય છે એમ નાદીરશાહને બલાવવું."

રાજવલ્લભને એ ન ગમ્યું. પણ આજે તો હરકોઈ રસ્તે આત્મરક્ષણ કરવાનું હતું; બંદગીમાં નાદીરશાહનું નામ રહે કે મદમદશાહનું, એની સાથે કોઇને લાખી નીસ્ખત ન હતી.

વિદાયગીરીના દરબારી વિવેક તરિકે જગતશેઠે હાથ અદમદની સામે પાનલાન ધર્યું. રાજ તિલોકચંદણ અને જમીન-

ત
૧
૫

દારો પણ ઉડવાની તૈયારીમાં જ હતા. રાત્રીના બીજા પહોરનો અમલ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. જગતશેઠના મહેલમાં જે પ્રકાશ હતો તેની સ્પર્ધામાં મહેલ ખુલારનો અધિકાર પોતાનું જોર જમાવતો હતો. ભાગીરથીનો નાદ, કાષ્ટ યોગીશ્વરના મુખથી ઉચ્ચારાતા ઝંકારનું સ્મરણ કરાવતો.

એટલામાં મહોલ્લાનાં નર-નારીઓની, આકાશ અને અંધકારની છાતી વીંધતી હોય એવી કારમી કાપીઆરી સંભળાઈ. નિરાંતે સૂતેલા પંખીના માળામાં કાષ્ટ પારધી હાથ નાખે અને ઉંઘમાંથી જખડેલાં નિદ્રોંપ પંખીડાં એકાએક ચીચીઆરી કરતા પાંખ ફફડાવી અંધારામાં પણ ઉડવાનો પ્રયત્ન કરે તેમ, આખો દિવસ મહેનત-મજુરી કરી શાંતિથી ઉંઘતાં મહિમાપુરનાં નર-નારીઓએ એકાએક ધરતી ખુદાર નીકળી, નણે કાષ્ટ મ્હોટો અકસ્માત થયો હોય એવો કાલાલસ કરી મૂક્યો. કાષ્ટ કાષ્ટ વાર મહોલ્લાઓમાં આવા પ્રસંગો બનતા. એ વખતે રહતું જ જેનું બળ છે એવા સ્ત્રી-પુરો ધરતી ખુદાર નીકળી પોતાની નખગાઠનું પ્રદર્શન કરાવતા.

ધડીતો પણ વિજય ક્યાં વિત. જનરોડ સભાવાળા ધરતી ખુદાર અ.અ. જગતશેઠને જતા. તે-... અદમદ પણ તેમની પાછળ વળગ ચડેલા.

થોડે દૂર ગયા નદી અટલ.મા જગતશેઠનો અંદ ને કર સામે દોડતો આવ્યો અને ગેઠને કાનમાં કંઈક કહ્યું. ૧.૩૭ અદમદ આધે હોવાથી તે કંઈ સાંભળી શક્યો નહીં. પણ નોકરની વાત સાંભળ્યા પછી જગતશેઠનું મ્હોં કાંધથી ઉઘ્ર બનેલું તે બરાબર જોઈ રહ્યો.

૫૪

જાણે કંઈ જ ન જન્યું હોય તેમ જગત્સોદે પોતાના મન ઉપર સંયમ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા. જે વાન સાંભળી રામેરામમાં પ્રકાપની ઝાળ સજાગી છે તેને મનુષ્ય ક્યાં સુધી દબાવી શકે ? સચ્ચેજ્ઞાનર કહે તો જ માણસ પોતાના અંતરના લાવ સમજાવી શકે એમ હંમેશા નથી જનવું. જગત્સોદેનો વાળી ઉપરનો સંયમ હૃદયની જ્વાળાને જૂગાવી તો ન શક્યો, પણ બીજી અનેક રીતે તેણે પોતાનો આગ શોધી દેદાડ્યો. કાંઈ જમીનદારે જગત્સોદેનું આગું મંબીર અને બીજા રૂપ નહીં નિદાણું હોય.

“ક્યાંક આગ લાગી દરો દેખ ?” જગત્સોદે સામે જોઈ રૂપ આક્રમક પૂછ્યું. આ પ્રશ્ને સંયમનો એક બંધ તોડ્યો.

“હા, આગ લાગી છે, પણ ક્યાં લાગી છે અને કેટલી વિનાશકારક નીવડશે તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી. એ આગને હવે તો મંગાવું પાળી પણ ઝોખું પડશે. કદાચ એ આગમાં આખું અંગારા દોમાઈ જશે. મારા તમારા જેવા એ આગમાં એવા તો બધા જશે કે આખરે રાખનો પણ પત્તા નહીં મરે.” જગત્સોદેનો આ પ્રકારનો આવેશ કદાચ સંયમના બધા બંધનો તોડી નાંખત. પણ દાંત અદમક વચમાં જ મોલી ઉઠ્યો:—

“પણ ખરી વાત શું છે ?”

“ખરી વાત એ છે કે જેને માટે આપણે રાતના ઉગનમરા કરીએ છીએ, જેને બચાવવા આપણા લોહી રેડવા તૈયાર થવા છીએ, એ જ માણસ આજે મનુષ્ય મરી દેવાનથી પણ જાતે જનતો જન છે. પેલો નીચ સરકે જ જગત્સોદે એવી વાત

અસાવધ દશામાં બોલાવે
તે

જેનું નામ જ તે
તે

જેનું નામ જ તે પડી હોય તો દરજ
જેનું નામ જ તે પડી હોય તો દરજ
જેનું નામ જ તે પડી હોય તો દરજ
જેનું નામ જ તે પડી હોય તો દરજ
જેનું નામ જ તે પડી હોય તો દરજ

(૬)

નારીનું એક પ્રકારનું રૂપ વિષવાંધ કોઈ દિવસ જોઈ શકતો નથી. જેને અમૃત માની જોડે લગાડવા જાય છે તે જ તેની અધમતાના રૂપરો દર્શાવે છે એર બને છે, જેને સ્વર્ગની દિવ્યતા સમજી શકવા મથે છે તે જ તેના પડછાયા માનથી અભગ્રાષ નારહીના રૂપમાં પસંદાઈ જાય છે.

સરસરાજે તો કેવળ તે ચૌદ વરસની બાળાની ખુશામતી-આજોના મુખથી સૌંદર્યકીર્તિ સાંભળી હતી. એ બિચારાને સૌંદર્ય સમજવાનો કદી અવસર પણ નહોતો મળ્યો. રૂપજની વેષાઓના દાવભાવ, મદિરાના મોદક કુવારા અને વાસનાના જમણ વચ્ચે તે પામર જીવન ગાળતો. ધીકારી તાળ લોહીની રોધમાં રહ્યે તેમ તેની વાસના નિત્ય નવી ઉતેજના રોધની તેના આંખિને ને સ્વાર્થીઓ પાપની અને તેટલી સામગ્રી એકી કરી સરસના આ સદા સજનના અગ્નિકુંડમાં દોમના.

એ જાદુઈએ એક વાર પણ ઉંચા આંખ કરીને આ અનળા સામે ન જોયું. આવી અનળાઓને સરસ, રાગી વિચા પછી ફેંટી દેવાના કુલદાર જેવી જ સમજતો. તેની આંખે અત્યારે મદિરાના ઘેનથી ઘેરાની હતી જમણ જેવા માર સીપાક્રમે ધિવની જેમ સ્તબ્ધ હતી થોડે અંતરે ઉભા

નભાવી, બીજેજ દિવસે મુશિદ-ખાંના ડૂળને દિધાવવા ઉઘન
યાત. પણ તું શું કરે ? વિધાનાની જ એ વિડંબના કે મુખ
અને મવના જેવા પ્રેમીયુગલને ત્યાં જવનરવા છતાં તું આટલો
વાસનાવશ અને સ્વચ્છંદી નીવડો ! ખંખાળતું જ એ કુદૈવ
કે તારો સ્વેચ્છાચાર આટલા દિવસ નભાવી લીધો, અને વધુ
ફુલ્ખની વાન તો એ કે તારા સિંદાસનની પાસે બેસનાર,
સામ્રાજ્યના સ્તંભરૂપ, રાજમાન્ય પુરુષ જગત્પ્રેક્ષના સાગર
સમા અંતઃકરણને તે આજે સંકુલ્ય કયું !

ધાકાને લોચ થયેલા ઘોડાને ચાણુક મારી સતેજ કરવામાં
આવે તેમ ઘોડી પગામાં સરફે મદા મહેનને તેની મુશ્કિલ
પશુપ્રકૃતિને ઉત્તેજન કરી. સ્તેજ ઉભા મવાનો પ્રયત્ન કરતાં
તેણે પૂછ્યું.

“ તારું જ નામ નીર ? ”

નીર મૌન રહી. રૈષતનો રક્ષક ગણાતો ધુવાન નવાખ
આટલો નિર્ધન્ય અને દુષ્ટ દશે એવી તો તેણીને કલ્પના પણ
ક્યાંથી હોય ? જે માણસ આ રીતે લાકસાની ધમધમતી
આગમાં પોતાની માણસાઈ દોમી રહી હોય તેને જવાબ પણ
કેમ લાપામાં વાળવો ?

“ સાંભળ્યું છે કે નવાળનો કર તમે આ વખતે નથી
બયો. ” મેંદાનું લોહી પીવા વર જે શુકિન વાપરે તેણે અનુ-
કરણ કરતો હોય એમ એક ધમકત બોલ્યો.

“ અમે ગરીબ માણસ હીએ. જગત્પ્રેક્ષના આસરે ગુજ-
રાન કરીએ હીએ. દવે દું જઈ છું. ” જરા બે સંકોચ કે

ભય વિના દ્રઢતાપૂર્વક નીરૂએ ઉત્તર આપ્યો અને આ નરક-
ગારમાંથી છુટવા બે ડગલાં પાછી ફરી.

સરફનો પાળેલો એક પીશાય નીરૂની આડે આવી ઉભો
રહ્યો. લોઢાના મજબૂત સળીયા વચ્ચે સપડાયેલો શીકાર કદાચ
છટકી શકે, પણ આ પાપભૂમિમાં એક વાર પગ મૂક્યા પછી
કોઈ સહિસલામત ન રહે એમ તે જૂદી રીતે સૂચવવા
માગતો હતો.

“જગતશેઠના આશરે રહે કે નવાખના અંતઃપુરમાં રહે
એમાં કંઈ તફાવત નથી. નવાખની સેંકડો બેગમે સાથે તારું
સ્થાન પણ થઈ જશે.” નવાખના પ્રતિનિધિ રૂપે પેલા કાળ-
મુખાએ મૂળ વાત કહી.

નીરૂએ આસપાસ નીહાળ્યું. સરફ અને તેના નોકરોએ
વિચાર્યું કે જાળમાં ફસાયેલું હરિણ હવે હતાશ થવાની
તૈયારીમાં છે. નીરૂ વિચારવા લાગી કે “હું અહીં રકઝક કરવા
જઈ તો મારું કોણ ?” એટલામાં અચાનક તેની નજર
સરફના ઓશીકા ઉપર પડી. નીરૂની ક્ષીણ થતી આશામાં
વિજળીનો તરંગ વલ્યો.

જાણે કે જેને શોધતી હોય તે સામે આવીને હાજર થવું
હોય તેમ તે સંભાળપૂર્વક શય્યા પાસે ગઈ અને ત્યાં જ
સરફના માથા પાસે બેસી ગઈ. પાસવાનોનાં મ્હોંમાંથી વિકટ
હાસ્ય ફૂટ્યું. નીરૂ આટલી રહેલાઈથી વશ થશે અને સરફની
શય્યાસહચરી બનશે એમ કોઈએ નહોતું માન્યું.

સરફને તો હથેલીમાં ચાંદ મેળવ્યા જેટલો આનંદ થયો.

તેની પીઠા પરી મથેલી-નિસ્તેજ મુખમુદા ઉપર લાલીમા રેલાઈ.
પશુ નીરનો સ્પર્શ કરવા તે પોતાનો હાથ પસારે તે પહેલાં જ
ખાંખના એક પલ્લકારામાં સરફના ઝોરીયા નીચે છુપાયેલી
છરી નીચે ખેંચી સરફની ખાંખ સામે ધરી.

નીરનો રેલ ડુંગળા મારતી ઝેરી નામજુની જેમ યરયરી
હોયો. સરફરાજે આજ મુધીમાં રમજીઓ, કામિનીઓ ને
કોમલાંગીઓ જ જોઈ હતી. અળગાનું ચંદીરૂપ તેના નિત્યના
અનુભવ બદારની વસ્તુ હતી. સંસાર આજે તેને જુદા જ
સ્વપ્નમાં દેખાયો.

નવાખના શુભાગ્રે જો આ પજો નીરની પાસે ધસી આવ્યા
ન હોત તો સરફના લોહીથી ખંજાળની મસનદ ઉપરનું કમંક
કામ ધોવાઈ જાત. દારૂ અને દુરાચારના દરિયામાં ગળકાં
ખાતો એક દુષ્ટ નવાખ, નીરના હાથે પ્લેસો સફાઈ પામત.
પશુ નીર જરા ઉતાવળી થઈ ગઈ. આપે ઉભેલા સીપાઈઓની
કાજરી ખૂલી ગઈ.

સરફનો નીસો એજ પજો હોતો મયો. મીપાઈઓએ ટોરી
ખાતી નીરના દાઘમાંની છરી ખૂંચવી લીધી અને એક જલ્દી
એવો બટો માયો કે તે પડનાં પડનાં રેલમાં જાયી.

નીરને અચપતો દલે કોઈ ઉપાય ન રહ્યો. દુનિયા ઉપર
સંતમ મુળદીને હીલ થઈ ગયેલા આ નરુધનોએ કોણ જાણે
નીર ઉપર કેટલો જ અભ્યાસ કર્યો હોત. પશુ નીરના સદ-
કાંએ જોઈ હતું. સારા અને તેના સીપાઈઓ સ્વાય જને તે
પરેલાં જ રંજનજનના પત્નીયા ઉપર કેળના પત્ર પડ્યા
સંજગ્યા.

... એ પે આ નવા આવનાર સામે બેઠ
 ... ફેરવે દના કોઈ દિવસ નહિ અને આ
 ... વિધ નાખવા સિવાય જગતશે
 ... આશય હોઈ શકે ? સરક પેત
 ... સ્વનંત્ર સમજતો. વિલાસના વિષય
 ... હે.ય એ તેને હજી સમજાયું જ
 ... સંજયે જગતશેની હાજરી
 ... હોય પણ ભોગવિલાસમાં જગતશેક જે
 ... એ તેને અસહ્ય લાગ્યું. નવાખી એટલે
 ... એમ તે નહાનપણથી શીખ્યો હતો
 ... હોય તેણે જ્ઞાનખાતામાં એટલે
 ... વરસ પછી અંગ્રેજોએ જ્યારે
 ... લાધે. અને બેગમેને વર્ધાસન
 ... ત્યારે અંગ્રેજ અધિકારીઓ
 ... ડિગ્રી મૂક બની ગયા હતા.
 ... જગતશેની આકસ્મિક હાજરી
 ...

એક તે નિતરના નિરંકશવાને લખને તે નબળો પડ્યો
 ... નીર જેણે એક સાધારણ સ્ત્રીએ તેની સામે તેની
 ... હાજરી ઉગમી હતી અને એ બધું અધુરું હોય તેમ
 ... જગતશે ફેરવે, અકાળે ચડી આવતા વાવાઝોડાની જેમ
 ... ચડી આવ્યા. સરકરાજના દીક્ષમાં ધગધગતું તેજ રેડાયું. તે
 ... સફાળો બેઠો ગયો અને અંતઃપુરમાં એકદમ ધસી આવવાનું
 ... કારણ પૂજવા જતો હતો એટલામાં જ
 ... નીરને
 ...

“હું જઈ શકે છે. તને સદિસસામન પહેંચાડવાનો જદો-
સ્ત કરીને જ હું આવ્યો છું.”

જનક

સતીકે બોલાવીને આદેશ આપ્યો:—“દસ ઘોડેસ્વાર સાથે
ત્રીરતી પાલખી અત્યારે ને અત્યારે જ મદિમાપુરના બુવનમાં
હોંચી જાય!”

રો

ઠ

સતીકે જનકરોડનો સેનાનાયક હતો. એ હજાર ઘોડેસ્વા-
રાત્રી દળ તેના તાબામાં હતું. એ સૈન્ય અને સેનાનાયકના
પગાર જનકરોડ તરફથી ચૂકવાતા. દિલ્હીના સહેનચાહની સમ્મન-
નિધી જ એ સૈન્ય જનકરોડના આદેશને અનુસરતું.

સરકારજ એક પ્રેક્ષકની જેમ જ્યાં દસ્ય જોઈ રહ્યો. તેને
થયું કે “નવાજ કોણ? જનકરોડ કે હું? જનકરોડ મારા
અંતઃપુરમાં વગર સંકોચે ધુસી આવે છે અને હાથનો એક
સજ્જ પાણુ ઉચ્ચાઈ વિના, સિકારને નસાડી મૂકે છે; એના
અર્થે તો એટલો જ કે જનકરોડ ખંજાળના નવાજ છે અને
હું તેમના આગ્રિન જેવો છું!”

“મારા અંતઃપુરમાં આવેલી સ્ત્રીને લપ્ત જવાનો તમને
કંઈ જ દક્ષ નથી!” નિરંકુશ નવાજીનો બોલના આખરે
એક હાંસીની જેમ બળડ્યો.

“નવાજ સાહેબ! એટલું પણ ન બોલ્યા હોત તો સારું
થાતું. ખંજાળની દીન દેવન આ બધા અન્યાયાર મુઝે મ્હોડે
સદી લે છે ત્યાંસંધી કીક છે. બાકી દક્કનું જમંડ બરાણું હોય
તો આટલું ચોક્કસ માનજે કે વિનાસને બે દલાશ વહેલો
બોલાવશો.” પેઠીમાં ધરાકને સમજાવના હોય એટલી ધીરજ
અને મીઠાસથી જનકરોડે જવાબ આપ્યો.

સરક ઇંગ્લાન્ડની રૂબરૂ અને જમીનદારોની આંખમાં કણાની
 જેમ ખૂંચે, જમનરોક એટલા જ લોકપ્રિય હતા. સરકને
 શાસન ક્યું દોન તો ઇંગ્લાન્ડ અને ઇંગ્લાન્ડ બહાર તેમની
 પ્રશંસા થાત. પણ તે વખતે તેમણે મન ઉપર સંયમ રાખ્યો.
 સામાન્ય સારીરિક સગ કરતાં, જીવનશૈલીની દુનિયા હંદગી-
 ભર થાત કરે એવી સ્વાભાવિક સગ કરવાનો નિમિષ ક્યો;
 અને જાણે કંઈ જ થયું નથી એમ સાંતિપૂર્વક સરકના પાપ-
 શૂદ્ધિથી પાછા ફર્યા.

જગત
 શો
 ઠ

જમનરોક જતાં સરકનું, દીપખચિત્ર પ્રમોદજીવન નિસ્તેજ
 બન્યું. સરક પણ પોતાના નિષ્કળ દોષને પરિણામે ધવાયેલા
 નેચો પધારીમાં પડ્યો હંદગીમાં આ પડેલીજ વાર, ત્રણ મોટા
 પ્રાંતોનો નવાજ દોષા જતાં પોતે કેટલા નિરાધાર છે તે સમ-
 જ્યો. જમન તેને આકાર થઈ પડ્યું. આકાશ અને ધરતી
 એકાકાર થઈ જતાં દોષ તેવી બેબેની અનુભવી રહી.

“ એ વાત તો હવે લગભગ ભૂલાઈ ગઈ હશે, કેમ લેતીશ ?” જગતશેઠે પંદરેક દિવસ પછી કંઈક પ્રસંગ નીકળતાં ચાર લેતીશને પૂછ્યું.

લેતીશ જગતશેઠને કુટુંબી જેવો જ ખની ગયો હતો. કટલીય વાર તેણે જગતશેઠનાં ઘર-ખાર અને કુટુંબનું જીવન જોખમે રક્ષણ કર્યું હતું. જગતશેઠને તે બહુજ વિશ્વાસપાત્ર હતો.

લેતીશ લડવૈયો હતો તેવો જ અવકાશને વખતે વાચાળ ખની જતો. તેને પોતાનાં પરાક્રમે વર્ણવવાની ટેવ હતી, પણ એ ટેવ કરતાંય વધુ તો પોતે મર્મસ્ત્ર અને સાહિત્યવેત્તા છે એમ ખતાવવાની હોંશ રહેતી. જગતશેઠને તે સાંભળેલા કીરસાઓ હોરથી સંભળાવતો અને એ રીતે શેઠને સલાહ આપવાનું તથા દીલ બહલાવવાનું કર્તવ્ય બજાવતો.

“ દુનીયાનું એજ દુઃખ છે નામવર ! કે જે ભૂલી જવું જોઈએ તે પકડી રાખે છે અને જે યાદ રાખવું જોઈએ તે ભૂલી જાય છે. તે દિવસની ઘટનાને લોકો જુદા જુદા રૂપ આપી, છાની છાની ગુફતગો કરે છે અને મેં તો એમ પણ

તું છે કે ખાવા, ફરીર અને ક્રાઉતોએ તેનાં માન
છે અને સરકની દુલ્હા તમા આપની ખામોશી મામડે
કે તમાર છે. " સીદે કહ્યું.

જગત

રો

ઠ

જગતએ આજે અવકાશ હતો. પાસે લાંબી નગીવાળો
રો દોહો પડ્યો હતો. દોહાની નગીમાંથી હુમાણના મોટા
નાં જગતએ પૂછ્યું: " એવી નમાલી વાનો સંધરી રાખ-
સં લોકોને શી મોજ મળતી હશે ? "

સીદે પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવવાનો સોલ કાણુમાં રાખી
ધ્યો નહિ. તે બોલ્યો:—" અમારા પર્યાવન સાદિત્વમાં એક
નાં છે. તેની મનઃજ એવી છે કે હસન નામનો એક સારો
લાગર હતો. તે જીવાન હતો. તેના લગ્ન બાદલાદી કાઠમાઠથી
વાના હતાં. સેંકડો ખાનદાન કુટુંબનાં સ્ત્રી-પુરુષો લગ્નને
દેખે હસનને ત્યાં મીઠામાન તરિકે પધાર્યાં. ખુદાએ ઘીલન તો
મેઢાએ તે કરનાં પણ અધિક પ્રમાણમાં આપી હતી. અગદળતી
રાયની, ખાનમાનનાં ખાન-પાન, અતાર, ગુલામજગ અને
લગ્નજાંઘ પુષ્પોની મુવાસથી હસનનું ધર સ્વર્ગ જેવું બની
શું હતું. સૌની વચ્ચે હસન દસને મુખડે કરતો અને નિર્મળ
હાસના કુવારા ઉડાડ્યો હતો. એટલામાં કમનસીએ હસનને
પાવળમે ઉતરી ગયો અને પરાણાએ એટલા જોરથી ખરખડાટ
હસી પડ્યાં કે હસનને તો ધરતી માગ આપે તો સંતાપ જવા
જેવું થયું. એ બિચારો એટલો બધો સરમાયો કે એજ વખતે
ત્યાં એક ઘોડો બાંધ્યો હતો તેની ઉપર સ્વાર થઈ મારતે ઘોડે
મામ બદાર નીકળી ગયો અને મામ બદાર ગયા પછી પણ
દોન ન રહ્યો-કેસોના કેસો મુઘી આજગ નીકળી ગયો."

ਘਰ
ਥੀ
ਠ

હસનની કમનસીબી સાંભળી જગતશેઠના ગંભીર મુ
 ઉપર સિમન ફરક્યું. “ બિચારો શરમાળ જુવાન ! પડોભાગ
 મશ્કરીનો ભોગ થઈ પડ્યો ! ” જગતશેઠના મુખમાંથી આ
 વ્યાપ ઉદ્ગાર નીકળી ગયા.

“ पशु नामवर ! भूय वात तो इत्थ हवे आवे छे.
सतीरु जरु अधीरो मतो होय तेम जोह्यो.

બરાબર એક વખતે હાજી અહમદ અને રામ રામ
 પધાર્યા. જગતજીએ તેમની સાથે બે ડગલાં ચાલી તેમ
 સન્માન કર્યું.

“ આપની પુલિત આગાહ હતોદમંદ નીવડી; એ મી
આપને હુશારદખાડી આપવા ખાસ આપની રૂબરૂ આગી.
જગત્કુંડની પાલે મારી કિયર બેસતાં હાથ અદમદે કરી
માટે અવરમદ અગ્રમખાલો મૂખો હતો, તે જગત્કુંડાન
પુષ્પો અગ્રમખાલો જગત્કુંડાન અવરમદ અગ્રમખાલો રાખતો.

१००० रु. का नकद अर्पण करी
 के लिए मैंने अपने बैंक खाते से
 २५०० रु. का चेक निकाला है।

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions, including sales, purchases, and expenses. It emphasizes the need for a systematic approach to record-keeping, such as using a ledger or accounting software, to ensure that all financial data is properly documented and organized.

2. The second part of the document focuses on the importance of regular financial reviews and analysis. It suggests that businesses should conduct monthly or quarterly reviews of their financial statements to identify trends, assess performance, and make informed decisions about future operations. This process involves comparing actual results against budgeted figures and identifying areas for improvement.

3. The third part of the document addresses the importance of maintaining accurate cash flow records. It highlights the need to track all cash inflows and outflows, as well as the timing of these transactions, to ensure that the business has sufficient liquidity to meet its obligations. This involves maintaining a detailed cash flow statement and regularly reconciling it with bank statements.

4. The fourth part of the document discusses the importance of maintaining accurate tax records. It emphasizes the need to keep detailed records of all income, deductions, and credits, as well as the timing of these transactions, to ensure that the business is in compliance with applicable tax laws and regulations. This involves maintaining a detailed tax schedule and regularly reconciling it with tax returns.

5. The fifth part of the document addresses the importance of maintaining accurate inventory records. It highlights the need to track all inventory items, including their location, quantity, and value, to ensure that the business has sufficient stock to meet customer demand. This involves maintaining a detailed inventory schedule and regularly reconciling it with physical counts.

6. The sixth part of the document discusses the importance of maintaining accurate payroll records. It emphasizes the need to track all employee wages, benefits, and taxes, as well as the timing of these transactions, to ensure that the business is in compliance with applicable labor laws and regulations. This involves maintaining a detailed payroll schedule and regularly reconciling it with payroll records.

7. The seventh part of the document addresses the importance of maintaining accurate debt records. It highlights the need to track all outstanding debts, including their terms, interest rates, and payment schedules, to ensure that the business is in compliance with applicable debt covenants and regulations. This involves maintaining a detailed debt schedule and regularly reconciling it with debt records.

8. The eighth part of the document discusses the importance of maintaining accurate capital expenditure records. It emphasizes the need to track all capital assets, including their location, quantity, and value, to ensure that the business has sufficient resources to invest in future growth. This involves maintaining a detailed capital expenditure schedule and regularly reconciling it with capital expenditure records.

9. The ninth part of the document addresses the importance of maintaining accurate financial ratios. It highlights the need to calculate and track key financial ratios, such as the current ratio, debt-to-equity ratio, and return on equity, to assess the business's financial health and performance. This involves maintaining a detailed financial ratios schedule and regularly reconciling it with financial ratios records.

10. The tenth part of the document discusses the importance of maintaining accurate financial forecasts. It emphasizes the need to develop and track financial forecasts, including sales, expenses, and cash flow, to anticipate future financial needs and make informed decisions about future operations. This involves maintaining a detailed financial forecasts schedule and regularly reconciling it with financial forecasts records.

મરદખાનમાં આપણા બાદશાહને માથે મૂક્યો. ખુદ બાદશાહના દુરુરીઆઓ આ વાત લાન્વા છે કે જમતશેહની કુસંગના ઉપર શહેનશાહ મદમદશાહ આફરીન બન્વા છે. " દાઝ અદમદના મુખથી આ સમાચાર સાંભળી જમતશેહના મોં ઉપર સતોષ અને પ્રસન્નતા છવાયાં. નાદીરશાહની લૂંટ-મોંથી બંગાળા બધી મધુ એમાં બળે જીવનની એક સાથે-કના સિદ્ધ થઈ દોષ એટલો આત્મપ્રભોદ અનુભવ્યો.

" જમારી વાન પૂરી થાય છે. આપ ખુદાથી આમજ મધાવો, " રાય રાયને ચાર લતીફ તરફ દ્રષ્ટિપાત કર્યો.

" બેઆલ્ખી ગાફ કરને, પણ લતીફને એની વાન પૂરી કરવાની તક મળતી નેહ્યે, " બંગાળના બને અધિ-કારીઓને હિદેશી જમતશેહે આજાં રિમન સાથે ઉચ્ચાધુ.

" કહ વાન ! " અદમદે ઉત્સાહથી પૂછ્યું.

" મે કહક હસનની વાન લાખ્યો છે. તમે પણ સાંભળી શાશીલ " જમતશેહે કહ્યું.

" મોટો ! હસનના પ.વજમાયાળી ! " દાઝ અદમદની કાઠી અને મુઠથી દંકાઈ મએલા બેઠેઆથી બંગાળાદ કાન્ય કહ્યું.

" હા, વામજર ! " લતીફે મુન્ય દેર કહે ને. તારે કાપજ દદુ " હસન તે બેઆજરમથી બચવા દેદ છેડીને મળ્યો મેના બાન્વાત દેશન તજ કાન દુરન. બોમ્બ કહેમના કહી વમ્બ તજ પણ કાનને લેને કરી કરી અર્ધ કાને દેશી કહ પે. હા-મંદન કાન પાન દદમ બચનન

જમત
શે
ઠ

૫૫

એ શુભકિર્તીના આશરે આવીને રહેલો. દાઝ અદમદનો
 એક અલીપદીમાં કરીને હતો. તે પણ શુભના વખતમાં
 એક મામુલી સીપાઈ હતો. બન્ને ભાઈઓ બુદ્ધિબળ અને
 બાહુબળના પ્રતાપે બૂદા બૂદા પ્રાંતના મુખા બન્યા હતા. અલી-
 પદીમાં પદબુનો મુખો હતો અને દાઝ અદમદ અજમા-
 માનું સાસનનાં ચલાવેલો.

જગત
 રો
 ઠ

“હોહો અનિશ્ચયોક્તિ કરે એ જોડું: બાકી ભંજાળના
 દરબારમાં એવો કયો અમલદાર કે જાગીરદાર છે, જેનું
 સરકારને પુરું અપમાન ન કર્યું હોય ?” દાઝ અદમદે
 એ રીતે ચક્રમકનો એક તણખો પાડ્યો. તેને ખાતરી હતી કે
 જગતરોહ જેવા અધિકારીઓના અક્ષમામાં પ્રકાશનો જે દાર
 દબાઈ રહ્યો છે તે ધીમેધીમે સળગી ઉઠેલો જ્વેષ્ઠ.

રાય રાધાનનું પણ એક વખતે આ કરતાં યે વધુ
 આકરું અપમાન થયું હતું. તે જરા તત્વજ્ઞાનીની ભાષામાં
 બોલ્યો “વસ્તુતઃ સરકારજ પોતે જ પોતાની કબર ખોદી
 રહ્યો છે. અમલદારોને અપમાની એ કેટલા દિવસ ભંજાળની
 નવાબી બેગમરી રાકવાનો હતો ? બધા અપમાનો જપારે
 એકી સાથે બળ દરશે ત્યારે સુરક્ષ આપેઆપ વિચલી પડશે.”

એ આપાત જગતરોહના અવિ આગા ભાગ ઉપર પડતા
 દના મદાન પુરોને અપમીતિ મત્સુના સંકોદર જેવી જ
 લાગે છે. જગતરોહ એ નજાબાઈથી પર ન દના. તેઓ માણસ
 દના અને સ્વાભાવિક મદના તેમને સ્વયં વરી દની. સુરક્ષ જેવો
 એક વિપત્તિ દુર્જળ નરાજ તેમનું અપમાન કરે, જગતરોહના
 અદિમાપુરના મહેસ્તામાયા તેમની જ અગ્નિન એક કન્યાને
 ઉપાદી બધ અને એનો પચાણાપ કરવો તો એક જાજુએ રહ્યો.

વિચાર કર્યો. એણે માન્યું કે હવે લોકો એ વાત બૂલી ગયા હશે. જે ગામમાંથી પહેરેલે કપડે નાહો હતો તેજ ગામમાં પાછો આવ્યો. સાંજ થઈ ગઈ હતી. સીમ અને ખેતરમાં ગએલા મજૂરો પાછા ફરતા હતા. એટલામાં જે મજૂર જેની બાઈએ વચ્ચે આ પ્રમાણે વાતચીત થતી તેણે સાંભળી:—

“ બહેન ! આ છોકરાની ઉંમર કેટલી હશે ? ” એક બાઈએ બીજી બાઈને પૂછ્યું.

“ ઉંમરની તો ખબર નથી, પણ જે દિવસે હસનનો પાયજામો ઉતર્યો અને નાહો એ દિવસે તેનો જન્મ થયો છે. તું જ વરસ ગણી લે ! ” બીજી બાઈએ જવાબ આપ્યો.

આ વાતચીત સાંભળતાં જ હસનનું મ્હોં ઉતરી ગયું. એ બિચારો એજ રાતે ગામમાંથી પાછો ફર્યો અને વતનમાં આવીને રહેવાનો વિચાર કાયમને માટે માંડી વાળ્યો, હજીર ! લોકવાયકા તો કોઈ અજબ જેવી ચીજ છે. પૃથ્વીના પડ ઉપરની વસ્તુ ભુંસાય પણ એક વાર લોકજીભે ચડેલી ચીજ કોઈ કાળે ભુંસાતી નથી,” લતીફ જાણે મૂળ સૂત્ર ઉપર મ્હોટું લાખ્ય રચી રહ્યો હોય એવા અભિમાનથી જગતશેઠ સામે નીહાળતો બોલ્યો.

“ લોકો બૂલતા તો નથી, પણ ઉલટા તેની સાથે સાલવારી શરૂ કરે છે. ખરેખર દુનીયા એક અભયજન વસ્તુ છે.” લતીફને ઉત્તેજન આપતાં જગતશેઠે ઉમેર્યું.

હાજી અહમદ ચક્રાર માણસ હતો. પ્રસંગનો લાભ લેવાની તેની શક્તિ તથા બુદ્ધિ ખૂબ કેળવાઈ હતી. મૂળ તો

એ શુભદીનના આશરે આવીને રહેલો. હાજી અદમદનો
 માથ અધીર્વર્તીમાં કરીને દત્તો. તે પણ શુભના વખતમાં
 એક માણસી સીપાઈ હતો. બન્ને બાઈઓ ભુદિબજ અને
 બાદુબજના પ્રનાપે જૂદા જૂદા પ્રાંતના મૂળા બન્યા હતા. અધી-
 વર્તીમાં પદ્ધતિનો મુજો હતો અને હાજી અદમદ અજમા-
 નાઈનું સાસનનંત્ર ચકાવેલો.

બગલ
 રો
 ઠ

“લોકો અનિચયોક્તિ કરે એ ખોટું; બાકી ખંગાળના
 દેખારમાં એવો ક્યો અમલદાર કે ભગીરદાર છે, જેનું
 સરકારને ખુલ્લું અપમાન ન થયું હોય ?” હાજી અદમદે
 એ રીતે ચક્રમકનો એક તંત્રુખો પાડ્યો. તેને ખાત્રી હતી કે
 જગત્સેહ જેવા અધિકારીઓના અત્મામાં પ્રકોપનો જે દાર
 રખાઈ રહ્યો છે તે ધામેધીએ સગળી ઉઠેલો નેપ્રએ.

રાય રાયાનનું પણ એક વખતે આ કરતાં યે વધુ
 આક્રં અપમાન થયું હતું. તે જ્યાં તત્ત્વચાનીની બાયામાં
 બોલ્યો “વસ્તુતાઃ સરકારાજ પોતે જ પોતાની કબર ખોદી
 રહ્યો છે. અમલદારોને અપમાની એ કેટલા દિવસ ખંગાળની
 નવાબી બોમતી ચકવાનો હતો ? બધા અપમાનો જ્યારે
 એકી સાથે બજા કરે ત્યારે સરક આપોઆપ ભિમલી પડેશે.”

એ આપાન જગત્સેહના અતિ આજ્ઞા બાજ ઉપર પડતા
 હતા. મદાન પુરંવાને અપમીતિ પૂત્તુના સદોદર જેવી જ
 લાગે છે. જગત્સેહ એ નબળાઈથી પર ન હતા. તેઓ માણસ
 હતા અને સ્વાભાવિક મદત્તા તેમને સ્વયં વરી હતી. સરક જેવો
 એક વિચર્યો દુર્બળ નવાબ તેમનું અપમાન કરે, જગત્સેહના
 મદિમાપુરના મહોશ્વામાથી તેમની જ આશ્રિત એક કન્વાને
 ઉપાદી નામ અને એનો પલાતપ કરવો તો એક બાબુએ રહ્યો,

પણ ઉત્તરો સામે ધસી આવી શોંગડા માંડે એ તેમને માટે
અમન થા પડ્યું હતું. એટલું છતાં નવાબોની સાથે પરા-
પર્યાયે જે સદ્માય ચાલ્યો આવે એ તેમાં અવિચાર કે ઉતા-
વળાને અંગે વિચેષ ન પડે એ પણ તેમને જોવાનું હતું. તેઓ
આ અપમાનનું ઝેર પી જવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પંદર-
પંદર દિવસ થયા, પણ એ ઝેર ન પડ્યું. “જગતશેઠને
સરકે લપગક મારી કાઢી મૂક્યા: જગતશેઠની પુત્રવધુ ઉપર
અત્યાચાર થવા છતા જગતશેઠ ફતેહચંદ લમણે હાથ મૂકી
ખેસી રહ્યા: સરકને જગતશેઠનું છુપું ઉત્તેજન ન હોય તો
આમ બને જ નહીં.” એવી એવી કોઈ પારવિનાની ચિત્ર-
વિચિત્ર વાતો વાટે, વાટે ને ચોટે ચાલતી હતી. લતીફે તો
હસનતી વાતો પ્રાગ્નાત્મિક રૂપે કહી, પણ જગતશેઠ બેઠું
શક્યા કે આનો પ્રતિકાર વખતસર નહીં કરવામા આવે તો
જગતશેઠના વંશના કપાળે એક એવું કલંક ચોટશે કે જે
કોઈ દિવસ નહીં બૂંસાય આટલી ગ્નહોજલાલી, આટઆટલી
લાગવગ એ સર્વ આ કલંકમા દબાઈ જશે. કીર્તિ કરતાં
કલંક વિરાટ રૂપ ધરશે.

લતીફ, હાથ અહમદ અને રાય રાયતની વાતોમાથી પણ
જગતશેઠે એજ સાર ખેંચ્યો. “સરક સરખા મચ્છરને મસ-
નદ ઉપરથી ઉડાડવો એ જગતશેઠને માટે કંઈ મ્હોટી વાત
હતી?” વડવાનલની જેમ એ પ્રશ્ન જગતશેઠના અંતસ્તલને
ખળલળાવી રહ્યો. હુક્કાની નળી હાથમાથી સરી પડી. મ્હોં
ઉપર વિલસતા શાંતિ, સ્થિરતા અને વિનોદના ભાવો ધીમે
ધીમે અદશ્ય થયા

अगस्त

८२

"મારે એના કોરાડ રૂપીયા રાખીને શું કરવું છે ? એવા
પ્રશ્નના જવાબ ન મૂકતો દોષ અને સીધી રીતે માંગતો દોષ તો
મને કેમ ના પાડે છે ? એનામા માણસાઈ દોષ તો આ
કેટલાક એની નદી તો ખીજા દાની છે ?" પિના, પુત્રને
કેટલા વાન કહેતો દોષ એવી સ્થિતિ મળીર દમે જમતરૂંકે
જાતાને, કિશોર દસબોલ

"મોજ બધા કુ બગ્નુ મુઠા છે, નાગવર." લુગીક આશ્વા-
સન આપને જાણે..

[illegible]

પણ ઉઝડો સામે ધરી આવી શીંગડા માંડે એ તેમને માટે અસન ગામ પાડ્યું હતું. એટલું છતાં નવાબોની સાથે પરા-પર્યાયી જે સદ્ભાવ ચાલ્યો આવે છે તેમાં અવિચાર કે ઉતાવળને અંગે વિશેષ ન પડે એ પણ તેમને જોવાનું હતું. તેઓ આ અપમાનનું ઝેર પી જવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પંદર-પંદર દિવસ થયા, પણ એ ઝેર ન પચ્યું. “જગતશેઠને સરફે લપડાક મારી કાઢી મૂક્યા: જગતશેઠની પુત્રવધુ ઉપર અત્યાચાર થવા છતાં જગતશેઠ ફતેહચંદ લમણે હાથ મૂકી બેસી રહ્યા: સરફને જગતશેઠનું છુપું ઉત્તેજન ન હોય તો આમ બને જ નહીં.” એવી એવી કોઇ પારવિનાની ચિત્ર:વિચિત્ર વાતો ધાટે, વાટે ને ચોટે ચાલતી હતી. લતીફે તો હસનની વાર્તા આસ્તાવિક રૂપે કહી, પણ જગતશેઠ જોઈ શક્યા કે આનો પ્રતિકાર વખતસર નહીં કરવામાં આવે તો જગતશેઠના વંશના કપાળે એક એવું કલંક ચોંટશે કે જે કોઈ દિવસ નહીં ભૂંસાય આટલી બહોળલાલી, આટઆટલી લાગવગ એ સર્વ આ કલંકમાં દબાઈ જશે. કીર્તિ કરતાં કલંક વિરાટ રૂપ ધરશે.

લતીફ, હાજી અહમદ અને રાય રાયનની વાતોમાંથી પણ જગતશેઠે એજ સાર જોય્યો. “સરફ સરખા મચ્છરને મસનદ ઉપરથી ઉડાડવો એ જગતશેઠને માટે કંઈ મ્હોટી વાત હતી ?” વડવાનલની જેમ એ પ્રશ્ન જગતશેઠના અંતસ્તલને ખળભળાવી રહ્યો. હુક્કાની નળી હાથમાંથી સરી પડી. મ્હોં ઉપર વિલસતા શાંતિ, સ્થિરતા અને વિનોદના ભાવો ધીમે ધીમે અદશ્ય થયા

“સરફ એક કરોડ રૂપીઆ મારી પાસે લેણા કાઢે છે

વાન પણ તમે સંભળી તો હશે." અગ્રિય પ્રકરણની પાના
પાંચી નાખવાની ઇચ્છાથી જગતશેઠે બોલ્યા.

"એ બદાને એક કરોડ મળી જતા હોય તો બોડું
! એની બદલાન તો પચસે પચસે ખુશી પડે છે." હાથ
પકડે ઉઠ્યાયું.

"મારે એના કરોડ રૂપિયા રાખીને શું કરવું છે ? એવા
મોટા આજ ન મૂકતો હોય અને સીધી રીતે માંગતો હોય તો
મેં કોણ ના પાડે છે ? એનામાં માણસાઈ હોત તો આ
દેશમાં એની નહીં તો બીજા કોની છે ?" પિતા, પુત્રને
દેશી વાન કહેતો હોય એવી રિઘર મંબીર રમે જગતશેઠે
અંતરનો ઉશરો દાખ્યો.

"એજ બધા દુઃખવું મૂળ છે, નામવર !" લાનીફ આશ્વા-
સન આપતો બોલ્યો.

વિનાશથી આરંભાયેલ વાત વિનાશના પહેલા પચસીયા
સુધી આવી પહોંચી સરક સામે ડેરેડેર અસતોય ફાટી
નીકળ્યો છે એનો આ એક સળંગ પૂરાવો હતો. વખતસર
મેનવામાં ન જાવે તો રમે બંગાળ વિદ્રોહનો ભોગ થઈ પડે.
ફરમોનાનાં આક્રમણ કરના પશુ આ આનંદવિમલ બંગાળને
હનનરમણો વધુ કંગાળ બનાવી દે શસ્ત્રચંદ્રા મલયમ
સીતલા બંગાલ-જનની ફરી લેકા-એ નેકા સુધી પચસર બની
કો નહીં જગતશેઠના મનમાં આ પ્રમાણે ચિંતાનું ઘુમુદ
વે.કાન ચાલી રહ્યું.

"બંગાળના બધા મુખ્ય જમીનદારોને બોલાવી, તેમની

જગત

શે

ક

૧૧

સત્યાદ તત્ત કંઈક રસ્તો તો શોધવો જ પડશે. " અનુભવે
 હાથ અનુભવ અને રામ રામાન ભણી જોઈ જમતો
 ઉપસાર કર્યો.

" જમીનદારો અને રૂપન માત્ર આપન જ આપણે છે.
 આપનો નિર્ગમ્ય એજ સમસ્ત અંગાળનો નિર્ગમ્ય. કોઈ એવો
 જમીનદાર નથી, રૂપનનો કોઈ એવો મુખી નથી કે જે
 આપના ઉપકાર નીચે નહીં દબાયો હોય. વરસતી ચાંદની
 જેવી આપની કરુણા મહેલથી માંડી ગરીબની ઝૂંપડી સુધી
 પહોંચી ચૂકી છે. લોકો તો માને છે જ કે અંગાળનો ઉપકાર
 આપને નહીં તે. કારણે, આપના હાથે જ ચોક્કસ, આપ માંત્ર
 છે, એટલે જ અંગાળ જાન છે. આપ જે દિવસે મદાર આપી
 એક પગલું માત્ર કર્યો તે દિવસે રક્તમે અંગાળાઓ મંદાનમાં
 આવે. કિલ્લો રહેશે " હાથ અનુભવ આપણે જોઈને તે પહેલાં જ
 જમતોડે પોલી કિલ્લો—

" મને વિચાર નથી જોતો. અંગાળનું એક લગભગ પાંચ
 ન દસ લાખ એવા રીતે મને મજાસુરો આપ્યો છે એટલે જ
 આપને મોંઝે લોકો જેવો વિચાર કર્યો જોઈએ. " જમતો
 મોંઝે, આ મુશ્કેલી મને મોં મુશ્કેલી થય...

દેશમાંથી એક માત્ર જંગલોમાં જ જમાવી શકતા જમીનદારો
જે દેશમાં નામ સાંભળતાં જ કંપી ઉડતા.

જમણ

રો

ઠ

જમણના જમીનદારોમાં દિંદુઓ દતા તેમ મુસલમાનો
પણ હતા. દાકા, પુર્ણિયા, પટણા, રાજગાદી તથા બર્દવાનના
પ્રતિનિધિઓ આ મંત્રણામાં ખાસ ભાગ લેવા મદિયાપુર
આયા હતા. મંત્રણા સંબંધી એક અક્ષર પણ બદલ ન જાય
તે સારું સંભાળપૂર્વક સાચવેલી રાખવામાં આવી હતી. મદિ-
યાપુરનું લગાવરણ ચિંતા અને ગાંબીર્યથી ઓતપ્રોત બન્યું હતું.

“જમણના આજના નવાબ વિશે આપના વિચારો
જલુવા મેં આપ સૌ બાઇઓને જાદી જામન્યા છે. તકલીફ
તો જરૂર પડી હતી, પણ હું મારા એકલાને સિરે જવાબદારી
લેવા તૈયાર ન હતો. જમીનદારોનું દિલ જળવાય, દેવતાની
શાંતિ અખાધિન રહે અને સૌને સામાન્ય એવી અડચણોનો ઉકેલ
થાય તે સારું આપણે એકવાર એકઠા થવાની જરૂર હતી.”
જંગલોમાં મંત્રણામરણ કયું.

જમીનદારોના જંગલમાં, સરકારના સામેનો અસતોષ ધ્રુવ-
વાદ રહ્યો હતો તે દુનાવના રૂપમાં પ્રકટી નીકળ્યો.

“મહેમુદ પણ માંડ માંડ જરી સજાએ છીએ અને તે
ઉપરાંત “નજરાણા મોહરખી, જનમાયદ, માયદ શ્રીલખાના,
અખવાળ હોજદારી” જેવા ખાસ કરી જરીખ દેવના બરડા
ઉપર ચામડે મરેલા ચાણુકનું કામ કરે છે. જમીનદારોની ખાતર
નહીં તો બુગી દેવને ખાતર જમણની માદી ઉપર દયાથી
નવાજને બેસડો દેણાએ.” દાકાના પ્રતિનિધિએ ચોનાનો
અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો.

પામન કુંટરી જેતું એ તેમને મન બહુ મ્હોટી વાત ન હતી.
જેવું તેઓ જગત્પ્રેક્ષની ધાકને લીધે એ પ્રયોગ અજમાવવાનું
કાલ્પ કરી રહ્યા નહીં. જગત્પ્રેક્ષ, દિલ્હીની ચહેનશાદના
કાનિષ્ઠિષ છે અને તેઓ મનમાં લે તો જ ચહેનશાદનો
જગત્પ્રેક્ષ મેળવી આવે એ વાતની સૌને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી.
જગત્પ્રેક્ષે હાથ મદમદ અને હાકનો રાજ્યવ્યવસ્થા, અંગાગની
મસતક માટે ઉમેદવાર દતા. પણ નવાબની ચોખ્ખાનો પ્રમ
ઉપરિધન થતાં તેઓ મૌન ધરી રહ્યા.

" અંગાગનો નવાબ મુસલમાન જ જોઈએ એવો આમદ
હ નથી રાખતો. જો કોઈ દિલ્હી વીર ' મસનદ ' માટે બહાર
પડે તો તેનો પક્ષ લેવા કું તૈયાર છું. " જગત્પ્રેક્ષે હાકના
રાજ્યવ્યવસ્થા સામે જોઈ આ ચબ્દો ઉચ્ચાર્યા. દિલ્હી જમીનદારો
આવી ઉત્સાહમાં આવ્યા.

રાજ્યવ્યવસ્થા પરિચયમાં આવનારા તેને એક કુશળ રાજ-
કાવો પુણ્ય તરિકે ઓગળાયા; પણ તે જોઈને કુશળ હતો
તેણે જ બેસાડી દેતો તે ક્યારે ફરી વળ્ય અને કાંઈ કરી
લેને એ કાંઈ કરી રહ્યા નહીં. રાજ્યવ્યવસ્થા પોતાની ચોખ્ખા
જગત્પ્રેક્ષની રખા સિદ્ધ કરના સંકોચાયા. એમ પણ દેવ કે
તેને પોતાની પ્રધાન્યદેશના ઉપર એટલી બધી બદા હતી કે
જુદી સમાજ ઉમેદવારી નેપાવતી એ તેને ન રહ્યું હોય.

" અને આપણા અદમ્મ સદેખને તો ઉત્ક્રમ ૧૮૨૫
જુલે પ્રેક્ષ પસંદ નહીં આવે. " જગત્પ્રેક્ષે કહ્યું હતું
અંગાગની, અને આવી સમજ મદ અને સમજવતી ખાતરી
પણ આવી સમાજ દસરુ એ તાક નહીં લેવ મળે જ નહીં
હોઈ રહ્યું. દાન અદમ્મની નવાબ પાવતી અદમ્મ એ

“ એકલા દયાળુ નવાખથી નહિ ચાલે. બંગાળ ઉપ
મરાઠાઓ દૂરી પડવાની તૈયારીઓ જ કરી રહ્યા છે. પરદેશી
ઓનો પગપેસારો પણ કંઈ ઉપેક્ષા કરવા જોવો નથી. નખત
કાસ પણ બે બળવાન દેહને બીમાર બનાવી મૂકે તો પછી
પરદેશીઓના ત્રિચક્ષુ ત્યારે બંગાળની છાતી વિંધશે ત્યારે
કાચાપોચા નવાખથી આ બંગાળનું રક્ષણ નહીં ચાલે.”
બર્દવાનના રાજ્યએ વસ્તુસ્થિતિ વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું.

સરકની નબળાઈ અને દુષ્ટતા વિશે કોઈને મતભેદ હોય
એમ ન લાગ્યું. જગતશેઠ પોને સરકની વિરુદ્ધ છે એમ સૌએ
આગળથી જ માની લીધું હોય અથવા બીજું ગમે તે કારણ
હોય, પણ સરકને પદબ્રષ્ટ કરવાની વાતમાં જગતશેઠની સાથે
સૌ એકમત થયા. ઇતિહાસ સરકને પદબ્રષ્ટ કરવા માટે એકલા
જગતશેઠને જ જવાબદાર માને છે, પણ બંગાળના જમીન-
દારોની સહાયા જ એ નિર્ણય થયો હતો એની નોંધ એજ
ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. જગતશેઠનું સરકે અપમાન કયું
હતું અને તેમના આશ્રયે રહેલી એક કન્યાને રંગડી હતી;
એ બાબત બંને બહુ મતભેદ ન હોય: પણ બંગાળનું ભવિષ્ય
સ્વતંત્ર પરીક્ષાની એરણ ઉપર ધરાયું હતું એ નિઃસંદેહ છે.

સરકનાજ અગ્રિય યોદ્ધા પડ્યા હતા. પરંતુ તેની જગ્યાએ
કોને બેસાડવો એ વિશે જમીનદારો એટલી સંદેહાળથી એકમત
થઈ શક્યા નહીં. બંગાળને આજે એક એવા અધિકારીની જરૂર
હતી કે જે દેવતા ઉપરનો કરનાર એકા કરે, પ્રજાનું પુત્રવત્
પાલન કરે, અને તે ઉપરાંત વખત આગળે કોઈની ઉપર આધાર
ન રાખતાં, આક્રમકશક્તિઓની સામે તત્કાલ લડી કાઢે.

જમીનદારોએ પણ કોઈનાક એવા એકાવાદ નો સંચાર

સન ઝૂંટવી લેવું એ તેમને મન બહુ ઢોલકી વાત ન હતી. તેવું તેઓ જગત્સેઠની ધાકને લીધે એ પ્રયોગ અજમાવવાનું પ્રસ કરી ચકાસ નહીં. જગત્સેઠ, દિલ્હીની રહેનસાદતના નિનિધિય છે અને તેઓ મનમાં લે તો જ રહેનસાદતનો રવનો મેજતરી આવે એ વાતની સૌને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. દરજાને હાથ મદમદ અને હાકનો રાજવશ્વત્ત, ખંઝાળની સ્તનદ માટે ઉમેદવાર હતા. પણ નવાબની ચોખ્ખતાનો પ્રશ્ન પરિચય થતાં તેઓ મૌન ધરી રહ્યા.

જગત
શે
ઠ

“ખંઝાળનો નવાબ મુસલમાન જ જોઈએ એવો આમદ હ નથી ચાખતો. જો કોઈ હિંદુ વીર ‘મસૂનદ’ માટે બહાર પડે તો તેનો પક્ષ લેવા હું તૈયાર છું.” જગત્સેઠે હાકાના રાજવશ્વત્ત સામે જોઈ આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. હિંદુ જમીનદારો આવી ઉત્સાહમાં આવ્યા.

રાજવશ્વત્તના પરિચયમાં આવનારા તેને એક કૂચળ રાજ-પ્રકાશી પુરુષ નરિંદે ઓળખાના; પણ તે જોતો કૂચળ હતો તેટલું જ ખેંચાટી હતો. તે ક્યારે ફરી જામ અને દોડ કરી બેસે એ કંઈ કહી શકાય નહીં. રાજવશ્વત્ત પોતાની ચોખ્ખતા જગત્સેઠની રજા સિદ્ધ કરતા સંકોચાયો. એમ પણ હોય કે તેને પોતાની પ્રશંસાશયના ઉપર એટલી બધી ચઢા હતી કે પુત્રી સખામાં ઉમેદવારી નોંધાવી એ તેને ન રમ્યું હોય.

“અને આપણા અદમદ સહેજને તો ઉત્કલ સવાય ખીતે પ્રેસ પસદ નહીં આવે.” જગત્સેઠે કટાક્ષ કરતા કહ્યું. જમીનદારો આનો અર્થ સમજી ગયા અને સખાનાના ખાતર પણ આવી સખામાં દસડું એ દાંઢ નહીં એમ માની પરણે દેડ દાખ્યા. કાંઈ અદમદની નવાબ પદવીની આગરતા એક

૭૭

પળમાં પીગળી ગઇ. જગતશેઠ માત્ર કારભાર કરી બણે, છૂપી વાતોના મર્મ શું સમજે? એ પ્રકારનો તેનો ભ્રમ ઉડી ગયો.

“ બંગાળ ને ઉત્કલ ક્યાં જૂદા છે ? ” હાથ અહમદે શરમાતાં શરમાતાં કહ્યું.

“ ભલે જૂદા ન હોય: પણ એક રમણીની ખાતર ઉત્કલનાં અંતર વિકાળનાર અમલદાર પાસેથી બંગાળની રૈયત ઇન્સાફની આશા શી રીતે રાખી શકે ? ” જગતશેઠ કૃતેહયંદની હૈયાતીમાં સીધી રીતે બંગાળની મસનદ મેળવવાનો હાથ અહમદનો આશા તંત્ર એટલેથી જ ટૂટી ગયો. ઉત્કલના એક ખૂણામાં ગુજરેલો જુલમ જગતશેઠ સુધી પહોંચી શકે છે એ બણી તેનું મ્હોં ઉતરી ગયું.

‘નવાબ’ પદને માટે નાલાયક ઉમેદવારોનો નિર્ણય તો થયો, પણ અસાત મંડળમાંથી લાયક પુરૂષને શોધી કાઢવાનું કામ આખરે જગતશેઠ ઉપર આવી પડ્યું. કાચના દુકડાઓમાંથી હીરો પારખી લેવો એ માત્ર જગતશેઠથી જ બની શકે એમ સૌને લાગ્યું.

“ મારી નજરે એક માણસ ચડે છે. કેટલાકાને તો એ નામ તદ્દન અપરિચિત હશે. તે ખતે મુસલમાન હોવા છતાં એક હિંદુ સંન્યાસીના સંસ્કારી વાતાવરણમાં ઉછર્યો છે. હિંદુ અને મુસલમાનને એક આંખે જોઇ શકે એવી તેનામાં શક્તિ છે. તેનું આજ સુધીનું ચારિત્ર એટલું જ નિષ્કલંક છે. ઉદીન પણ તેના પ્રત્યે ખૂબ શ્રદ્ધા ધરાવતો. યુદ્ધમાં તે કે જાય તેવો નથી.” અંધાર અટવીમાં દીપ્ત એમ જગતશેઠે પ્રતાવના રચી. જગતશેઠનું નામ સાંભળવા જગતશેઠની

(૧૨)

જગતશેઠની એક ધારણા ખોટી પડી. તેમણે માનેલું કે મંત્રણાનો ભેદ છતો નહીં થાય; પરંતુ સરકરાજને કોષએ ચેતવ્યો. જીંદગીમાં પહેલી જ વાર હાથમાં હથીયાર લઈ અલીવર્દી-ખાંની સામે લડવા નીકળ્યો. ઘેરીઆના મેદાનમાં સરક અને અલીવર્દી-ખાં લડ્યા. સરક મરાયો. સરકની પાછળ કોષએ આંસુનું ટીપું ન પાડ્યું.

જગતશેઠનો હાથ પકડી, અલીવર્દી-ખાં ખંગાળની મસતદ ઉપર બેઠો. તે જ્યારે પટલામાં હતો ત્યારે એક સાધુજને, તેને ખંગાળનું રાજ્ય મળશે એવું ભવિષ્ય બાખેલું. જગતશેઠ અમીરદ્રષ્ટિ એ સ્વપ્નસિદ્ધિમાં નિમિત્તરૂપ બની. અલીવર્દી, એ ખાપુદેવ શાસ્ત્રી નામના એ વખતના એક પ્રસિદ્ધ પંડિત વગાઠ મિત્રાચારી હતી. એ શાસ્ત્રીના શિક્ષણના પ્રતાપે અલીવર્દી હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાં એક સરખો પ્રિય બની ચકયો.

ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે કે અલીવર્દી-ખાંના ધાર્મિક જીવનનું પ્રભાવે મુશિદાબાદનો રાજપ્રાસાદ પવિત્ર તપોવન જેવો બન્યો હતો. મસ્જિદે મસ્જિદે નમાજ અને મંદિરે મંદિરે ચોખ સમયે પૂજાપાઠ ચતાં. ગરીબોને છૂટથી અન્ન તથા વસ્ત્ર વર્કે

જાણનામાં ન્યાય અને નીતિનું જ પાલન થવું. જન-
તા સમક્ષમાં મૌલવીઓ તથા શાસ્ત્રીઓને બોલાવી અલી-
-ખાં શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજાવતો પ્રયત્ન કરતો. વેસ્થાઓ
શું પાસે ફરજી શકતી નહીં. નાયરંગને રાજકાર્યમાં
કે જગાડવાનો તલમાત્ર અવકાશ મળી શકતો નહીં. એનું
જ મ્હોડું હતું. ભાઈ, બહેન, બહેવી, પુત્રીઓ અને
ઓના સંતાનોને લીધે તેને સામ્યચાળી માનવાનું દાઢપણ
રહેને મન થાય. અલીવર્દી-ખાં પોતે પણ વિસ્તૃત કુટું-
બ અભિમાન લેતો. "સંસાર એ જ સાચું મુદ્દલેજ" ■
ને એ મુદ્દલેજમિની અંદર જે માણસ રહેલીઓનાં અત્યાચાર
કરે કરી શકે છે તે જ ખરો વીરપુરુષ છે" એ તેનો મુદ્દા-
જ બન્યો હતો. બંગાળના કમનસીબે એ સૌભાગ્યે પડ્યો
હોયો. રાજસોબે સગાંઓની અંદર કલેઝની દોળા સગમાવી
બે આખરે બંગાળની તથા ક્રમે ક્રમે સમસ્ત ભારતભૂમિની
વધીનતાનું બસિદાન દેવાયું.

અલીવર્દી-ખાં બંગાળની ગાદીએ આવ્યો કે તરત જ
મરઘા ને પોતાં ઉપર ઉપરી આક્રમણ શરૂ થયાં. એક વરસ
પૂર્વે નહ પુર્વે દોઢ એટલામાં સત્તાનગની પાખર રિયનિનો લાલ
લેવા એ. રાજ બાલાજીએ અને બીજી તરફ રાધોજીએ લુંદલાદ
કરે કરી દીધી. એ વખતે અલીવર્દી-ખાંની ઉમ્મર લગભગ
પંચાવન વરસની હતી. એટલું છતાં આક્રમણ, વિમલ કે
જાગરાના સમાચાર મળતા, એક હાજુનો પણ વિલંબ કયો
વિના હસકરને ખોખરે બાવી હોયો રહેતો. પચીસ વરસ તે
મસનદ ઉપર રહ્યો પણ એક વરસ એવું ખાલી નહીં ગયું
દેવ, જેમ અલીવર્દી-ખાંની શત્રુનો સામનો કરવો પડ્યો
ન દેવ. મરઘાઓ જે વખતે મરઘી સામ્રાજ્ય રથાપવા

જનતા

શે

ઠ

ભાગીરથીના પશ્ચિમ કાનારે દરુ એ તોફાનોથી અણ-
 રો રહો હતો. દાકા અને મુર્શિદાબાદ જેવી રાજધાનીમાં
 મુશ્કેલી આ મરાઠી સૈન્ય દિશ્મત કરી ચક્રવર્તી નહીં.
 મેટલેના એક દિવસે પશ્ચિમ કાનાર ઉપર બંગાળીઓનું
 મળમેલી આક્રમક સંબળાયું. મરાઠાઓ ભાગીરથીની આસપાસના
 મામે હુટના, હરી સળમાવના, ઘોડાની ખરીઓથી ઉભો પાક
 હુટના સમસ્ય મુર્શિદાબાદ પાસે આવી પહોંચ્યા. સ્ત્રી, પુરો,
 બાળકો અને પુરોનાં ટોળે ટોળા ભાગીરથીના સામે કાનારે
 પોરોચા અને દરોહ પ્રકારે શુભ બચાવવા દોડાદોડી કરી
 રહ્યાં. અધીવર્તી-ખાતે જેવા એ સમાચાર મળ્યા કે તરત જ
 ને જમરોડ ફોર્સના પાસે ગયે.

"જુમ્મા વરના ટોળા જેવા મરાઠા, પશ્ચિમ કાનારે
 આગ્ય છે. મુર્શિદાબાદને બહુ ખીક નથી. છતાં તમે આપણા
 ફોર્સને ફોર્સ એક સલામત રાખી જુમ્મા આવો." અમલી-
 વર્તી-ખા પોતાના સમા નેહીઓ અને અનુચિત હાસ-કાનીઓ
 મેળા પામી જમરોડ ઉપર અધિક શ્રદ્ધા રાખતા.

"દરબાર મહામુલ પાસના બાપ નિશિત મહેંડા પાત્ર
 મુર્શિદાબાદ ને બાપને." જમરોડ ૧૭૫

માન દુન ની. ન ન થે. વંદન વંદન. જલિ નુ ન
 જલિ ને ન ન ન. ન ન કેવળ ઉત્તર ઉત્તર ન ન

ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન
 ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન
 ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન ન

હબીને એ ધણું દેન તો મારીને પાછા કાઢી શકત. ઉત્તરી પરીએ તે બેવડા નીવડ્યો-અલીવડીએ મૂકેલો ત્રણ માત્ર જાંબળા સ્નેહમાંથી જન્મ્યો હતો એમ તેણે કહ્યું. મોર હબીજ તુંટમાં લાગ્યે મેળવવાની આસાએ દેખે સાથે મળા ગયો. મુશિદાબાદ ગદવિનાનું ખુલ્લું પડ્યું. મીનીની મીખરણીથી મરણાઓ પહેલો જ દલ્લો જમવની પેટી ઉપર લઈ ગયા. આખો દેસ લુંટવાથી તેમને જે રૂંડ-રૂંડ ન મળી શકત તેટલું અડી તેમને પ્રાપ્ત થયું. જમવ- અને તેમનો પરિવાર, બાદશાહી કુટુંબ સાથે હોવાથી મુશિદાબાદની સાથે બચાવ કરવા કોઈ બદાર ન પડ્યું.

જગત
રો
ઠ

જમવશીની પેટી લુંટાઈ છે અને મુશિદાબાદ ઉત્તર-પૂર્વ છે એ સમાચારથી વિચ્છન્ન બનેલો અલીવડી એકદમ મુશિદાબાદ તરફ દોડ્યો. પણ લુંટવાની, નાસવાની અને છુપા-વાની કળામાં પૂરા પાવરશ્વા મળ્યાના મરણાઓને તે યોગ્ય કાળ નહીં શક્યો નહીં. જે જમવશીક નવાબ-પરિવારનું શેકમ કરવા પોતાની પેટી છોડીને ગયા હતા તેમને જ ત્યાં આવી લુંટ થએલી બાણી નવાબ ધણે. ગ્રસે થયો. જમવ-શીક બપોરે પૂઠે ત્યારે પોતે શું જવાબ આપશે ? તપાસ કરતાં મોર હબીજ પણ દેસ તજીને નાસી ગયો હોય એવી બાતમી મળી. બીજા બધા વેર બૂલી જવાશે, પણ નવાબના અલીજ નેરા જમવશીની પેટી લુંટાઈ એ વેર તો કોઈ કાળે પણ ન બૂલવાની અને તેનો યોગ્ય બદલો લેવાની અલીવડી-બાએ પોતાના મન સાથે મજબૂત ગાંઠ વાળી.

પુનઃ શાંતિ સ્થપાતા અલીવડી-બા જમવશીની જાણે મારી મામતો દોષ તેમ પેટી લુંટવાની વાત કરી પણ

જગત
શે
ઠ

જગતના આગામી ' ગાદાગાડી ' નામના
મુસ્લિમોના પદ્મ મળ્યા આ તેજ સ્થળ છે કે જ્યાં
મુસ્લિમોના પદ્મ મળ્યાન મોજાઓ નિરંતર નિર્ભયતાના
મદદાનદીઓનાં નીર જલે ડાહ્ય
જગતના આગામી આર્થિકતા હોય તેમ
મુસ્લિમોના મળ્યા ડિવાવળા પળાં જાય છે.
જગતના આગામી પળાં દતો. જગતશેકને થયું
મુસ્લિમોના આસપાસ હોય તો
મુસ્લિમોના આગામી ' અલીવર્દી-ખાં ' નામના
મુસ્લિમોના આગામી ગાદાગાડીમાં રહ્યા.

જગતના આગામી પળાં દતો. તેણે માનેશું કે
મુસ્લિમોના આગામી પળાં જાય વાપરશું નહીં
મુસ્લિમોના આગામી ' અલીવર્દી-ખાં ' એવું
મુસ્લિમોના આગામી પળાં જાય આ મરાઠાઓ રાજ્યો
મુસ્લિમોના આગામી પળાં જાય પ્રકારે લૂંટ ચલા-
મુસ્લિમોના આગામી પળાં જાય આને એ રીતે
મુસ્લિમોના આગામી પળાં જાય આમાં જે મુસ્લિ-
મોના આગામી પળાં જાય પ્રદેશમાં પણ
મુસ્લિમોના આગામી પળાં જાય આમે આવી ઉર્ધુ
મુસ્લિમોના આગામી પળાં જાય આમાં મહે આઈ ગયું. એક
મુસ્લિમોના આગામી પળાં જાય આને ખીજે ભાગ
મુસ્લિમોના આગામી પળાં જાય આમાં અલીવર્દી-ખાં
મુસ્લિમોના આગામી પળાં જાય આમાં નીકળી છૂટવાની

મુસ્લિમોના આગામી પળાં જાય આમાં મરાઠાઓને

૧. યો રીને લાગું એ મુંઝવણ-હિમી થઈ. બાલાજીને જો
 માત્રી ચોરના બદલામાં દસલાખ રૂપિયા આપવામાં આવે
 તે લાજ પિના પાડો. જ્યાં તેવાર હતો. અધીવર્દી પાસે
 નાણું ન હતું. જમીનદારોનું કરજ કરીને પણ
 બાલાજીનું મન સતોષ્યું.

સાધર પંડિતને મમજની પાછા વાળવાની જવાબદારી
જયપુર હેપર જ્ઞાતી. માનકરાના મેદાનમાં, જ્યાં સારકર
મોંનનું સૈન્ય પાકું હતું ત્યાં તેની સાથે વાટાઘાટ ચલાવવા
જયપુરના મવાઃ વ્યસીવદી-ખાં જુદી જાવળી જમાની પરિણા-
મની શદ્દ જોઈ રહી.

બારકર પંડિત, મરાઠા સૈન્યનો કોષ કઢાવર, વાધ નેવો
વિરાજ અને મહા મુસદ્દી સેનાનાયક દશે એમ જગત્કોટ
મનેદું. પણ તેને જોનાં જ જગત્કોટની એ બ્રમણા ભાંગી
મધ. બારકરનું ખીલનું ચોવન, દક્ષિણના પદાદી સૌદર
જેનું જ મનોરમ અને આકર્ષક દગું. વંશપરંપરાથી ઉતરતું
દલ-ધોમિય માલીક તેના મ્હો ઉપર તરવરતું તેની આખોમા
મુશામલે ખાલે વિરલે તે નિહોળના જ નીનરની દની
મુખનેને પણ મિલ થઈ પડે એવા આ મુલાનને એના મા-બાપે
જનમે દુઃ મુદના મેદાનમાં મોકલવાની દિગ્મન કયા દિસાને
કરી દઈ. જ જગત્કોટને બારકર વિંધે પેનાના સલામ જોડે
જ જગત્કોટ ઉજાવે. જે દેહ પેનાન આવ જમૂલ્ય પાને,
જગત્કોટ એક પામ તરો મેદાનમ ફેડા કો ઉ ને પેનને
જગત્કોટ દુઃ સમરન બાજનરવં ઉપર દુઃકાવવાન મદામિદા
ફેડ ન રવર જગત્કોટ દુઃકાવવાન મદામિદા
જગત્કોટ દુઃકાવવાન મદામિદા

૧. મારું કાંઈ જોઈ પેટની જુદે
 ૨. મારું કાંઈ જોઈ પેટની જુદે
 ૩. મારું કાંઈ જોઈ પેટની જુદે
 ૪. મારું કાંઈ જોઈ પેટની જુદે
 ૫. મારું કાંઈ જોઈ પેટની જુદે
 ૬. મારું કાંઈ જોઈ પેટની જુદે
 ૭. મારું કાંઈ જોઈ પેટની જુદે
 ૮. મારું કાંઈ જોઈ પેટની જુદે
 ૯. મારું કાંઈ જોઈ પેટની જુદે
 ૧૦. મારું કાંઈ જોઈ પેટની જુદે

१. ...
 २. ...
 ३. ...

१. १००० रु. १००० रु. १००० रु. १००० रु. १००० रु.
 २. १००० रु. १००० रु. १००० रु. १००० रु. १००० रु.
 ३. १००० रु. १००० रु. १००० रु. १००० रु. १००० रु.
 ४. १००० रु. १००० रु. १००० रु. १००० रु. १००० रु.
 ५. १००० रु. १००० रु. १००० रु. १००० रु. १००० रु.

જગતશેઠ ભાસ્કર પંડિતને લાંચ આપી, પાછો સ્વામી કરવા આવ્યા હતા. પંડિત બંગાળના કાળરૂપે બંગાળની છાતી ઉપર ઉભો હતો. વાટાઘાટ પડી લાંચે તો એજ ભાસ્કર અસંખ્ય નારીઓને ઘરબાર વિનાની બનાવવા, બાળકોને નિર્દયપણે રજાવાવવા અને ગૃહસ્થોનું સત્યાનાશ વાળવાને તૈયાર હતો. આવા માતૃભૂમિના એક દુસ્મન તરફ થોડો પણ સ્નેહ કેવે એ શું નબળાઈનો એક પ્રકાર ન ગણાય ?

ખરેખર, જગતશેઠ એજ ક્ષણિક નબળાઈના મોગ બન્યા. તેઓ વયોવૃદ્ધ હતા. તેમને ત્યાં દીકરાના દીકરાઓ ખેલતા. ભાસ્કરને જોયા પછી તેમનું સ્નેહાળ અંતઃકરણ અવશ બન્યું. તેમને થયું કે મારા પૌત્ર જો આ રીતે પરદેશમાં લડવા જવાની હડ પકડે તો આ દુર્બળ હૃદય ખીચી જશે ધનકર્તુ બંધ પડી જાય. પરિવાર પ્રત્યેના ઉભરાતા સ્નેહમાંથી જ આ નબળાઈ જન્મી હતી.

ભાસ્કર સમજતો હતો કે જગતશેઠ બંગાળના કર્તાદર્તા છે. અધીવર્તી કરતાં પણ જગતશેઠનો મોભો ચડીયાતો છે. તેણે વિવેકપૂર્વક જગતશેઠને સન્માન્યા અને પોતાના કાર્ક આત્મીયને મળતો હોય તેટલા બદમાશથી પોતાની પાસે બેસાયાં. નવાબના માણસો જગતશેઠ પ્રત્યે જે અદ્ભુત રાખતા તે કરતાં ભાસ્કરના આ વિવેકમાં તેમને વધુ સ્વાભાવિકતા અનુભવી હોય એમ લાગ્યું.

"કસિનુતઃ નૌજુવનોનાં મોહિયી બંગાળની ભૂમિ રંગાય એમ અમે નથી ઇચ્છતા. તમ જેવા જુવનો માખાપેને મન વ્હાલા હોય તે કરતાં બંગાળ માનને તમે વધુ વ્હાલા માને છે." જગતશેઠના દેવામાં જે મને ખાવ હતા તે હોઈ આવ્યા.

જગત

શે

ઠ

“ તો કંઈ નહીં. બંગાળના બે સારા શહેર લૂંટશું તો પણ દસ લાખ કરતાં વધુ માત્ર તો અવશ્ય મળી રહેશે. ”

“ લૂંટફાટ ” નું નામ સાંભળતાં જ જગતશોકના કાન ચમક્યા. તેમનો રહેશે શીક્ષો પડ્યો.

“ બંગાળને લૂંટશે અને છતાં મરાઠી-સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના અભિલાષ રાખશે ! જગતમાં ક્યાંય લૂંટારાઓએ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યાં જાણ્યાં છે ? શિવાજીમહારાજના ભગવાં જુડાને સમગ્ર ભારતવર્ષ તમે છે, પણ એ જુડો આજે તમારી લૂંટફાટથી કલંકિત બન્યો છે. એવા જુડાના આશરે ઉભું રહેવું ને કરના પરદેશીનો આશરો લોકો વધુ પસંદ કરશે. ” મરાઠાઓના ઉપરાઉપરી આક્રમણોનું સ્મરણ થતાં જગતશોક અવેશને વશ થયા. “ બંગાળની દશા આજે તો તેના દુઃખનેના દીક્ષમા પણ દયા આણે એવી છે. તેનું કેષ ધર્મધોરી નથી. દિલ્લીમાં એકો એકો શહેનશાહ દેશને લૂંટાવી રહ્યો છે. આજે બાલાજીને, કાલે રાધોજીને, તો પરમદિવમે અંગ્રેજ વેપારીને નવાનવા કરાશે અને દસ્તાવેજો લખી આપે છે. બીજી તરફ જમીનદારો સ્વતંત્ર થતા જાય છે. ન્હાના ન્હાના સીપાઈઓ પણ ગળે સત્રાટના સગા ભાઈ હોય એવા સ્વચ્છંદ માણે છે. બંગાળની જ વાત હું કહી રહ્યો છું. બંગાળ આજે ચારે કોરથી ચૂસાય છે. બંગાળના લોકોથી તમે મદારાખૂને સમૃદ્ધ બનાવવા માગો છો ? નિર્બળ બંગાળના નિર્બલ ઉપર તમારાં ઔશ્વ્ય ક્રામશે ? અને ચિરસ્થાયી રહેશે ? ”

દર

ભારતર પંડિત ઝંખતરો. શ્રદ્ધ વૈભવનું દેવ મનુષ્યમિતી કંગાળીવન એક જાતરને બીજર સગલી રહ્યું છે એવ તે સ્પષ્ટ એક ગણ્યો. દોહીવાર પદેવના અને અવારન. જગતશોકમાં જાણે જાણે કેવલર યદ મર્યા દેવ તેમ તેમ હાન્ય.

ભારત બંગાળની ચોથમાંથી ચોક્કું કરવા તૈયાર થયો.
 ૧૫ ફેબ્રુઆરીએ તેનો નિર્ણય ન કરી શક્યો. કશું:—
 "આપણે કાલે આપણે વધુ વિચાર કરશું—નવાન અલીવર્દી—ખાં
 ૧૫ સહે આવે."

અમલ
 રો
 ઠ

જમતશેહ સમ્મન થયા. તે દિવસ તો એમને એમ પસાર
 થઈ ગયો. વગર મુખ્યે ન્તે બંગાળની તીજેરીમાંથી ચોક્કું ચોક્કું
 નાણું મળતું હોય તો તે સેવા ભારતર પડિત લલચાવે. જમત-
 શેહની વાત સાંભળ્યા પછી તેનું હૃદય જરા કુણું બન્યું હતું.

બીજા દિવસનું પ્રમાણ હતું. માનકરાના મેદાનમાં સંપૂર્ણ
 જનિ પ્રસરી હતી. એ શાંતિ ઉપર અદ્વાસ્ય કરતી હોય તેમ
 ગજલશેહની પકિત કંપની ઉભી હતી. ભારતર પડિતનું સૈન્ય
 પુદની આશંકા વગર નિર્મિત હતું. જમતશેહ સાથે સંધીની
 સરનો પ્રકાશ છે એ વાત કાઠથી છપી રહી ન હતી.

પહેર કરનાં પણ કંઈક અધિક દિવસ ચડ્યો હતો.
 જમતશેહ અને અલીવર્દી—ખા પોતાની હાવણીમાંથી ખંદાર
 નીકળ્યા. જમતશેહે અલીવર્દી—ખા સાથે જોયું. તેની આંખો
 નીસાથી લાલ બની હોય અને સૂકા એકાને પગે પગે પીસતો
 હોય એમ લાગ્યું. પુદના મેદાનમાં રોજની રાત નિદ્રા ન
 મળી હોય એવી જમતશેહ કંપના કરી.

બંગાળના બંને ભાગ્યવિધાના આગળ આવ્યા. પડિતની
 હાવણી પાસે પહોંચ્યા. પહેરગીરએ જમતશેહને જોળખ્યા
 અને સંનાર્પિત અને જવાને માર્ગ કહી આપ્યા. પડિત પણ
 તૈયાર જ હતો ત્યારે અલીવર્દી—ખા નંવા બંગાળના એક
 શાસકન નિદાગર. ઉચ્ચ હતો. જમતશેહ જોયો પુરુષ

"અહીંથી-ખાં ! વિશ્વાસવાતે !" પાનાજમાંથી કરણ
 ખાં આવું હોય તેમ જગત્સોડે કહ્યું.

"મગ્ગાએ મુસિદાખાતે લૂંટી ગયા તેની સખ !"
 અહીંથી અપરાધીની જેમ પોનાના મનની સાથે બળકયો.

આસપાસ બધે શાંતિ હતી. ભારકરને એક ચીસ નાખવા
 હોય અવકાશ મળ્યો હોત તો પણ જગત્સોડે કે અહીંવહી-ખાં
 એ સ્થિતિમાં મન ન રહેત. મંરાડી-સે-ચ આ વિશ્વાસપાતથી
 વાન અમાન હતું અને તેથી જ મુખી હતું. સમાધાનીની કણે
 મગ્ગાની હતી તેટલામાં જ અહીંવહી-ખાં દગો રમી ગયો.

મગ્ગાના મેદાનમાં એ રીતે અંગાગના નવાજ અહીં-
 વહી-ખાં પોનાનો કહંક-સ્તંભ રાખ્યો. તેની આખી છંદ-
 મીની સરળતા-સાધુતા ઉપર પાણી હતું !

જા બધંકર વિશ્વાસપાત જેવા પછી જગત્સોડે ક્રોધ-
 વંદનું દેવું ઘોરાજ મધું. અહીંવહીની સામે ઉચી આંખ કરીને
 દેવતાની પણ રિખમન ન ચાલી. રાજમકરજો કામકાજમાંથી
 તેમને સ્થાને મારે મૌનપત સ્વીકાર્યું. એમણે નિશ્ચય કર્યો કે-
 "અંગાગના છુરા કાચે જ અહીંવહી પાસે આ જવાનક મૂક
 કરાવ. છે. સુધી એ શરોનસાદાને તેનું ડેર ચડ્યા વિના નહીં
 રહે. કલ્પકાગના પડકાર આ રીતે જ પડે."

જગત્સોડે, એ જાન ૧ ૫૦ ૧૩ ૧૫૨ ૬૪૧ કલ્પકા નહીં.
 અહીંવહી-ખાં તે ને. આ-ક ન મગ્ગાએ જ મરી
 રહે. દેને. આ-ક ન. જાન ૬૫૫ અહીંવહી કલ્પકા
 જગત્સોડે ૧ ૫૦ ૧૩ ૧૫૨ ૬૪૧ કલ્પકા નહીં.
 કન. એ - - - - -

જગત્સોડે
 રો
 ઠ

જાણે કમલ થયા તારે જ અધીવર્તી જોરડાની બહાર
જાણે કમલે જામીનદારોએ પોતાના નવાખને છોડાવવા માટે
જે પેઠા મીઠાબને તે વેળા આપ્યા તેટલાથી તે સતોષાયો.
હો મેને એક વધારાના દર તરિકે દર વરસે એટલાં જ નાણાં
જામીનદારો પાસેથી કલમવાનું નવું ધોરણ ચર કયું. આ
જામીનદારોનાં લોક દનાં.

અધીવર્તીના બાઈ હાથ અદમદે અજમાયાદ અને પદ-
ની મુબેનરી મેગરી હતી. સરકારજ પછી તેને મુચિંદાખા-
ના સિદ્ધાન ઉપર બેસવાની દોંડ હતી. પણ તે ફગીબૂત ન
હતી. આ પોતાના બાઈ ઉપર એ કમલ હજે છે અને પોતાનો
જુવ નહીં તે પોત જામીનદારો બાવી નવાખ બનશે
મેં બાઈ શાખી રહી.

અધીવર્તી-આ પોતાના રથાને સીરાજ-ઉદ્દોલાને સ્થાપવાના
મેં વાન ફેલાનાં સીરાજની માથીના પુત્રો, મીરજનદર,
ખાનદાર, વગેરે વચ્ચે અમાજની માદી માટે દરિયાઈ આવી.

સીરાજની રાજનીતિ અને તેના અગત ચારિત્ર વિષે જનિ-
દારોઓમાં પુષ્કળ મનબેદ છે. કેમ તેને અતિ દુશ્મન
અધારી કુપ તરિકે એકાગ્રવાવાનો પ્રવન કરે છે. તે કેમ
જે તેને નરખમ કદી વગેરે છે કેમ કરે છે કે મીરાજ,
અને મેને વિગાધી દત્તો તેથી અમલગેએ તેને કાલ કર માજુમ
દુશ્મનો કેમ કરે છે કે અમલગે અને બીજા અમલગેના
અર્થ ન સમજા તેથી તેમજ સીરાજની સ્વામ્યવિક મદદ
અમલગે હેલ વાનવેલ દેલ રાખી કેમ કેમ તે તેના
દેલના દુશ્મનને નવન કરવાની જલ પુલક કરે છે.

એટલું જતાં તે પૂરા વિદ્યાર્થી, સ્વચ્છંદી અને અભિમાની
 હતો એ વિશે બહુ મતભેદ નથી. સીરાજના દરેક દુરુષનો
 બચાવ શોધનારાઓ પણ એ વાતની ના પાડી શક્યા
 નથી. સામાન્ય દિવસોમાં પ્રજા એ બધું નભાવી લેત. પરંતુ
 એ સંક્રાંતિનો કાળ હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રસૂતિની પીપ્પ
 વેદી રહી હતી. એક તરફ અલીવર્દીનાં સગાંઓ, સીરા-
 જની માશીના પુત્રો, તેમના અધિકારીઓ, પોતાપોતાની
 પસંદગીના નવાબ સ્થાપવા કારસ્થાનો રચતા હતા; બીજી
 તરફ જગત્શેઠ, જમીનદારો અને વેપારીઓનાં દીલ, જૂદાં
 જૂદાં કારણોને લીધે એએન બન્યાં હતાં. એટલામાં સીરાજે
 ઘોળે દલાડે, હુસેનકુલી-ખાં નામના એક સરદારનું મુશ્કિલ-
 બાદની શેરીમાં ખૂન કર્યું ! તેનું શબ ખૂરે હાલે શેરીઓમાં
 રજખાવ્યું ! પોતાના જ એક પ્રતિનિધિ-જનકીરામનું તેણે
 છડેચોક અપમાન કર્યું ! મોહનલાલ નામના એક ગૃહસ્થની
 બહેન-બંગાળમાં જે સૌથી અધિક સુંદરી અને ક્ષીણાંગી
 મનાતી હતી તેને પોતાના અંતઃપુરમાં આણી, મોહનલાલનું
 મ્હેં લાલચથી બંધ કરી દીધું. રાણી ભવાની નામની એક
 બહુ જ પવિત્ર અને પૂજ્ય ગણાતી વિધવાની પુત્રી-તારાને
 સીરાજે પોતાની શય્યાસહચરી બનાવવાની પ્રપંચજળ પાથરી
 તારા વિધવા હતી. તેને આ પ્રપંચની ખલ યતા ગંગા કા-
 ચીતા સળગાવી, જીવતી બળી મુઝ ! આ બધા કારણોને
 સીરાજ બંગાળનું દીલ જીતી શક્યો નહોત.

જગત્શેઠ ફત્તેહચંદના જે પૌત્રો મહતાબચંદ
 પચંદ, રાજપ્રપંચથી અલિપ્ત રહી પોતાના વેપાર
 લક્ષ આપતા હતા. જગત્શેઠ ફત્તેહચંદે જ જે
 દિવસોમાં મૃત્યુ પામ્યો તે કહેલું કે

માણસે કેટલી દાય દષ્ટ સકાય એમ નથી. બને ત્યાં સુધી
કેમ સમજાવવામાં આવું ન મારના. "

જનક

રો
ઠ

એ વખતે મોગલ-સામનતનો સુધ અસ્તાયશની હેઠી
લિંગિયેના ઉપર ઘંભીને ઘેરો હતો. મરણપથારીએ પડેલા
રાવત્રી દર્બરી દ્રષ્ટિ જેવા તેનો આંખો પ્રકાશ,
સ્ત્રીની ચાર દિશાએ વચ્ચે પૂરાઈ રહ્યો હતો. અદમ્યશાહ
એ આગળશાહ, મોગલ સામ્રાજ્યનાં એવાં જ હતાં જે
પાંચે દનાં. અમદાવાદની ઉપરા ઉપરી સ્વારીઓને લીધે એ
કેવળ પત્નિ એકલાઈ ગએલા અંગારા જેવાં બન્યાં હતાં.
એટલું જ નહીં એ શહેનશાહો જગતશેઠના પૌત્ર મહતાબચંદને
જગતશેઠની પત્નીથી સન્માનવાનું ન બૂલ્યા. મહતાબચંદ
જગતશેઠના પટે રથપાયા એટલું જ નહીં પણ તેમના બાપ
સાપચંદ શહેનશાહની ગેવેલાથી 'મહારાજ' બન્યા. અંગારા
ના પ્રસિદ્ધ જોનનીય " પારસનાથ ટેકરી " નું સંપૂર્ણ
સંપૂર્ણ પણ આજ બાપએ શહેનશાહી હરમાનથી સોંપાવું
હું. જગતશેઠ મહતાબચંદે કિતર દિંદ જેટલી જ દક્ષિણ
દિશામાં પણ આપાઈ પ્રતિષ્ઠા મેળવી દેાય એવા કેટલાક
કૌનિદાસિક આધારો મળી આવે છે

૧૧

છઠ્ઠાએ કે અર્ધ-૭.૫૫ ૧૫૫ નેમને અંગારાના રાજ-
મહારાજના નજીવ ૫૦૩ બી. ૪-ઉદાસાના સમયમાં આપવ
મનેના આવ. ૪ કેટલ ૧૬૮૮ પ્રત્યે. વચ્ચેથી તેમને પસાર
૧૫૫ ૫૦૫ બને ૧૧ નવ ૭-૪ ૭૫૫ નેમને કેવળ
સંપત્તિ ૪ ૧૦ ૧ ૮ ૧ નિર્ધારણ થવા ૫૦૫

(૩૬)

૬૬

સૌભાગ્ય અને સૌંદર્ય જે થોડાઘણાં નામોને ઇતિહાસમાં અમર કર્યાં છે તેમાં એક ' મોતીઝીલ ' નો પણ સમાવેશ થાય છે. ઢાકાના નવાબ નવાજેસ મહમ્મદે ખૂબ દ્રવ્ય ખર્ચી આ મહેલ બનાવ્યો હતો. મોગલ રાજદરબારીઓનો ઉદ્યાન-વિજાસ જગજાહેર છે. નવાજેસે મોતીઝીલના મહેલ તથા ઉદ્યાન પાછળ ઢાકાનો રાજભંડાર ઠલવ્યો હતો. નવાજેસ કરતાં તેની બેગમ-ધર્મીટા, ધણી જ કલાપ્રિય અને ઉદ્યાસભરી હતી. ધર્મીટા-બેગમની નારી-હૃદયની કુમાશ આ મોતીઝીલમાં મૂર્તિમંત બની હતી. સારંગે મહેલ કાળા સંગેમરમરનો બન્યો હતો. ઉદ્યાનના ન્દાના-મ્હોટા અસંખ્ય ઝરણો ઘડીનો પણ થાક લીધા વિના વર્ષોકાળના સ્વાભાવિક સૂર આલાપતાં ફૂંજો અને જલ મંડપોમ. બારે માસ વસંત વિહરતી. રાત્રીએ ન્યાર બે બે વાપમ પ્રકટતી. નુગંધી ધૂપથી દશે દિશાઓ ઉલ્લસતી અને ઉદ્યાનમથા રાગનાં ખીલેલાં પુષ્પોની મુવાસ બહેકતી. બારે " મોતીઝીલ " માં માનવીનો વાસ હશે કે વાર્તા-મની પરીએનું વિજયમલન હશે એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે.

નવાજેસ ઢાકાને નવાબ હતો, પણ તે રાજવલ્લભ ઉપર કારબારનો અધે. જર સેવા નિશ્ચિત બન્યો હતો. નવાજેસ

પ્રકારે, જગતગોઠી " ત્રીજાના અંકાર જેવા સમયે

અર્થાત્

મનના અવસ્થાને જાણી તેના નવાજેલા મનમહત્તી બેગમ-મહત્તી
 નાં પાત્ર આપનાર આપના સામેથી આવી આવતી વળી,
 તે જગતગોઠી જ જગતગોઠીને ચાલુ કે 'મોલી-મીત' જેવું
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી અધિકારી પાત્ર જગતગોઠીમાં
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી મહત્તી, કલાં તેના વિદ્યુત
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી મથન કરેના, જોવાના અધિકાર, જગત
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી વિવિધ વસ્તુઓના, પ્રતી-
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી

જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી

જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી
 જગતગોઠી જ જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી જગતગોઠી

“બંનેના આપ એક દિનચિત્ર છે; એકનચિત્રના
 ત્રણ એક મદારથી છે; છતાં નજર સામે ગુજરતા બનવાયો.
 સંધ્યાનો એને આશય છે કે કમનસીબી દેતી એ સમ-
 ન્ય નથી.” બેજમ પ્રશ્નસાની સાથે સ્નેહમિચિત્ર કપડો
 ખાતરી દેવ એમ બોલી.

બગલ
 રો
 ઠ

મદનાગચંદે બાઈચાદી રંમમહેલનાં રહસ્યો માત્ર કાનથી
 દેખવાં દર્શા. આવા માયામંદિરામાં આવતાં પદેલાં કેવાં
 એવે જીવ પદેરવાં પડે તે તેમને સમજાયું. સ્નેહ, પ્રીતિ,
 પ્રશ્ન અને કપડાના જે જે તીર છે તે જીલવા તેઓ
 સંવિદ્ય માન્ય બન્યા.

“સીરાજની આ દેવાનીયત ક્યાં જઈ અટકશે તે કંઈ
 સ્ત્રી સકશે ?” બેજમ જાણે પોતાના આત્મીય પાસેથી આમલ
 કેટલે જવાબ માગતી હોય તેમ મદનાગચંદ સામે તાકી રહી.

“એ બિચારો દરુ નવો નીસાળાયો છે. અલીવર્દી-ખાંના
 જીવેશ પ્રમાણે આલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પડતો, આખડનો પણ
 રંજવુરા ઉચકશે અને આપના જેવાં સમા-સ્નેહીઓની સદાય
 હો તો કાલે બધું થાશે પડી જશે. દરુ મધ કાલ સુધી જે માતા-
 મંદના બોળામાં બેસી લાડ જ લાગ્યો છે, સ્વાર્થીઓના સદવાસે
 મન મોજશોખ જ રાખ્યો છે, તેની પાસેથી આપણે વધુ શી
 આશા રાખી શકીએ ? સુધરવાની તક તો આપણે આપની
 નેત્રએ ને ?” જગત્સીક મદનાગચંદે નિષ્પક્ષભાવે ઉચ્ચાવું.

“તમને અત્યારે આસાવાદ મુઝે છે ! અને તમે જેને
 આપની કાલ માનો છો તે એક અદિના પછી ઉઝે કે એકસો
 વરસ પછી ઉઝે તેની ચિન્તા તમારે સાચા રાખવી નેત્રએ ?

તમારા કરોડોના વેપારમાં એક પાઇનીયે ખોટ જતી હોય અને આશાવાદના શિખર ઉપર આમ નિશ્ચિતપણે ઉભા રહેો તો હું તમને શાખાસ કહું ! ભલેને ભલભલી દૂળવધુઓની લાજ લુંટાય, ભલે મુશિદાખાદની શેરીઓ વગરકારણે લોહીથી છંટાય, ભલે આકાશ-પાતાળ એકાકાર થઇ જાય; તમારી પેઢીઓ સહિસલામત રહે ત્યાંસુધી દેશની કે રાજ્યની તમને શું પડી હોય ? તમારી ઉપર દેશની શાંતિનો આધાર છે એમ માનવામાં અમે જ ભૂલ કરી હતી, એમજ ને ? ” દુશળ નટને પણ શરમાવે એવી છટાથી ધસીટા-એગમે વ્યર્થ આકોશનો અભિનય શરૂ કર્યો. મહતાખ્યંદ કંઈકી બોલવા જતા હતા, પણ ગમે તે કારણે ગળામાં શોષ પડ્યો. જે વખતે ચોતરફ ન્હાની મ્હોટી રાજ્યકાંતિઓ ચાલતી હતી તે વખતે પણ જગત શેઠની પેઢીની આખર અખંડ રહી શકી હતી, એટલું જ નહીં પણ પરદેશી વેપારીઓ જગતશેઠને વેપારીઓના એક ચક્રવર્તી જેવા જ સમજતા, એ વાતનો ઇન્કાર કરી શકાય એવી સ્થિતિ ન હતી. ધસાટા-એગમે જગતશેઠના બરાબર મર્મભાગ ઉપર જ ઘા કર્યો હતા. એમને એ વખતે એ વિચાર આવ્યાઃ એગમને ન્પટ શબ્દોમાં સંભળાવા દેવું કે ‘ હું આ રાજકારણમાં મુદ્દલ ભાગ લેવા નથી માગતો ’ અથવા તો ‘ સીરાજ અને પેઢીના વ્ય.પ.ર. એ એ સ્વતંત્ર વસ્તુ છે ’ એવી મતઝખનો ફેડ પાડવો; પણ ખોલે વસ્તી નોન રખવાની ઝતિએ અંતે જોર કર્યું.

જગતશેઠને વિચારનુચ્છ નેહ ધસાટા વધુ આશાવંત અને મહત્ત્વળા. જાતે જ નટનાની મદદ લેતા તેણીએ કહ્યું:—
 ‘ સીરાજ અપારાધ-મનો ભાગ છે તો શું અમે આકાશ-
 નથી ? રાજ્ય-રાજા તેમ જ ના ઉપર આવી પડ્યા છીએ ?
 હું પણ અપારાધ-ખાતી જ નહીં અને લાડીલી પુત્રી હતી

એ જુદાં જુદાં પુત્રીરૂપે જન્મી એ જ મારો વાંક અને એ વાંકની
જૂન સીરાજ અમારુ પાળના કુટે, અમારાં માણસોને
કુમારો મેળે રહેંસી નાંખે અને એમ છતાં આપના જેવા
અર્થ કરોના પેટનું પાણી પણ ન દાલે ! " આટલું
કેવડાં બેમમની પાંપણો આંમુથી બીંમલ. તેના પતિનો
કંદર, સીરાજે પૈસાના લોભે છુટ્યો હતો અને બેમમના
રોગના એક વિધાસુ દારૂખારીનો સિરચ્છેદ કર્યો હતો એ બન્ને
પ્રકારનું સમરણ થતાં તેને રાવું આવ્યું.

અકેશ અને અભિમાન બંન્નાં નિષ્ફળ નીવડ્યા ત્યાં આ આકેદ
વિષય વર્ણવ્યો ! મદનાબચંદની સદાનુભૂતિ ખીજળવા લાગી.

" નરાજેમને બંદગી, ખેરાલ અને મીન એવાના ક્ષેત્રમાંથી
મેલી, બંભાગની મસતક ઉપર બેસારવો એ તેની ઉપર જુલમ
જુલમ, જેનું નથી ? એવા ફકીર પુરપણો અન્ધારના વિકટ
કોપમાં મણુ મ્હોટા પ્રતિનોં દારૂખાર ચઢ સકશે ? એનું
દાણ પુષ્પ જેનું કોમળ છે, પણ વજર જેવો દાણ જોષએ
ને કપાળી સાવશે ? " મદનાબચંદ, ધમીટા-બેમમના પતિ
જાજેસ મદમદને ઓળખતા હતા. એની હિંદારના, અનિશ્ચયેવા
કલિંગ અને સાંનિગ્રિયતા ઘેર ઘેર જવાની હતી. તે દાકાનું
રક્ત પણ ખરાખર ચલાવી શકતો. નહીં, તેથી જ તે રાજ
ધની મુસિબાવાદમાં આડીને રહ્યો હતો. સદુઓ, ફકીરો,
નિંદોની સેવાકલિનમાં જ તે પેનાના દિવસો ગાળતો.

" નરાજે, અમમન, નથી, નમાગ અને મારા એવા જ નેહર
કાં છે દિલ્હીનું કસબન નરાજેસને મેળવી આપે અને જુઓ કે
જાઓ, નવ રોસ અર્થવર્ધી કે મુલિને જુલમે છે કે નહીં ? "
કેરને જાણતું હતું આટલી મેડી રને દ. માર બેસતો

હતા તે બેદ ખુલ્લો થયો. મહતાબચંદ દિલ્હીના શહેનશાહને
ભલામણ કરીને ખંગાળની નવાબીનો પરવાનો મેળવી આપે
એ સિવાય આ મંત્રણાનો બીજો કંઈ અર્થ ન હતો.

“પૂર્ણિયાનો શૌકતજંગ પણ એજ ખટપટ કરી રહ્યો
છે, સીરાજ, શૌકત અને નવાજેસ એવા ત્રણ પક્ષો પડી
જશે. દારૂડીયાના દાવ જેવી રમત મંડાશે. એમાં કોઈનું ભડું
નહીં થાય.” મહતાબચંદ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.

“ખરું, પક્ષોથી બહીવાનું નથી.” દિવાન પણ ન સાંભળી
શકે એટલી ધીમાશયી બેગમે કહ્યું: “આપણો પક્ષ જેટલો
બળવાન છે તેટલો બીજા કોઈનો નથી. જાણો છો કે દાકનો
અમારો રાજવલ્લભ, છ છ મહિના થયાં કેટલી અને કેવી
તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે? એનો સગો ભાઈ આજે કલકત્તામાં
જન્મ વસ્યો છે. ત્યાં તે અંગ્રેજોની મદદ મેળવશે. સીરાજ
એને પકડવા માગે છે; પણ કૃષ્ણવલ્લભ પકડાતાં પહેલાં
તો સીરાજ પોતે જ જંજીરોથી જકડાઈ અધારા ભોંયરામાં
જન્મ પડ્યો હશે!” સૂચનો પ્રકાશ ન પહોંચી શકે એવા એક
અંતઃપુરમાં વસનારી બાઈ આટલા ઉંડા પાણીમાં રમે છે
એ જોઈ જગતશેઠ મહતાબચંદ દિગ્ભ્રમ બન્યા. ખંગાળની
મસનદની આસપાસ કેટકેટલાં કાવતરાં રચાઈ રહ્યાં છે તેવું
તેમને લાગે થયું.

“બોલા, તમે શું સાચ આપશો? શહેનશાહનું ફરમાન
લેવા આપશો?” એટલું કહી ધસીટા ચૂપ રહી.

મહતાબચંદ મુંઝવ્યા. તેઓ સીરાજને માટે નહીં, પણ
પૂર્ણિયાના શૌકતજંગ માટે નવાબીનો પરવાનો મેળવવાના
વિચારમાં હતા ધનીટા-બેગમ, કલકત્તાની કેહીવાળા અંગ્રેજોની

મને મેળી રહી છે એ જાણવા પછી શીશન અને નવાજેશ
 વચ્ચે મેં પસંદગી આપી એ એક મુંઝવણ હતી થઈ.

“એટલું જની શો: હું સામે જઈને કાપને મારે શહેન-
 દને મલાયજી ન કરું. સીરાજને મારે નહીં તેમ સીરાજ
 મારે પણ નહીં.” જમણે કહે વચ્ચે તોડ કાઢે.

“તમારે અમને અંદર અંદર લાગી મારવા છે, એમજ
 મી નાખેને ?” મોતીઝીવની અધિશાખી જરા બીપણ રૂપ
 લી રહી.

મલાયજીએ એ વિશે બેઠકાર રહ્યા. ખટપટનાં આટલાં
 હાં મૂક હાંપો દોષ ત્યાં આંતરવિમલ અનિવાર્ય છે, એમ
 સમજવા છતાં તેમણે યાનને સ્થેજ પલટાવી:

“પણ સમજ પડેને પરવાનાની પરવા શા સાર દોષ ?
 શિશીનો શહેનશાહન અને તેનો પરવાનો એ બધું પૂછવા કે
 જાણવા સોફા શું નવરા બેઠા છે ? સૌ સમજે છે કે શહેન-
 દનો પરવાનો કેવળ કામગીરે જ શીશાવવા પુરતો છે. પ્રજાની
 પ્રતિભા જેની ઉપર ઉતરે તે વચરપરવાને પણ અંગાળનો
 નવાજ બની શકે છે.”

“હીક છે. સીરાજને મારે પરવાનો નહીં મેળવે તો પણ
 અમારે મન નમે અમારા જ છે એમ માનશું.” ઘસીટા
 કંઠી દવા ગળા નીચે ઉતારી દોષ એમ બોલી અને અક-
 જમણ નથા ઉઠાડીને લીધે ચાપી ગઈ દોષ તેમ પાછળ
 રહેલા હાંપા ત્યાંથી ઉપર મારું નાખ્યું. દીપમાળાના સીંધા
 કાંઠે તેના અમિત વદન અને આમરણેને વધુ અલકદાર
 બનાવી નથા.

જમણ

શે

ઠ

(૧૫)

જે વિશેષમાં એક સાંતિ, દલગીયા તરફથી એક દોડી
 ધરિયાપુરા ધાટ પાસે આવી ઉભી રહી ચોટીપારે અંધાર
 એ માણસ ઉતર્યો. ધાટ ઉપર બહુ બીડ ન હતી. અંધાર
 ઉતર્યો. કોનો તેમ ધાટ ઉપરનાં બી-પુરો બહુ બહુ તરફ
 અંધારી તૈયારી કરી રહ્યાં હતા. આ નવા અંધારને બહુ
 બહુ અંધાર ન હોય એમ તે પાછો દોડી ઉપર ચલે અને
 અંધારી માં વચ્ચે રહી નહ હોય તેમ ચોળખે મુશ્કેલી તથા
 બી. આંધ મુખી તેણે એકની એક ચીજ ને નજર પર એક.
 આંધ નિર્જન થયા અને અંધારમાં અંધારી કોઈ
 અંધારી કોઈ નહિ એમ લાગ્યું ત્યારે તેણે ધાટ ઉપર ફરીપાર
 નજર મૂક્યો અને સંહોવાત. હાલે આગળ વધ્યો.

જે મુશ્કેલી જાનતે. કે અંધાર પુરમાં કે મુશ્કેલી તેને
 કોઈ એકાગ્ર નહોતો હોય પણ તાત્કાલિક એકી જુદી
 એકી એકાગ્રતા.

કેટલાક કહે છે કે અંધાર એક જુદી જુદી વસ્તુ
 અંધાર એક જુદી જુદી વસ્તુ એક જુદી જુદી વસ્તુ
 એક જુદી જુદી વસ્તુ એક જુદી જુદી વસ્તુ
 એક જુદી જુદી વસ્તુ એક જુદી જુદી વસ્તુ

ત

કોઇ એમ પણ માનવું કે “ સીરાજને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડવા માટે જ તે આવ-જા કરે છે અને અંગ્રેજ પેઢીનો પગાર ખાય છે.”

આજે તો એ અનિશ્ચિત અફવાઓનો ઉકેલ ઇતિહાસે કરી નાખ્યો છે. એ મુસાફરનું ખરું નામ ઉમાયરણ. નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ તેને અમીચંદના નામે ઓળખે છે. મૂળ તો એ પંજાબનો વનની હતો. પણ વેપાર ધંધાને લીધે કલકત્તામાં આવી વસ્યો હતો. કેટલાકોએ તેને જ જગતશેઠ તરીકે ઓળખાવી જૈન જગતશેઠ-મહતાબચંદ અને કુતેહચંદ વગેરેનાં નિર્માણ છવન ઉપર મેશ બૂંસી છે. કેટલાકોએ “અમીચંદ” ના મિત્ર “માણેકચંદ” ને જગતશેઠ માની જૈન જગતશેઠ વિષે ખોટાં આળ કેલાવ્યાં છે આ માણેકચંદ વસ્તુતઃ અમલીનગર (કલકત્તા)નો એક ફોજદાર હતો. પાછળથી તે અંગ્રેજોના પક્ષમાં જઈ મળ્યો હતો. એ માણેકચંદ જુના ગ્રંથોમાં મદારાજ માણેકચંદ તરિકે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ઉમાયરણ અથવા અનાયદના સંબંધમાં જે પ્રમાણભૂત દર્શીકતો મળી આવી છે તે જોતાં તેને અખડ કે સામાન્ય વેપારી કહી શકાય નહીં. ફ્રેચ નૃસંહ એમાં કહે છે કે તેનું વિજ્ઞાન મકાન એક રાજમહેલની ઉપમાને બેળ્ય હતું. તેની અંદર સેંકડો ચોરગાઓ હતા. તેના પૂર્વગામાં કુલગાડ પાર વિનાનાં ઉગતાં અને હથીઆરખાં પ્રદર્શિત. તેના મકાનની આસપાસ અહોનિશ પરેસો કરતાં અંગ્રેજોએ પણ શરૂઆતમાં તેને એક મદારાજ જ માનેલો. આ પ્રમાણે વૈભવ સંપન્ન હોવા છતાં તે અંગ્રેજોના આશ્રયે જઈ રહ્યો. અંગ્રેજોના અખડદયમાં પોતાનો અખડદય સમાવેલો છે એમ માનવા લાગ્યાં. “વનની અપાર તૃષ્ણા” સિવાય એ વર્તનનો બીજો કોઈ રીતે બચાવ થઈ શકતો નથી.

દિગ્ગજને આવેલો જોઈ જમવોડે સ્વેજ લેવાયા.
એ જનિધિને ચોખ્ખું દંડ આવકારના ચબ્દો તેમના મ્હો-
રૂં કી પડ્યા. અમીચંદના સદેશમાં લોદીઉકાળા વિના
મોંઘું રૂં દોષ, એમ તેમને થયું. પહેલાંની જોમ તે આજે
જમવોડેની નજર ન પડે એવી રીતે ચોરી છૂપીથી
જોઈ દોરો તેમ તેવું અવગણ મ્હોં કહી આપવું હતું.

"કિલપેદ્રીક સાહેબે કહેવરાવ્યું છે કે હવે બધો આધાર
જમવોડે પર છે. નવાબને સમજાવી શાંત કરવા એ આપના
નિમ્ન જોગ કોઈથી બની શકે એમ નથી." અમીચંદે કોઈ
પણ જાનની પ્રત્યાવના વગર, કલકત્તાની કોડીવાળા અંગ્રેજ
જાગવોડેનો સદેશ સંભળાવ્યો.

"એ વરસ પહેલાં એમ હતું. કિલપેદ્રીક સાહેબને કહેલો
કે હવે જમવોડેનું તો માત્ર જોગાયું જ રહ્યું છે, અંદરનો
આત્મા છૂટી ગયો છે. જોગ વાલીક કે મદારાજ આજેક-
ચંદથી ન બન્યું તે જમવોડેથી બનવું અશક્ય છે. સીરાજ
જાગે પરાપેલી સિંદબુની જોમ છંછેડાયો છે. કલકત્તા અને
દાનીમખ્ખરની વાત દૂર રહી, આવવી કાલે મુસિંદાબાદ કે
મહિમાપુરની શી દશા થશે તે પણ કોણ કહી શકે તેમ છે ?
સીરાજને પાકા વ્હેમ મંવા છે કે અંગ્રેજો, સીરાજના દુશ્મ-
નેને મદદ આપી રહ્યા છે આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજોની વહી-
વટ કરવી એ સીરાજનો કોષ વિના કારણે બેદારી સેવા
જોગ છે." જમવોડે નાક ચબ્દોમાં સંભળાવી દીધું.

"અંગ્રેજો ન થ શકતા દાખવી સીરાજ, બંધાગની
મસનદ કેટલા નવાબની કલકત્તા ?" અમીચંદે અંગ્રેજોની
વહીવાત આટલો

જુ અમીચંદ હંધ ન્યાય તોળવા ન્હોતો આવ્યો. એની
જો કમ્પોડનાં પડગ ફરી વળ્યા હતાં. અંગ્રેજ પેલીનો
ચપ ફરી સકયો નહીં. કહ્યું:

"અંગ્રેજો વેપારીઓ છે. એમનું હિત જળવાશે તો
જો વેપાર-ઉદ્યોગ અધિક પ્રમાણમાં ખીલશે. આ નવાનો
મુખ્યએનો શો ભરંસો રાખી સકાય ?" અમીચંદે
દીવાનનો મૂઠ મમ્ ઉઠેલ્યો.

"એ આંક હું નથી લખ્યો. એક વેપારી બીજા વેપારીનું
ચિંતવે એ માત્ર મ્હોત્રાની વાતો છે. અને વિદેશી
દેશો આ દેશના વેપારીઓનું કલ્યાણ કરે એ તો કસાઈ,
દી રે જાકરાનું કલ્યાણ ચિતવે એના જેવું છે. પણ એ તો
પું જાણે, સોના લાગ્ય સોની પામે છે."

જગતે મુઠ મમ્ ઉઠેલ્યો. આજે પછાડિયને પેતાનું વચ્ચાઈ
રખ દર્શાવના દોષ એમ અમર ચંદને લાગ્યું. ઉદસ, ચિત
: અને તદરથ જેવા લાગ્ય જગતે. અમર ચંદ આ મનો
રાજ સાબળ્યો. દોષ અન - : જગતે ૧૯૫૫
દી તેની પડ ૭૫૫૨

અમીચંદ ના તો કો : ના ૧ : ના ૧ : ના ૧ :
: પ્રતિજ્ઞા ઉપ : ૨ : ના ૧ : ના ૧ : ના ૧ :
: મન કનં પડ : ૧ : ના ૧ : ના ૧ :
: મન કનં પડ : ૧ : ના ૧ : ના ૧ :

દેવતા દેવતાનાં પદ્મ ફરી વચ્ચાં ફર્યાં. અંગ્રેજ પેટીનો
દેવતાની શરીર નહીં કદ્યું:

“અંગ્રેજો વેપારીઓ છે. એમનું દિલ જળવારી તો
અમુક વેપાર-વિદ્યોત અધિક પ્રમાણમાં ખીલ્યો. આ નવાનો
અને મુખ્યત્વે શેઠ ભણેલા રાખી શકાય ? ” અમીચંદ
આખી વાતનો મૂલ મર્થ ઉકેલ્યો.

“એ આંક હું નથી ભણ્યો. એક વેપારી બીજા વેપારીનું
દિલ ચિંતવે એ માત્ર મોહની વાતો છે. અને વિદેશી
વેપારીઓ આ દેશના વેપારીઓનું કલ્યાણ કરે એ તો કસાઈ,
કોઈ કે બકરાનું કલ્યાણ ચિંતવે એના જેવું છે. પણ એ તો
જેવું જાણે, સૌનાં ભાગ્ય સોની પાસે છે. ”

જયતેશ મહાત્માચંદ આજે ઘણા દિવસે પોતાનું યથાર્થ
સ્વરૂપ દર્શાવના હોય એમ અમીચંદને લાગ્યું. ઉદાસ, ચિંતા-
દૂર અને નદરથી જેવા લાગના જયતેશને અકસ્માત આત્માનો
અચાનક સાંભળ્યો. હોય અને તેનો જ અનુવાદ કરતા હોય
એવી તેની પર છાપ પડી.

અમીચંદ બોલી ઉઠ્યો. “ એ વાત બરાબર છે. પણ
પ્રતિજ્ઞા ઉપર કદાચ એ અંગ્રેજો આપના પ્રત્યે બહુ
જ માન અને શ્રદ્ધાના નજરે બુદ્ધિ છે. વાતવાનમાં આપનું
નામ બોલે છે એ જા. ઉપર જ બહુ નિર્ભર છે. ”

“ અમીચંદ... જમને આપનું જ શીખરી રાખું છું
કે સંજોગની રીતે... નહીં દેખે. આપણે તો વસ્તુ

“હું એ મૂંઝે મારું બહુ વચન અંગ્રેજોના છાત્રામાં
 હું નથી હું.” જરૂરોડે દહેવા માંડ્યું, “પહેલાં તો
 નિમરો પ્રાપ્તો તોડી નાખવો, બીજું નવાજના દુસ્મ-
 ની સ્થિતિ હાનુમનજીવરમાં આશ્રય ન આપવો, અને
 હું એ હંપનીના આજુબો પરવાનાના નામે પ્રગળે છેતરે
 હંપને હું એ બધે કરતું. આ સરન દણુક દોષ તો
 હું એ સમજાવવાનું સદૃશ કરું.” જરૂરોડે પોતાનો
 મૂંઝે સંભળાવ્યો.

જમલ
 રો
 ઠ

“પણ સીરાજ કેટલા દિ દેવાનો હતો ?” અમીરકે
 જરૂરોડે, સદામાએ તેની વાત સંભળનાર બીજું કાઠ
 કર્યું.

“એ ખરપટમાં હું પડ્યા નથી માન્યો. બાકી તમે એમ
 લખા દે. હું સીરાજ કુંદ બેગો છોડી જસો અને એને
 હંપની કુંદ જ અજર નથી; તો એ તમારી બૂધ છે.
 હંપનું મોઢું કેરોકાનું દરે છે. અને દમબુ દમબુ તો તે
 રોકે. સારવેન બની ગયો છે કે દારૂ ને માનવાનને પણ
 મરણી આપી બેઠો છે તે પોતાની સ્થિતિ બરાબર સમજો
 હું.” જરૂરોડે પરિસ્થિતિને કહકહ ખાસ અપવાદ કર્યું.

નિઃક બોલે. અમીરકે પણ વારંવાર કહી દેવાને નહીં.
 હંપના બીરાજ દેવાને અનુસ્થાપિત સમજાવવા તેજ રાત્રે
 હંપને રજા ન બે.

પણ બીરાજ વિચારે જરૂરોડે. હંપને સદુની કેવી
 અજર હું. બીરાજના ખરપટની મહે બાકી-તેને તત્કાલ
 જરૂરોડે હંપના જાકબ.

સીરાજ આજે સળગતા દાવાનળની વચ્ચે એકો હતો. તેને કાઠ અંતરનું સગું ન હતું, તેમ કાઠ મિત્ર પણ ન હતો. અલીવર્દી-ખાંએ મૃત્યુશય્યા ઉપર સૂતાં જે સલાહ આપી હતી તે હજી તેના કાનમાં ગુંજી રહી હતી. કમનસીબે એ સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનો તેને અવકાશ ન મળ્યો. સ્નેહીએના જીલમ સહવાને તે તૈયાર હતો, પણ એ સ્નેહીએ સીરાજના લોહીના તરસ્યા હશે એમ તેને નહોતું સમજાયું. તેની માંસીનો દીકરો બાધ સૌકત પૂર્ણિયામાં રહીને વિધવ જગાવી રહ્યો હતો. સીરાજ એકલે હાથે આ બધા શત્રુઓની સામે શી રીતે થઈ શકે ? આજે તો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે “શક દાર માત્રને કાંટાની જેમ ઉખેડીને દૂર કરવા.”

“છ-છ મહિના થયાં, દિલ્હીનો પરવાનો મેળવવાનો તમે કંઈ પ્રયત્ન નથી કર્યો.” સીરાજને પરવાના વિના કંઈ અટકી રહ્યું ન હતું. પરવાના વિના પણ તે ખંગાળનો નવાખ હતો. પરવાનામાં એવી કાઠ ગુપ્ત શક્તિ ન હતી કે સીરાજને દાવાનળમાંથી બચાવી લે; પરંતુ હવે તે મુસદ્દી બનવા માગતો હતો. જગતશેઠ ઉપર ખુલ્લો આક્ષેપ મૂકવાને બદલે આડકતરી રીતે તેમને અપરાધી દરાવવાની અને ન્યાયનું નાટક બજાવવાની યુક્તિ વાપરી.

એ વખતે ખીજે આલમગીર દિલ્હીની ગાદીએ હતો પણ તે વૃદ્ધ અને નબળો હોવાથી મહમ્મદશાહની વિધવ રાજતંત્ર ચલાવતી. યુવાન વઝીરો જનનાખાનાની ખટપટને ભોગ થઈ પડ્યા હતા. પંજાબ અને રોહિલાની રૈયત મરાઠા તેમજ અબ્દાલ્લીના જીલ્લોથી રીજાતી હતી. પાણીપતના યુદ્ધની ભૂમિકા ધીમે ધીમે તૈયાર થતી હતી. આ સ્થિતિમાં આદશાદને ખંગાળની શી પડી હોય ? જગતશેઠ, સીરાજને

સંદેશદાની ડિમલિજ રિધનિ સમજતી પરવાનાના વિધાન
કો મચાવ કરવા માગના દતા. તેમણે કહ્યું: "આજે પરવાના
ફેર સંધી કરતા જોડેનો સમય સહેનશાદ પાસે નથી. જૂની
પરવાના તૂટી જાય છે. બળ અને બુદ્ધિ હોય તો પર-
વાના પૂરો કરે!"

સીરાજ એ બધું સમજવા જોડેનું પૈર્ જોઈ જોડો દતો:
સમજવા પણ ન્દોનો માંગતો. ઘસીટા બેગમ, રાજ-
જાન, શીશનજન અને અગ્રિજેની હીલચાલના બહુકાર તે
સમજી શક્યો દતો. જનતરોહના ખુલાસાથી તેને સતોષ ન
હોય. દસ થોડા દિવસ ઉપર જ શીશનજને, પૂર્ણિયાથી એક
પર જમી સીરાજને કોર શબ્દોમાં સૂચવેલું કે:—

"આદશાદી સનદ મેગરી ફં જ ઈંગ્લાજ, બિદાર ને
ઝીરીશનો નવાજ બનવાનો હું. છં/મારો કુટુંબી છે એટલે
તેને સંવચેન કરું છું. તારો જીવ લેવાની મને મુદ્દલ ઇચ્છા
નથી. પૂર્વ-ઈંગ્લાજના કોઈ મામડામાં સાંનિથી જીવવું હોય
તો મારી ના નથી. તને અમ નવા લૂગડાં પૂરા પાડવાને ફં
જોડેલું છું. બાકી તીજેરીમાંથી એક પાઈ લીધા વિના, આ
પર પાંચી નાસી જજે. વખત વીતાવવાનો નથી. આગળમાં
શીશી દલુદલે છે. પેગડામાં પમ મૂકું એટલી જ વાર છે."

શીશનજને આવો પત્ર લખવા કોણે શ્રેયો અને તેને
સનદની બાકા કોણે બાપી. એ જનતરોહ કે મંત્રીમંડળમાંથી
કોઈ નકી કરી સકયું નહીં. સીરાજે માની લીધું કે જનત-
રોહની સમજનિ વિના શીશન એકલો આવું સાવસ ન કરી શકે.

તેણે તત્કાળ આવેશમાં આવી જનતરોહને લિંદી કહ્યું.

“હું માનું છું કે તમે ધરાદાપૂર્વક મારા માટે પરવાનો નથી મેળવ્યો. એ ઉદ્ધતાઈ બદલ હું તમારો ત્રણ કરોડ રૂપિયા દંડ કરું છું.”

મંત્રીઓ અને જમીનદારો દંડનો આંકડો સાંભળતાં જ વજાહત જેવા બની ગયા. જગતશેઠ જેવા પુરૂષોને ત્યાં આ રીતે સજા થાય ત્યાં પછી બીજું કાણ સુરક્ષિત રહી શકે?

જગતશેઠને દંડની રકમ બંગાળની રૂપિયા પાંચેથી જ મેળવવાની હતી. જમીનદારોનું છેલ્લું દીપું ચૂસવું પડે તો પણ સીરાજ સમ્મત હતો; છતાં જગતશેઠે એ દંડનો પ્રતિકાર કર્યો: “મારો પોતાનો દેહ બચાવવા હું રાંક રૂપિયાને પીડવા નથી માગતો. મારો અપરાધ લાગતો હોય તો તેને માટે હું એકલો સજા સહન કરવા તૈયાર છું.”

“દંડ ન ભરવો હોય તો તમે અત્યારથી જ મારા બંદીવાન છો.” જુગારીના છેલ્લા દાવની જેમ સીરાજ તાકુક્યો.

મંત્રીઓ અને જમીનદારોની છેલ્લી આશા ઝાંકળના બિંદુની જેમ અદૃશ્ય થઈ. સીરાજના પક્ષકારો પણ આ વાત સાંભળી કંપ્યા. જગતશેઠને સજા એ સમસ્ત જમીનદારો અને પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓના નાક કાપવા જેવો ભયંકર પ્રસંગ હતો. હવે કોઈને શંકા ન રહી કે સીરાજ પોતે જ પોતાની કબ્જર ખોલી રહ્યો છે.

મીરજાદર આ વખતે મૌન બેસી રહ્યો હોત તો પલાસીના યુદ્ધની લીલા કદાચ મુર્શિદાબાદમાં જ લખવાત. તેણે બોયું કે જગતશેઠ અને જમીનદારો ઉપર ઉપકાર કરવાનો અને એ

તે કોઈ મહત્વ રચાવવાનો આ લાગ જતો કરવા જેવો
તે કોઈ મહત્વ રચાવવાનો આ લાગ જતો કરવા જેવો
તે કોઈ મહત્વ રચાવવાનો આ લાગ જતો કરવા જેવો

"જયારે જો બંદીખાને પડતા હોય તો શીરભર
કેમ ખાંતે કહે છે કે બંદીખાના નવાખને આ દાય કે
જયારે સ્વપ્નમાં પણ સદાય નદી કરે." શીરભર
કેમ ખાંતે કહે છે કે બંદીખાના નવાખને આ દાય કે

જયારે શિયામાંથી જટો પડ્યો હોય તેમ શીરભર
કેમ ખાંતે કહે છે કે બંદીખાના નવાખને આ દાય કે
જયારે સ્વપ્નમાં પણ સદાય નદી કરે." શીરભર
કેમ ખાંતે કહે છે કે બંદીખાના નવાખને આ દાય કે

"સમગ્ર પાણી સ્વે જયારે મુશ્કેલી જનતા દે
તે જ તેમના બધા અપારાધો આ કરી રહ્યાં." શીરભરને
જયારે શીરભરે દુશ્મનના શીરની સાથે આપ્યું

"જયારે જયારે સંગે જટવા કોઈએ દુશ્મનને
જયારે જયારે જયારે જયારે જયારે જયારે જયારે
જયારે જયારે જયારે જયારે જયારે જયારે જયારે
જયારે જયારે જયારે જયારે જયારે જયારે જયારે

જયારે જયારે જયારે જયારે જયારે જયારે જયારે

જોઈ લેવાશે." કંટાળાને સીરાજે કહ્યું. તે દિવસનો
એ રીતે વિસર્જન થયો.

જગતશેઠને સીરાજે પોતાના મહેલમાં સુખપૂર્વક
પણ મુશિદાબાદ, મહિમાપુર અને ઢાકામાંથી જે
આવ્યા તેથી સીરાજ નિરાંતે ઉઘી શક્યો નહીં. જમીનદારો
એકી સાથે કદાચ આવતી કાલે જ બળવો પુકારે એમ ભાગ્યું.

મધરાતે તેણે મીરજાદરને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું.
પણ મીરજાદર ન આવ્યો. તેણે કહેવરાવ્યું: "સીરાજનો
શો વિશ્વાસ?"

એટલું છતાં સીરાજ કોઈથી ગાંડો ન બન્યો. તેને
બગડેલી બાજી સુધારવાની હોંશ હતી. "નવાબી" નું મિથ્યા-
ભિમાન મૂકી તે એકલો પાલખીમાં બેસી "જાદરાગંજ" માં
ગયો. જાદરાગંજ મુશિદાબાદનો જ એક ભાગ હતો. "હીરા-
ઝીલ" ની જેમ "જાદરાગંજ" પણ બંગાળના ઇતિહાસનું
એક નામચીન અવશેષ છે. મીરજાદરે અહીં પુષ્કળ પૈસો
ખરચી પોતાનો મહેલ બનાવ્યો હતો.

મીરજાદરે જાણ્યું કે સીરાજ પોતાને ત્યાં વગર બોલાવ્યો
આવ્યો છે ત્યારે તેને સહેજ આશ્ચર્ય તો થયું. તેને લાગ્યું
કે એમાં પણ કંઈક છુપો બેદ દશે. છતાં તેણે સીરાજનું
મયાધિધ સ્વાગત કર્યું.

બન્ને એક દીવાનખાનામાં ગયા. સીરાજ અત્યારે નવાજ
નહો, પણ એક બાળક બનીને પોતાના કુવા પાસે આવ્યો
હતો. તેની પાપણ આંસુભીની બની. મગમગા સ્વરે તે
કહેવા લાગ્યા:

“મીરાજી-જા, સીરાજ જાગે નિરાજ છે. ખરેખર
તેને તમે એક વાર દેવી લો કે-” ત્યારે તમારો છું,
મને કે અન્ય કોઈને નહીં થઈ.” તો તમે દેવો તે પ્રમાણે
તે સ્વર થઈ. હિંદુઓના ગૌરવની ખાતર પણ મનમાંથી
તે દેવી નાખે અને મારી પડે આવી ઉભા રહે.”

એક વખતે ઉમર, વિલાંસી, અસની સીરાજ આજે
તે સ્ત્રી કુંદાના તરખવા કરતાં પણ વધુ નમ્ર બન્યો હતો.
“તારા આ કરણામયું” દસ્ય ન બેઠ સક્યો. સવારના
મે રાતના સીરાજમાં જાણે જુમાંતર વધી ગયા હોય એમ
તે લાગ્યું.

પણ આંધુનાં બે-ચાર ટીપાંની ખાતર પાક કુરાનના નામે
એમ ખાતાં મીરાજીનું દિલ બજવાખોર બન્યું. તેને
દેવની નમ્રતા વિશે જાણે જ કોઈ દિવસ વિચાર આવ્યો.
તે એક તરફ સોમન અને બીજી તરફ અંમાલ, ધીરાર અને
મોરીસનું સામાન્ય ! બેમાંથી કેને વધુ પસંદગી આપવી ?
અંમાલની મનોદર સાંતિ વિશ્વસતી ન હોત, મીરાજીની
દમે સીરાજ આંધુનીનો ઉભો ન હોત, તો અમે ખાત્રીથી
હીએ છીએ કે સોમનની નહીં પણ સામાન્યની જ જીન
થાત ! પણ અત્યારે તો મીરાજીને એના જીવનની નબળાઈ
પ્રમાણથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. જાગક સીરાજને ખુશી
મળ્યા સોમન સેવા પડ્યા હોય તો એકવાર નહીં, બે વાર
સોમન સેવા તૈયાર થયો. સોમન લીધા પછી, સોમનના બોમે
તિંદામન ઉપર બેસનારા ધણા અધિકારીઓના જીવન તેણે
અનુભવ્યા હતા. જ્યારે સોમનને નહીં, પણ સામાન્યને
સનાને-સંભવને જ માને છે-પૂરે છે એમ તે અનુભવ્યું.

ઉંડાણમાં માનતો થયો હતો. સોગન જેવા રમકડાથી સીરાજ રીઝતો હોય તો શા સાડે વિલંબ કરવો ?

તેજ રાત્રે મીરજાદરે નિર્ણય સંભળાવ્યો : “ પાક દુરાત્મા નામે હું તમારો જ રહીશ. ”

સીરાજ રનેદથી મીરજાદરને બેટી પડ્યો. બીજો જ દિવસે જંગલશેઠને માનપૂર્વક મુક્ત કરવામાં આવ્યા. સીરાજનો ફરીથી આત્મીય બનેલો મીરજાદર સીરાજના જન્મજ્ઞા દાય રૂપે બંગાળનું રાજતંત્ર ચલાવવા લાગ્યો. મીરજાદરની વફાદારીના પ્રતાપે જ પૂર્ણિયાનો શોકત પરભવ પામ્યો. સીરાજ-ઉદ્દીલા ત્રણે પુનર્જન્મ પામ્યો હોય એટલો ઉશ્કાર અનુભવી રહ્યા.

જનસંખ્યા ઘટીને ઘેર આવ્યા. મીરજાદર મૈત્રીનો સ્વામ
પહેલે સૌકતજન પૂજિયાના મેદાનમાં સરાખ ને સંગીતની
સામાં સ્થાને માટે સુનો. ઘસીટા-મેગમ સીરાજની મા પાસે
મોતનુરમાં આવી વૈધવ્ય પાળી રહી. એ રીતે પ્રથમ જનવ-
નસં તોરાની વાદળાં એક પછી એક વિખરાતા ચાલ્યાં.
શીરજની સદવિદ્યાની નીકા મધરિમે દુખવાને બદલે અનુકુળ
પાનના થોમે કીનારે પહેંચે એવી આસા બંધાઈ. પખુ આ
પખુ મીઠી મનિએ, મનિનના દાખલાની જેમ આને તો
મનિસાસ કેવો નીરસ ને શુષ્ક બને ?

બિરહે જ આરતની કાવ્યવિધારીએ ધીમે ધીમે મ.લના
મરનાચોમાં પિત્તળાનો વેગ પૂરો. આરતી સ્ત્રીનો અંત
એમ એમ નજીક આવેલો. અંધો તેમ તેમ અપ્પનુરના અંધ
કેવો કેવો નાખવા તે કમર કરાને કામ કરવા મડી મડી

પ્રાનિની એ અંધજી સીસજ સીસજ સપડાવેલે તેમે
સીસજે. મુજાએમ અંધજેલે. કે.અ. અને ચેદારિએ કાલે
કાલે જની બને કાપે. કાવન તનતે. પ્રવાન કાવન કાવ
કાવન નાકને આરત કાવન ૫ કાવ મુકાવ રતે.
શીરજની અંધજ-અ કાવન ચેદાર એ જ અંધજ

માણેકચંદ, આદિ પાત્રો જેમાંથી આવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૭ની
જુન માસની તા. ૨૩ મીએ પટ્ટારીના મેદાન ઉપર જેમ
૬૨૫ ભજનાયું. એ દરમ "પટ્ટારીનું સુદ્ધ" નામે પ્રસિદ્ધ થયું.

એ પુદ્ગલ અગ્રેજ નિર્જેતા-કુટાશ્વના પેસાગાન અગ્રેજ
સેવકોએ ગણકારી લલકારીને ગાયાં છે. પણ પહેલેથી જ
મીરજીએ અને અમીરજી કુટાશ્વને સીરાજનો વિશ્વાસપાત્ર
કરવાની આવી ન આપી હોત તો મહારાજા આજનો
અગ્રેજ તરિ મહારાજાના મેદાનમાં પણ મુકવાની પણ સિમ્મત
ન કરી શકે એ દેખાત. મીરજીએ તે સુવર્ણકાના સેવકની પાસા
કર્ણ વિના, સીરાજનો એક માત્ર વિશ્વાસ સરદાર મીરજીને
જમીને અગ્રેજ સેના સામે તોળના ગોળા ફેંકી રહ્યા હતા.
ત્યારે પણ જાને આગાઓથી જવાબથી આગ્રપદામાં મુકાએલો
કેવળજ મુજબો હતા, મીરજીએ તેને સ્પષ્ટ સમજામાં કરી
સાચું હતું કે "અને તે માત્ર પુદ્ગલ કેમાવ જ કર્યું
—અને તે દેહી રીતે નમસ્કાર નથી," જ્યાં તેવું તે
પ્રત્યક્ષ હતું. આજે પણ સેવકની પડનામાં મહારાજા
કોનિસિયો. આજે તે મીરજી કામન અને જરૂર મહારાજા
પણ અમલ ન પુદ્ગલને સીરાજના અગ્રેજ મહારાજાને મીર
કેવળજ આજે મહારાજા મહારાજા.

1960年，在“大跃进”运动中，许多地方出现了浮夸风。有的干部为了政绩，虚报产量，导致国家计划失调。这一时期，中国经历了严重的经济困难，人民生活水平下降。

૧૫૩ 'લેઝે' એવી દરેક પ્રસંગે આગમ્યુજી બધામજ
મજા અને સૈય સંબંધી લેણ-દેણમાં તો જગતરોની
જગતરોની હોતી જ લેઝે એમ તેઓ વારંવાર કહેતા.
લેઝે જ્યાં એ અગ્રેજ અમલદારો જ જગતરોની દંડસાગ
ખેડે કહેવા અને ચોનાની દંડસાગ ચાલુ કરવા કુપા
મને હરી રવા હતા, એ વાત જગતરોના લાજબદાર ન
હતી મીનાજી-હિરોજી બધારે બધારે મોટી લાજબદારો લાજબદારો છે
તારે તારે તે પજુ જગતરો અને તેમના સૈન્યની સદાય
દીક વિના નથી રહ્યા બદારના આ બધા વિવેક અને વાક-
બદલા ખરીકે પાછા પાછા કેવી દૃઢ નીનિ દીકા કરતી હોય
કે તે જગતરો સ્વાનુભવથી લેઈ શક્યા હતા.

મીનાજી પછી મીરજાદર જ મસનદ ઉપર આવવો
લેઝે એમ સૌ માનતા. કારણ કે મીરજાદર જ જગતર-
રોને કમલવના બંધનમાંથી માનપૂર્વક છોડાવ્યા હતા. મીર-
જાદરની આખી જીંદગીમાં જો કોઈ સારો કામ હોય તો
લેઝે જ. એ એક જ કર્તવ્ય તેણે એવું કયું કે જોયી
તે બંધાવના દીકમાં થોડું પજુ રચાવ મેળવી શક્યો. અમી-
લી-ખાંના કમલમાં એક-બેસાર મીરજાદરની કમોટી મર્દ
હતી અને તેમાં કંચનને બદલે કથોરપે જ પ્રસાર થયો હતો.
મીરજાદરના મેદાનમાં, અમલદારો બધારે બંધાવના સૈન્યમાં
કમલકાર વર્તારી રવા હતા તારે આ મીરજાદરના-મીર-
જાદર, વિદાસના તરંગમાં તથા હતા આત્મકિતા અને
મીરજાદર મળી અમીલી સામે કમલ રચેવું એ વાત પજુ
બંધાવના રાજદારીઓથી અમલદારો ન હતા.

પરમીની કુદ પતી ગયા પછી કોરુકીપરી તજુ દિવસ.
જગતરોના અદમાપુ-અવન્ય મંજુલા ચાલી જગતરો
પ્રમુખ પાત કો દીક:

“ જે રાજનીતિ સાથે અસંખ્ય માણસોનાં જન-માલ અને સુખ-દુઃખ સંકળાયેલાં હોય તેના નિર્ણય કરતી વખતે વ્યક્તિગત ઉપકાર કે અપકારની વાત એક કોરે જ રાખી મૂકવી જોઈએ. સીરાજ હજી મરી ગયો નથી, ખંગાળની જનતા કોને માથે રાજમુકુટ મૂકવા માગે છે તે નક્કી કરવાની જવાબદારી આપણી ઉપર આવી પડી છે.”

જમીનદારો માનતા કે જગતશેઠ પોતે જ મીરજીદરને માટે આગ્રહ કરશે અને જગતશેઠના અવાજમાં ખીજના અવાજ ડૂબી જશે; પણ એમની એ ધારણા ખોટી પડી. જગતશેઠ મધ્યસ્થતામાંથી એક તરફ પણ ન ખસ્યા.

પહેલા દિવસની સભા મુલતવી રહી. ખીજે દિવસે પણ ખૂબ ચર્ચા ચાલી. નદીયાના મહારાજા કૃષ્ણચંદ્રે પોતાના દીવાન કાલીપ્રસાદસિંહને ખાસ આ મંત્રણામાં લાગ લેવા રવાના કર્યા. પરંતુ કોકકું એટલું બધું ગુંચવાયું હતું કે દીવાન કાલીપ્રસાદસિંહ પણ કંઈ ચોક્કસ નિર્ણય આપી શક્યા નહીં.

ત્રીજે દિવસે મહારાજા કૃષ્ણચંદ્ર પોતે આવ્યા. રાજસાહીની મહારાણી લવાની કે જે અર્ધ-ખંગેશ્વરી તરિકે સારાયે ખંગાળમાં પૂજાતી-તેમણે પણ પોતાનો સંદેશો પાઠવ્યો. એ સંદેશો આજે પણ ઇતિહાસમાં અમર રહી ગયો છે:

“ ખંગાળનું ભાગ્ય વિદેશી વેપારીઓના હાથમાં મૂકવાની જો કોઈ લલામણુ કરે તો તેને આ સાથે મોકલેલું સિંદુર, સુંદરી અને બંગડી મારીવતી આપજો. ”

મંત્રણાના ત્રણ દિવસો ત્રણ વરસ જેવા વીસ્યા. એટલું છતાં સભા કંઈ નિશ્ચય કરી શકે એમ ન લાગ્યું. આખરે મહારાજા કૃષ્ણચંદ્રે કંટાળીને કહ્યું:

અગત :
રો
ઠ

“જે સભામાં મીરજાદર જેવા માણસો હોય એ સભામાં નિર્ણય એવું આજુવાની ચર્ચા થઈ શકે નહીં. જે સભામાં નિર્ણયને અમીરદ જેવા માણસો હોય ત્યાં અનંત અધ્યાત્મ આડે આત્મા વિના ન રહે. આ સ્થિતિમાં મીરજાદરને જ બંગાળની મસનદ સોંપવી એ ઠીક છે.”

હિસાબ અને મીરજાદરને આ નિર્ણય સાંભળી સતોષ થયો. પણ તેટલી મુશ્કેલી પડી, કેવા વિવક્ષણ સંયોગોમાં આ નિર્ણય થયો પામ્યો તે પણ તેમની જાણ બદાર ન રહ્યું. મીરજાદરને ઠાકો દેતા તો મસનદ મળ્યા પછી કંઈક જ સાવધ બાધવા વિચારશીલ બનવાનો પ્રયત્ન કરત; પણ એના નમીજમાં “કલ્પામરના ગણેશ” ન બનવાનું સર્ગએકું તેથી રીતે મિથ્યા થાય !

● મીરજાદરના દરબારમાં ખીરબ-શામશેર-હરીન નામનો એક દાસ થયો. તે દાસને મીરજાદરને અને મરહુમો દેવો એક વાર તેને કલ્પવૃક્ષ એક ગેશ અમરદાર સાથે જનરો થયા. ખીરબાદરને એ વખતે જાણ થઈ તેણે તરત જ ખીરબ સાહેબને બિલાવ્યા અને કહ્યું:—“તમે હોદ્દા કલ્પવૃક્ષ માણસનું અપમાન કરો છો ! જ્યારે ખાસ છે એ કલ્પવૃક્ષ કોણ છે ?”

ખીરબ-શામશેર-હરીને જવાબ આપ્યું:—“આપ હું જિંદ છું. હું કલ્પવૃક્ષ નથી. મારું નામ બને ! કલ્પવૃક્ષને તે હું પણ કલ્પવૃક્ષ કહેવાને પણ હું જેવું જણાવું શક્ય નથી.”

ખીરબ-શામશેર-હરીનાદરને જેવું એ વજુ કલ્પવૃક્ષ બાતે તે કલ્પવૃક્ષ બનવા ખીરબાદરને વહી, પણ કલ્પવૃક્ષ નહીં. ખીરબાદરને જ જાણે એમ તેણે ખીરબાદરની બહી વચ્ચે

તે વિષયે. ખીરબાદર કલ્પવૃક્ષ જાણ કરે “કલ્પવૃક્ષ” એવું કહી શકે.

મીરજાદરના કલાધવ સાથેનાં છુપાં કરારનામાં પણ એ જ વખતે ખુલાં થયાં. જગતશેઠને ત્યાં જ ખંખાળનો દ્રવ્યભંડાર ઘોળે દિવસે લૂંટાયો. કલાધવે પોતાનો વીસ લાખનો ફાળો જૂદો તારવી કાઢ્યો. એજ પ્રમાણે વોલ્ટસ, કિલપેટ્રીક, મેનીમ-હામ, ખીચર, વોલ્સ, સ્ક્રેક્ટન, ગ્રાંટ તથા કાઉન્સિલના ખીખ છ મેંબરોએ મળી એકંદરે છ કરોડની લૂંટ વહેંચી લીધી. અભાગી અમીચંદ એમાંથી એક પાંચ પણ ન મેળવી શક્યો. આંતે તે ગાંડો થઇને મુવો. એ રીતે છુપા કરારો, ભીષણ દ્રવ્યલાલસા અને ખોટા દસ્તાવેજો ઉપર અંગ્રેજ સસ્તનતનો મૂળ પાયો પડ્યો.

મુશિદાબાદનો રાજભંડાર તળીયાઝાટક—સાફ થયો; પણ અંગ્રેજ વેપારીઓની કુધા ન શમી. મીરજાદરે માનેલું કે થોડાં ઇધણુ નાખવાથી એ આગ ઓલાઇ જશે. પણ જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ એ આગ વધુ ને વધુ ઉગ્ર રૂપ ધરી રહી. જગતશેઠ પાસે નાણાંની ઉપરાઉપરી માગણીઓ થવા લાગી; પરંતુ જગતશેઠ કંઈ કુખેરભંડારી ન હતા. વહીવટની અવ્યવસ્થાને લીધે હવે પુરું મહેસુલ પણ વસુલ થઈ શકતું નહીં. ખીજી તરફ નિયમિત પગાર નહીં મળવાથી રાજ્યના નોકરો અને સીપાઇઓ પણ ધુંધવાઇ રહ્યા હતા.

મીરજાદર દાર્યા બુગારીની જેમ આંખો મીંચીને દાવ ફેંકી રહ્યો. કલાધવ વગેરે ગોરા આધકારીઓને તૃપ્ત કરવા તેણે જાગીરા, પ્રગણા અને હક્કપત્રોના પરવાના ઉપર સહીઓ મૂકવા માંડી, એક પરવાનામાં તો તેણે એટલે સુધી જાહેર કરી દીધું કે—

ની ના કહેના તે જ અમલદારો,
પત્રોમાં ફેટલા મદો-મત બની શકે
રી જમતશેઠે આખાદ જોષ લીધું.

જસત

શે

ઠ

વસના મનને મુંઝવી નાખનારી અનેક-
ફેટલા જમતશેઠ મદતાબચદે તીર્થયાત્રાનો
માર્ગ પકડ્યો. મોટા સમારોહ સાથે તેઓ
યાત્રી નીકળ્યા. એમના સીધા આધિપત્ય
સીપાઇઓ સૈન્ય પણ તેમણે સાથે લીધું.

નહાની નહાની ઓળેના વેપાર પણ એકલથ્યુ કરવા મંડી
ગયા. મૂળ પાયામાં જ કૃત્રિમ નીતિ ધરખી હોય ત્યાં ખીચ
આશા શી રીતે રાખી શકાય ?

એ વખતે કલકત્તામાં હોલ્વેલ નામનો પેટીનો મુખ્ય
મહેતો હતો. તેણે જગતશેઠ પાસેથી રૂપિયા માગ્યા. જગતશેઠ
કંપનીનાં કારસ્થાનો સારી રીતે સમજતા. તેમણે હોલ્વેલને
ચોખ્ખી ના પરખાવી. આથી હોલ્વેલ સાહેબનો મીઠામ
અગો. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં જ તે બોલી ઉઠ્યો:

“ ભવિષ્યમાં જગતશેઠના વંશનું સત્યાનાશ ન વાળું
તો હું હોલ્વેલ નહોં ! ” રાંખણીના આપની જગતશેઠ
જેવા સફળ પરવા ન કરી. હોલ્વેલ વધુ ઉશ્કેરાયો. તેણે
મુશ્કિલાબાદમાં વોર્નરેસ્ટીંગ્સને તા. ૮ મી : મે : ૧૭૬૦ ના
રોજ એક પત્ર લખ્યો:

* “ A time may come when they stand
in need of the Company's protection, in
which case they may be assured, they shall
be left to satan to be buffeted. ”

ને અંગ્રેજ અમલદારો પ્રારંભમાં જગતશેઠની સલાહ વિના

• “ એવો પણ વખત આવશે કે જ્યારે જગતશેઠને કંપનીને
આશ્રય લેવો પડશે. તે વખતે તેમને સવતાનના દાયમાં સપાડા
પડશે, અને બારે પીડા બેઝવતી પડશે. ”

(જે. એચ. હોલ્વેલને વોર્નરેસ્ટીંગ્સ ઉપરનો પત્ર.)

એક ડગલું પણ સરવાળી ના કહેતા તે જ અમલદારો,
અધિકાર અને પ્રતાપની પગેમાં કેટલા મહાન-મતા બની ચકે
કે તે આટલા જ ઉપરથી જમણરોડે આબાદ જોઈ લીધું.

આ પ્રકારની માણસના મનને મુંઝતી નાખનારી અનેક-
વિધ ઉપાધિઓમાંથી છૂટવા જમણરોડે મદતાબચદે તીર્થયાત્રાનો
નિર્ણય અને પવિત્ર માર્ગ પકડ્યો. મોટા સમારોહ સાથે તેઓ
શ્રી સ્થાનથીજ તરફ ચાલી નીકળ્યા. એમના સીધા આધિપત્ય
નીચેનું બે દળાર સીપાઇઓનું સૈન્ય પણ તેમણે સાથે લીધું.

જગતશેઠ અથવા તેમનું કુટુંબ હોત્તેલ સાહેબના શ્રાપે,
શાયતાનના પંચમાં સપડાય ત્યારે ખરું, પણ મીરજનદર તો
શાયતાનની સેનાવટે ચોતરફથી ઘેરાયો હતો એ વાત પ્રત્યેક
હિન્દુસલેખકે સમસ્તરે સ્વીકારી છે. જગતશેઠ માત્રાએ
ગયા અને મીરજનદરે પૂરા અઢી વરસ પણ ભાગ્યે જ નવાબી
બોગવી દશે એટલામાં તો બંગાળની મસનદ ઉપરથી નીચે
ગળતી પડ્યો.

धनिदासजी जे काज्जणवेरी आभावाच्या होती. नंदोनी
 या भुजेदारी, वडवी, दिवानी, जमीनदारी हे नवाणी भाई
 निष्ठासंबंध ठरवे, मग्या-मेसीओनां सोदी वंश्या हे निहायने
 दीप्तावदा जे जेक सामान्य जात होती. नीतिनां भूषा जे
 द्विपदेनां पातळा वर समायां हतां. इतरनां शेरेश पण अंदला
 वर जेवथी इतना. इतना निपादनी जे अवंधर जात होती

[illegible]

મોરબી, હુસેનકુલી-ખાનુ ખૂન કરીને સુખી થઈ ચક્રો
 મોરબી બેઠા ન્યારે તેનો વધ કરવા તકવાર લઈ
 હમે મોરબી ત્યારે મોરબીને સૌ પહેલાં હુસેનકુલી માઠ
 મોરબીને મોલી ઉપેઃ " હુસેનકુલી ! મેં જ તને મારી
 મોરબી છે. તેના પ્રાથમિક તરિકે આ જીવન ભલે અર્થેથી જ
 મોરબી ! " સોરીથી ખરડાપેલા ચરીરે ન્યારે તે તરફડતો
 મોરબી પૂજુ તેના મોંમાં એ જ સખ્તો દેખા:—

" બસ ! બસ !! હુસેનકુલી ! તારો આત્મા હવે
 મોરબી સોજી રહ્યો ! "

મોરબીના પાપનું વિષયક પણ તરત જ ફરજ ! બાંધા-
 મોરબી મળતા ઉપર બેસનાં જ તેનો વ્દાલો પુત્ર-મોરબી
 મોરબીની પડવાથી એમિતો મૃત્યુ પામ્યો ! તદ
 મોરબીને દેવ અર્પણ બન્યો ! બુનાવળની ગેમ લેખકોરો
 મોરબીને તેની સામે નાંદવત્ય ખેલી મંદા

મોરબીને જમણ મોરબીમાં, મોરબીને જમણ કરવા
 મોરબી દેવો. અપંગ મોરબીને અખમિતો આપનિમેને
 મોરબીને દેવો અખમિતોને મોરબીને દેવો બરી ચક્રો
 મોરબી ઉપર ઉપરબીમાં થવા લાગ્યા અખમિતો નિર્-
 મોરબીને દેવો અખમિતોને મોરબીની દાહના મરેન-
 મોરબીની મોરબી મોરબીને મોરબીને મોરબીને મોરબીને
 મોરબીની મોરબી મોરબીને મોરબીને મોરબીને મોરબીને
 મોરબીને મોરબી મોરબીને મોરબીને મોરબીને મોરબીને

મોરબીને મોરબીને મોરબીને મોરબીને મોરબીને
 મોરબીને મોરબીને મોરબીને મોરબીને મોરબીને

આધાર રાખી જેસી રહ્યો. એ જમાઈ આખરે સાસરાના જ પગલે ચાલ્યો. તેણે વેન્સીટાટને અઢાવન હજાર, હોસ્કે લને ત્રીસ હજાર, સુમેરને અઠાવીશ હજાર અને બાકીના સાત મેંબરોમાં કોઈને પંદર હજાર, કોઈને વીસ અને કોઈને પાંચ હજાર અશરફીઓ આપવાનું કબૂલી બંધાળતો તાજ ખરીદ્યો.

એ વખતની મીરજાદરની મનોદશા ચિત્રપટમાં આ રીતે ઉતારી શકાય: પલાસીના મેદાનમાં સીપાહસાલાર મીરજાદર ઉભો છે, તેના કદમમાં માથું ઝુકાવી સીરાજ આંસુ વહાવી રહ્યો છે. મીરજાદર ધર્મ અને ઈશ્વરના નામે તેનું સિંહાસન બચાવવા પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

તરત જ બીજું ચિત્ર ખડું થાય છે. પત્થરની પ્રતિમા જેવો મીરજાદર સ્થિર ઉભો છે. અંગ્રેજો તરફથી તોપના ગોળા વરસે છે. મીરજાદરનું રૂંવાડું પણ નથી ફરકતું. મુશ્કિદાબાદની રાજલક્ષ્મી કોઈ માયાવિની ડાકણની જેમ તેને મોહમુગ્ધ બનાવી રહી છે.

જે ઉપાયે, જે કીમ્મતે, જે દુકાનમાં તેણે સીરાજને વેચ્યો એ જ ઉપાયે, એ જ કીમ્મતે, એજ દુકાનમાં જાણે પોતે પોતાના જ જમાઈના હાથે વેચાતો હોય, હૃદય ચીરાતું હોય અને ધીમે ધીમે પડદો સરતો હોય એ એનું છેલ્લું દશ્ય !

x

x

x

x

મીરકાસીમ યુવાન હતો. તેણે બંધાળની ગાદી ઉપર આવતાં જ જોઈ લીધું કે બળતો ખાલી થઈ ગયો છે, સીપા-
હઓ બળવો જગાવવાની ધડી-પળ ગણી રહ્યા છે, અંગ્રેજ વેપારીઓ પરવાનાના નામે દેશી વેપારીઓને દબાવી રહ્યા છે.

ભીરકાસીમે મગજના દાથે કામ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એના પરચો બોલાઈ કરી સીપાઈએને સતોધ્યા. આરામ અને નિશાએ બાબુએ મૂકી જતે વદિવટ સંભાળવા લાગ્યો. રેડી સીપાઈએને અંગેજ અને ફ્રેચ સૈન્યની પદ્ધતિએ કેળવવાનું શરૂ કર્યું. આઠવાડીયામાં બે દિવસ દરબારમાં બેસી નવ શૂંઘવા લાગ્યો. અંગેજ વેપારીઓ સાથે સાવચેતીથી રેચ મેચમાં ન આવે તો દિવસ જતો તેઓ અંગાળના સ્વામી બની બેસી જાય એ વિષે તેને કાંઈ જાતની ચંકા ન રહી.

ભીરકાસીમની આ બધી તૈયારીઓ જોતાં, તેને જે નિષ્ફળતા મળી એમાં વિધિનો જ છૂપો હાથ હોય એમ લાગે છે. અથવા તો બ્રાહ્મણી રાજસતંત્રમાં જ તેના વિનાશનાં સૂક્ષ્મ અણુ સર્પાં હોય એવું અનુમાન કાઢી શકાય. છતાં વિપાકની વેળાને પાછી વાળવા ભીરકાસીમ પોતાની બધી શક્તિ, શુદ્ધિ અને શીરતા વાપરવા તૈયાર થયો. તેનો યનયનાટ જોતાં એમ થાય કે " હમનશીમ કાસીમ ! તું દસ વરસ બેસે જાઓ. હોત તો કદાચ મુસ્લીમ મદારાજ્ય સ્થાપવાનાં તારાં સ્વપ્ન સિદ્ધ કરી શક્યો હોત ! "

કુમ પકટાનો દનો. કાસીમે એ કાગચકને પાછું ઠેલવા તપ આપ્યું. પાછું શહેનશાહના જૂનાં પાપ પોકારી રચાં હતાં. એ પાપને લીધે જ તે સીધો રાહ જૂઓ.

જનશરોહને વાગાએ જતા અટકાવવાનું તેણે હરમાન બોલ્યું. ખન્નુ જનશરોહ તેનો અનાદર કર્યો. તેઓ સમજતા હતા કે અંગાળનો નવાબ પંસા સબધી મોટી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છે. વેપાર અને મહેસૂલ જે રાજ્યમાં જરૂરનાં થઈ રહ્યાં હોય ત્યાં જનશરોહ પણ નવાબને કંઈ સહાય આપી

શકે એમ ન હતું. તેમણે પોતાની સેનાના બંને મીરકાસીમની સામે યદને પણ યાત્રા પૂરી કરી.

શે
ઠ

એ વખતે તો મીરકાસીમ ગમ ખાધ ગયો, પણ કંઈ ન બૂલ્યો. એજ વખતે દુર્ભાગ્યે બમણું બળ કયું. એક તો અંગ્રેજ પેદીના સ્વચ્છંદથી તે ગુંગળાતો હતો, એટલામાં શાહબદો શાહઆલમ નિરાધારની જેમ રંજળતો રંજળતો બંગાળમાં આવ્યો અને અંગ્રેજોના શરણે ગયો. મીરકાસીમે માન્યું કે શાહબદો બંગાલ, બિહાર અને ઓરીસા અંગ્રેજ પેદીના ચરણમાં ધરી દે અને અંગ્રેજોની મદદથી દિલ્હીની ગુમાવેલી ગાદી મેળવે તો પોતાને માટે ક્યાંઈ સ્થાન ન રહે-બંગાળની દિવાની જે શાહબદો પોતે અંગ્રેજોને સોંપે તો પછી મીરકાસીમને તો ભીષ્મ જ માગવી પડે. તેણે અંગ્રેજોની સામે હવે ખુદા દુસ્મનાવટ બતાવવા માંડી. જે કોઈ વેપારી, અધિકારી કે જમીનદાર સીધી યા આડકતરી રીતે અંગ્રેજોને મદદ કરતો હોય તેની ઉપર તેણે રાજદંડ ઉગામવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પોતાના અને પરાયાનો ભેદ તે બૂલી ગયો. ભીડને વખતે આડા ધરી શકાય એવા માણસોને તેણે એક માત્ર સદેહને વશ થઈ બંદીખાને નાખવા માંડ્યા. રાજવહલ અને કૃષ્ણચંદ્ર જેવા પુરૂષો બંદીવાન બન્યા. અંગ્રેજો સાથે લડતાં, કટવાના મેદાનમાં મીરકાસીમ હાર્યો. ઘેરીયાના મેદાનમાં પણ વિજય મળે એવાં કંઈ ચિન્હ ન હતાં. મુશ્કેલીમાં અંગ્રેજો સર કરી બેઠા હતા. મીરકાસીમ મોંગીરમાં પડાવ નાખી પડ્યો હતો.

મીરકાસીમે, વીરભોમના ફોજદાર મહમ્મદ તટ્ટીખાને હુકમ કર્યો: “ જગતશેહ મદતાબચંદ અને મહારાજ સ્વરૂપચંદને તાકીદે મોંગીરમાં હાજર કરો. ”

અમેનેની સાથે લડાઈમાં મુંઝાયેલો નવાળ આવા હકમ
ને તેનો અર્થ જમતશેઠ અને બીજાઓ પણ સમજી ગયા.
જાર તરીકેનાં પૂરેપૂરા સન્માન સાથે મદતાળયંદ અને
વરપદને "મોતીઝીર" માં આમંત્ર્યા અને ત્યાંથી સીધા
ધંધેર મોકલી દીધા. જમતશેઠ અને મદારાજ સ્વરૂપયંદ
એ સંજયસ અને કૃષ્ણચંદની જ દશાને પામશે એવી
ધમકા આપી.

પણ મદિના પડી જમતશેઠે મીરકાસીમને આ બીજી
જાણેલો. સત્ત્વ પ્રવૃત્તિ અને ઉદ્દેશને લીધે તેનું પ્રથમનું
સ્વયં તે ખોલ બોલો હતો. છતાં તેની દૃષ્ટિમાં કંઈ ઝોર
પમક તેઓ જોઈ શક્યા. નવાબીના વૈભવની જડતા લોપ પામી
ત્યાં, તેને રથાને કર્મપીરનું ચેતન્ય તેનામાં અભિવેક્ષ્યું હતું.
જમતશેઠને થયું કે બંગાળના નવાબોમાં જો કોઈને વ્યક્તિત્વ
હોય તો આ મીરકાસીમ માટે જ નિર્માયું હતું. આજ માણસ
કાલ્ય મુસ્લીમ સત્તાને મસ્તી બચાવી શકે. વિનય અને વિવે-
કમાં પણ તે પહેલા કરતાં કંઈક અધિક કેળવાયો હતો.

જમતશેઠને કાસીમે માનપૂર્વક આસન ઉપર બેસાડ્યો.
સીરાજ કે મીરજાદર હોય તો પહેલી વાત પૈસાની જ કાઢે.
પણ કાસીમ એવી બૂલ કંદે એવો માણસ ન હતો. થોડા
અનુભવે તેને રાજનીતિ અને રાજતોનો કક્કો ચીખવી
દીધો હતો.

"આપને જાણ્યે જ્યાં રાક્ષસો અને કંઈજ અધિકાર
ન હતો. જાણે મારી બૂલ સુધારી લીધી, એ બટ્કી કહ્યું."
મીરકાસીમે, મુરખની પામે મારી માથનો હોલ એવો દેખાવ કર્યો.

“ખંગાળનો સ્વામી, અધિકારની મર્યાદા બાંધે એ ન શોભે. પણ મેં તો નિશ્ચય જ કર્યો હતો કે આસમાનમાંથી અંગારા વરસે તોયે શીખરણની યાત્રા તો કરવી જ. હંદગીનો શો ભરંસો ? યથાશક્તિ દાનપુણ્ય કે તીર્થયાત્રા કર્યાં હોય તો પરમાધામીનો ભય ઓછો.” શાંતિથી જગતશેઠ મહતાપચરે ઉત્તર આપ્યો.

“હું એ વાત નથી માનતો. ખંગ-જનનીને દુસ્મનોની દયા ઉપર છોડીને તીર્થ કરવા નીકળવું અને પરલોકને સુધારવાનું અભિમાન લેવું એ વાત હજી મારે ગળે ઉતરતી નથી. તીર્થના રક્ષણ માટે જો તમે કોઈ દુસ્મન સામે દોડી મઠા હોત તો હું તેની મ્હોટી કીંમત આંકત.” મીરકાસીમે પોતાના વિષયને યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરવા માંડી.

જગતશેઠ, મીરકાસીમને મદદ કરવાના ખરા અવસરે ખસી ગયા અને તીર્થયાત્રાના અવસરમાં જ ખંગાળનું રાજતંત્ર ગુંચવાયું એમ તે સૂચવવા માગતો હતો. વસ્તુતઃ ખંગાળના વ્યાપાર તથા રાજતંત્રની સ્થિતિ જગતશેઠ ખરાખર સમજતા હતા. તેઓ સેવાથી કંટાળીને નર્દી પણ પ્રપંચોમાં ભાગીદાર બનવાની અનિચ્છાથી યાત્રાએ ગયા હતા. મીરકાસીમને એ વાત શી રીતે સમજાવવી ?

“કેટલાક પ્રસંગો એવા પણ આવે કે જે વખતે અપવાદને માથાનો મુકુટ માની લેવો પડે. એવા પણ અવસર સંભવે કે જે વખતે મન ઉપર સંયમ રાખી શાંત બેસી રહેનાર, રાજ્યની ભારે ભક્તિ કરી રહ્યો હોય. ક્યારે કંઈ નીતિ સ્વીકારવી એ વિષે સૌ સ્વતંત્ર હોય છે.” જગતશેઠે મીરકાસીમની વાતને તોડ્યા વિના, સીધી રીતે પોતાની નીતિનું પ્રતિપાદન કર્યું.

"અગ્રેજ વેપારીઓ સાથે મળી જનાર, અને ઉપરથી
પ્રમુખજીનો દેખાવ કરનાર, બંગાળનો દિતચિંતક હોઈ
હો એમ જ કહેવા માગો છો, ખરું ને ?" મીરકાસીને
પ્રશ્ન નીતિનું પ્રદર્શન હતું.

જયભરેલા મુદતું આ સ્પષ્ટ આબ્દાન ગમ્યું. મીરકાસીમ
દેવ જેમને વચ્ચ બની, પોતાના જ પગ ઉપર કુદાડો મારી
લોકો ઉપર દર્શકન સો કોઈ જાણવું હતું. પણ નવાબના
સેનાના અધી કોઈ સ્પષ્ટ વાત કહેવાની દિગ્ગમ કરી ચકતું
હો જમણે એ સાદસ ખેડવા તેવાર થયા.

"આને અગ્રેજોને આપને દુશ્મન ગેવા દેખાવ છે. એમની
દેવ નામનો પણ સંબંધ ધરાવનારને આપ દોષ છે; પણ
મેં રીતે આપ અનિદને આગળ વધતું નહીં અટકારી રહો.
મેં તેનો વેપારી છે. આપણે જ એમને સાચ-સ્વચ ને સાચ
પણ કોઈ-જણી જનાર છે. આપણા અંદર-અંદરના વિશેષ જ
મને જાણવા જનાર છે. જો એમને આપણે વેપારી જ
પણ કોઈ હોય અથવા તે દરમિયાન વેપારી રાખી રાખે
એમની સાથેના સબધથી આપણને કેઈ જાણને આવ ન
દે પણ પણ પેટની જુદા દરમિયાન વધારી રહે " જમણ
પ્રત્યે સખં સખને પાં રત્ને દેવ એટલી જ રૂપ રા
પોતાની સભાગી રહ્યા.

"શાહજાહની નહીં અરુણ અરુણ ન દેવ ન દેવ -
એ નીકળ કરી રહ્યું " મીરકાસીને નિઃશ્વસ્ય મન

"શાહજાહને એ વિચાર પડી જાય જાય. અગ્રેજ
દેવ નીકળ એ જાણ તેવ કહ્યું આ પે પણ એમના નવ મન

સાથે જ કામ લેવું પડશે. બહુ બહુ તો ગોરા વેપારીઓને વગર જકોતે વેપાર કરવાની છૂટ મળશે; પણ ધીમે ધીમે નવાબ, આ દેશના વેપારીઓને એવા દક્ષ આપવાને સ્વતંત્ર છે. અંગ્રેજોને તેની સામે વાંધો લઈ શકશે નહીં. અને એક વખતે રોગ પરખાયો એટલે તેના ઉપચાર પણ મળી આવશે. " જગતશેઠે વણિકની વાણિજ્યનીતિ સમજાવવા માંડી.

" ઘેરીઆમાં વાંશલીનાલા પાસે આપણું સૈન્ય પડ્યું છે. એક જમાદાર ધવાયાના ખગર મળ્યા છે. મારી મુખ્ય આજ્ઞા એની ઉપર હતી. ત્યાં પણ જો ન કાવીએ તો ઇંસી ઉધુપાનાલાની એક લગાઈ થડી લેવી અને તે દરમીયાન આપે કશું તેમ અત્યાચારી જ વગર-પરવાને બધા વેપારીઓને વેપાર ચલાવવાની છૂટ આપવી; એમ બન્ને જાણુથી દુશ્મનને દંડાવવો. " મીરકાનીમ એકીસાથે બધા ઇંસાજ અજમાવવા ઉતાર્યો થયો.

" સુબહની વાતમા મારે અભિપ્રાય નકામો નાજુાય. એનો અર્થ એ નથી કે મુદતના હં અગ્રદ્ધ. વગર છુ એમ કોઈ તો મેં માન્ય એ સ્વતંત્ર નેનિકેતને કા. રવા. વ છુટા કરી દીધા હોત. પણ હકીકત એવી છે કે આજ કાની ઉપર વિશ્વાસ મુઠવે. એ જ નથી મુદત મત. રવા કે કે મુદત અર્થેને વખતે ફરી મેં તુ સ્વતંત્ર તરફ સ્વતંત્રતા પણ દાનિ એકાવી પડે છે. રવા સ્વતંત્રતા એક એક વગર મુદત અર્થે વરો. કે મુદત અર્થેને મેં, અ. વગર મ. મુદતના કે. રવા વિરોધે, કે. રવા અ. મુદતના વિરોધે વર્તીલા કે. રવા " જગતશેઠે કમ કમ એક એક વિરોધ વર્તીલા મ. રવા કરીને તુ મ. સ્વતંત્રતાને પ્રત્યેક કે. રવા અ. રવા દે. રવા રવા વિરોધના કહ્યું

"પણ એમાં એ જિજ્ઞાસુ એનાર્થનથી કે દેખાડોનો
 હોય છે કે રીતે, કાલી સલામી કે આપણે રીતે જ ને
 કે મીઠા મીઠાને અનુભવીને તો પછી બીજા માણસો તેનું
 અનુભવ કેમ ન કરે? ન છલકે મુદ્દ કરતું પડે એ બાદ
 કે પણ પુરના વિગત સુધરે અંમાણની સ્વતંત્રતાનો આપાર
 કમલો રહે નહીંએ છે."

જનરલ
 રો
 ક

મીરકાસીને જનરલની સલાહ માનવાનું મન થયું.
 જાહેર જ સુખાનુભવ નવાખીના બેઠી વાતાવરણથી પર જઈ
 શરો નવી, છુપા કરશે, છુપી મંત્રણા, છુપા પ્રપંચો, છુપા
 અનુભવો એ પ્રમાણે છુપાપણને લીધે બધું જ વિચમવ બન્યું
 હતું. જનરલ છુપી રીતે અંગ્રેજો સાથે મળી મલા દોષ
 અને ખેડે રહે દોષતા દોષ તો શું થાય કે મીરકાસીને
 મળનારા રોજને લીધે જનરલ પછી પીળા રંગના દેખાતા
 રેવ એવી સંકા ઉપજી.

"મને આપની સલાહની વખતોવખત જરૂર પડશે. શાંતિ
 થયું મુધીઆપ મુગેરમાં રહે એવી મારી છત્તા છે." મીરકાસીએ
 જનરલની કસોટી કરવા દરબારી બાપામાં દરખાસ્ત મૂકી.

"પેલી મુશિદાબાદમાં રહે અને અમે અહીં રહીએ એ
 કેમ બને?"

"મુશિદાબાદ જેવી જ પેલી અહીં રચાવી શકો. અને
 રાહપુત્રીથી નહીં રહે તો મારે તમને પરાણે અહીં રોકવા
 પડે." મીરકાસીએ દબાવી જવાબ આપ્યો.

"પરાણે રોકવા" નો અર્થ જનરલ સમજી ગયા. તે
 દિવસથી જનરલ મદદાણવદ અને સ્વસ્થપદ મદદરાજ,

મીરકાસીમના ' નજરબંદી ' બન્યા. મોંગીરની સીમમાંથી એ પગલું આગે ન બન્ય એ માટે બસુસો રોકવામાં આવ્યા જગત શેઠની જરૂરીયાતો ઉપર નવાબ બંતે ધ્યાન આપવા લાગ્યો.

એક અઠવાડીયું વીત્યું નહીં ત્યાં તો ઘેરીઆના મેદાનમ મીરકાસીમનું સૈન્ય હાર્યું. એ સમાચાર સાંભળતાં જ મીર કાસીમે, જગતશેઠની પ્રથમની સલાહ પ્રમાણે એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું:

“ અમને એવી પાકે પાયે ખખર મળી છે કે આ દેશનાં વેપારીઓનો મ્હોટો ભાગ બારે ખોટમાં આવી પડ્યો છે, વેપારધંધો નાશ પામતો બન્ય છે, અને લોકો નિરઘોંગી તેમજ આળસુ બની બેઠા છે.

એટલા માટે લોકોના ભલાને સારૂ બંધી બાતના કરે, વેરા, જકાત, ચોકીદારીનાં ઉધરાણા બે વરસ સુધી માફ કરવામાં આવે છે.”

અંગ્રેજ વેપારીઓને આ જાહેરનામું તોપના ગોળા કરતાં પણ વધુ ભયંકર લાગ્યું. યુદ્ધમાં રચ્યોપચ્યો રહેનાર મીરકાસીમ પોતે વેપારી નીતિમાં આટલી કૃશળતા બતાવે એ તેમને અસંભવિત લાગ્યું. અંગ્રેજ વેપારીઓ પરવાનાના બળે, અથવા તો બનાવટી પરવાનાના બેરે વગર જકાતે વેપાર ચલાવી શકતા અને તેથી દેશી વેપારીઓનો તથા કારીગરોનો બેવડો મરો થતો. તેની સામે મીરકાસીમ બમણી ખોટ વેઠીને પણ આ પ્રમાણે પોતાનો બચાવ કરશે એમ કોઈ અંગ્રેજ વેપારી માની શક્યો નહીં. તેમને આ જાહેરનામામાં જગતશેઠની શુદ્ધિનો પ્રતાપ હોય એવી ખાત્રી થઈ.

જેનાથી રીને જ મોટા વેપારીઓ મીરકાસીમના છેલ્લા
મનેનામાંથી ખૂબ ખીંચ્યા. તેમણે મીરકાસીમને પદબ્રજ
મંદ અને તેમ ન બને તે જ મેતરોથી છુટા પાડવાનો નિશ્ચય
મો. મીરકાસીમ પંખુ છેલ્લા પરિણામ માટે તેવાર થઈ રહ્યો
રો. તે "હિંદુવાનાલા" કિપર મોટો આધાર રાખતો. અને
ફેરનિના અનુભવીઓ દહે છે કે એ રથાન લડાઈ માટે પસંદ
મુલમાં મીરકાસીમે ભારે ફરજના બનાવી હતી. પદાસીની
મે. જા "હિંદુવાનાલા" પણ ખંજાળના કિતિદાસમાં અમર
જનું છે. હિંદુરથાનના બાઅપતદાનાં થોડાં યુદ્ધસેનામાં આ
"હિંદુવાનાલા" એક અમરથાન રોકે છે. અંગ્રેજ સેનાપતિ
ફેર જોડસના પાંચ દળર સીપાઈઓએ, નવાજ મીર-
કાસીમના ચાલીસ દળર સીપાઈઓને યી રીતે દરાવ્યા એ
જે એક આશ્ચર્યકથા છે તે જ પ્રમાણે એક સરમકથા છે.

ચોવીસ કરનાં પણ વધુ દિવસો નીકળી ગયા અંગ્રેજ
સેના પેશાની પ્રયંત્ર તોપો વની કીલ્લાની એકે કાંઠરી બેરવી
કમું નહીં. અંગ્રેજોને ઉત્સાહ નરમ પડતો હતો, બીજાં તરફ
નવાજી સૈન્ય નાઅ-રંજમાં મરમૂલ બન્યું હતું.

આખરે એક જાણુબેદુ પ્રદયે. મીરકાસીમના સૈન્યમાંથી
કનેમાનો નીકળી અંગ્રેજોને મળ્યા ગયો. તેણે કહ્યું: "કીલ્લાની
અસપાસતું કાઢવું સરોવર બધે સ્થળે સરખું છે. નહીં એક
કોણેથી આબાદ જોઈતી સકાવ એમ છે." કહ્યુંને પણ
વિપાળ કરી વિના અંગ્રેજ સેના કાઢવ પુટી, કીલ્લા પાસે
પડે ચી અને નવાજના પટેરગીરને મારી, પાણીના પુરની ગેમ
કીલ્લામાં પેળા નવાજને નીસાવ થી જાયો અને નેતુ તો
મો એક સીપાઈ કાળની ચાકીયા પીત્તા મલા દેતે.

મહી-કામગીરી જેવી આપણા મન્ય પરિવારની જેમ રૂપે જોઈ
 તેના જગતના વિચારમાન એવને અંગતગતી પ્રાપ્તિય રીતે
 મનાવે સદા. વિચારકીની જગત તેને સીધાં લેવાનું રીતે તે
 મનાવે. આને ગતિમા પ્રવચની આપણ રસોવાન ! તેને મનાવે
 આપણ મનાવે. આને મનાવે પ્રવચનીપણી જગત રીતે તે
 આપણ પ્રવચનરૂપે એવરેવાપણી તેને આપણ આપણી
 રીતે તેને વિચાર મનાવના અને પ્રવચનો લેવાના રીતે તે

આપણ આપણી રીતે. "જગતમા પ્રવચનો વિચારો
 આપણ પ્રવચનો આપણ લેવા આપણ રીતે તેને
 આપણ રીતે.

આપણ આપણી રીતે.

આપણ આપણી રીતે. આપણ આપણી રીતે. આપણ આપણી રીતે.

આપણ આપણી રીતે. આપણ આપણી રીતે. આપણ આપણી રીતે.

આપણ આપણી રીતે. આપણ આપણી રીતે. આપણ આપણી રીતે.

મેનું લેણીયાં વેરની વાત હીપાતી, અસલ મલ પડેલી છંદ-
 મેંએ બંન આપ્યો એવો નિમય કર્યો.

જમલ

રો
 ઠ

“જમલશોડનું” મું કરવું ? મુસિદાબાદ પાછા મોકલવા ?
 અમેને સોંપવા ? પટલાના તોફાનમાં સાથે લેવા કે બંગાળની
 નેરવી પાછળ ખીમની જેમ એમનું મે બગિચાન દહ દેવું ?

અધારી નિર્જન અટવીમાં ખીરકાસીમ બૂસો પડ્યો હોય
 એવી મનોસ્થા અનુભવી રહ્યો. વેર, બેમ, મદત્વાકાંક્ષા, વિ-
 શ્વસન, નિરાશા એ બધાં સત્તો પોતપોતાની, બાપામાં
 ખીરકાસીમને બૂદે બૂદે માર્ગે જેતી રવાં. થોડા દિવસો થયાં
 હિદ અને હૃદયનું બળ તે ખોઈ બેઠો હતો. આત્માનો અવાજ
 સંકળનો બંધ થયો. અંતરમાંથી વેરની વાસનાનો એક
 અડી નીકળ્યો. તરત જ ખીરકાસીમે જમલશોડને પોતાની
 રમૂં બોલાવ્યા.

૧૪૫

“જમલશોડ ! ખીરકાસીમ હવે છેલ્લી રજા લે છે. મુસ્લીમ
 સમ્રાજ્ય રથામવાના મોટે, મેં પાપ કરતાં પાછું વાળીને નથી
 ગેયું. દશ પશુ કેટલાંય પાપ આ ખુની દાઘની સદ બેઠી
 રવાં કરે.” વીધાયેલા વાપની જેમ ખીરકાસીમ વિકરાળ
 બન્યો. અંતરના તોફાનને સમાવવા તે બે પટી ઘાંત રજો.

“હવે તો ફનીયાબરનું મદારાજ્ય મળવું હોય તો પખી
 અને નદી બેઠાં ! મરી ખૂટવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે આજે જ
 મોંગીર મુકું છું. ખજેખર મને મારા સીપાઇઓના વિશ્વાસવાન છપર
 આંકુ પાડવાનો કંઈ જ અધિકાર નથી. નવાજ ન દનો ત્યારે
 હું કેટલો સખ્ત દનો ! જમલશોડની મુનવુપ્પા પાછળ દોડ્યો-
 જાન બૂલીને દોડ્યો, એવું પરિભ્રમ જે આવવું બેઠવું હતું.”

૧૪૫

જગત
શે
ઠ

તેજ આબ્યું. પણ હું પમાતાપ નહીં કરું. આ હૃદય
નેશો તો જાણશે કે ત્યાં વેરની આગ સળગી રહી
છું અને ખીજને પણ બાળીશ ત્યારે જ આ હૃદય
શાંતિ પામશે. ”

જગતશેઠ બોલવા જતા હતા: “ નવાખ—”

“ ખસ. નવાખ અને નવાખીનો આજથી જ અંત આ
છે. મને હવે કાંઈની સલાહની જરૂર નથી. સલાહ લઇને હું
હું શું કરી શકવાનો હતો ? ખંગાળની નવાખીને બહુ બહુ તે
બે દિવસની વધુ જીંદગી આપી શકું એટલું જ. એને બચા
વવાનો પ્રયત્ન ન કરશો. કુદરતી નિર્માણને એના સીધા માગે
જવા દો. તમે પણ વચમાંથી ખસી જાઓ અને હું પણ
ખસી જઉં.....પણ મારે માથે હજી એક કરજ છે. મારે
મારા શત્રુઓના લોહીમાં રૂબરૂ છે. તમને એકવાર મારી
નજર સામે આ ભાગીરથીમાં રૂબરૂતાં નેઉ...” મીરકાસીમ
અતિશય આવેગને લીધે આગળ બોલી શક્યો નહીં.

“ મૃત્યુની બધી તૈયારી કરીને જ આવ્યો છું. શા સારું
સંક્રાંતિઓ છે ? ખંગમૈયાનાં લાખો સંતાન, માત્ર મારા ખસી
જવાથી સુખી થતાં હોય તો આ તુચ્છ જીવનનું સમર્પણ એ
કઈ મોટી વાત છે ? આપની ખાતર નહીં, તેમ મારી ખાતર
નહીં, માતૃભૂમિના કલ્યાણની ખાતર અભિમાનથી-સુખથી
અને ઉદ્ધાસથી મરીશ. નિર્માણની વચમાં અમારાં જીવન આડાં
આવતાં હોય તો મૃત્યુ પણ અમારે મન મનોહર બનશે.
પુનર્જન્મને વિષે જેને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, આત્માની અમરતા
અને ઉર્ધ્વગતિને વિષે જેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, તે શું મૃત્યુથી
બંધી જશે ? તુચ્છ જીવનની ખાતર બીખારીની જેમ કરગરશે ?

જગતશે નવાળ નજમેનજર લેઈ સકશે કે જે જગતશેડો
પેડો મંડાર ઉદારતાથી ઉડાવી જાણે છે તે ચોતાનાં જીવન
જુ મેટલી જ મેદમાઈથી સમર્પી રહે છે !” જગતશેડો
આગળથીના શાંત વહેનાં જળ સામે લેખું. જીવનની છેલી
સેરેરેય સધાની દોષ તેમ તેમના મ્હેરા ઉપર પ્રકુષ્ઠતા પચરાઈ.

“એમ ન સમજતા કે તમને જળશ્યામાં સુવાડી
દે નાખીને વૈભવ માણવા જીવતો રહીય. હું પણ તમારી
પગલું જાણું છું. નવાળીનંત્ર પણ નમારા બલિદાનથી એટલું
મધું મારે બનશે કે તે પણ આપની સાથે જ તગાયે પહોંચી
જાવે મારે વિરામ લેશે” મીરકાશીમે જગતશેડો આગળે કહ્યું.

જાંમાળના બે વીરો એ વખતે મૃત્યુના કાંઠે આવી ઉભા
હતા. જગતશેડો મદનાબચંદ અને મદારાજ સ્વરૂપચંદ, મીર-
કાશીમની નજર મામે, દેવમહિર્મા પ્રવેશતા દોષ એટલા જ
કિત્તે વધી આગીરથીના ઉંડા જગમાં ઉતર્યા. યુની નમને
એ ને.ર તેમની પાછળ ખૂડી મગ્ગા તૈયાર થયેલ. પણ મીર-
કાશીમે તેને જલકાળ્યો. જગતશેડોએ એક પગનો પણ વિરોધ
તે સડો કહ્યો નહીં. ત્યાં ને ત્યાં જ તે એક ઉચી ટેકરી
ઉપર મડરો અને સૈની સામે લેખે પેનારો દેડ જંપકાળ્યો.

મીરકાશીમે માન્યું કે હવે જેને નિર્ધિન અને જાંમા-
ળો. તમ કડી કાઢી જગતશેડો જેવો સુદિ અને લાંબો
કાંડરુ હુમ્મનોતે સડે પુરો. રડે અને લેખે. જેને. ઉપજાવ કરે
મે કરના. હો. જે પગી નજર સામે જ જાવના. બનના જગમાં
જગત જગત એ જુ મેટલી કે મેદમાઈ. જેના જગત ગજગ
જગત જગત જાણી રાજમેને રકન એક જુગત જગત જગત

અધિક તો સહીસલામતી અને સર્વસ્વનો ત્યાગ સમાચેલાં છે એમ તેને લાગ્યું.

એ રીતે બુદ્ધિને છેતરવા છતાં મીરકાસીમના અંતર વિશ્લેષ ન શમ્યો. વેરની વાસના આધે ઊભી રહી જાણે અહાસ્ય કરતી હોય એમ બોલી: “આ જ જગતશેઠ, એક વ તારા ફરમાનની સામે થઇ જત્રા કરવા જતા હતા તે પછે ? એની ઉપર દયા કે મમતા સીંચતાં તું શરમાતો નથી કેટલો બુદ્ધિહીન છે ?” મીરકાસીમ વ્યાકૂળ ચિત્તે આસપાસ જોઇ રહ્યો ! વૃક્ષો કંપતાં હતાં, વાયુના અણુ અણુમાં ભય કર ઔદારીય-સ બાધું હતું. તેણે પોતાની નજર પાછ વાળી લીધી.

પણ તરતજ એક સાથે અસંખ્ય માયાવિનીઓ, મીર કાસીમને વીંટળાઈ વળી હોય એમ તેને થયું ! તેનું વજ્રકંઠાં દૈયું હમણાંજ ભાંગીને બૂકકે થઇ જશે એમ લાગ્યું. તેણે બે હાથ વતી જોરથી માથું ઢાળ્યું. પૃથ્વી ફરતી હતી, આકાશ પણ જાણે ટૂટી પડવાની આવી ઉપર આવી ઉભું હતું. એક માયાવિનીએ, આત્મીયની જેમ જરાબર કાનમાં કહેવા માંડ્યું—“જગતશેઠને માટે ખેદ કરવો મૂકી દે ! આ જગતમાં કોઇ કોઇનું નથી. તું જેને તારા માને છે તે જ તારા આદારમાં હોર નહીં ભોજવતા હોય તેની શી ખાતરી ?” મીરકાસીમને આ અદર્ય વાણીએ ઝેરજ સ્વસ્થ અને ઉત્તેજિત કર્યાં. પણ તે હવે વધુ વખત ત્યાં ઉભો રહી શકેલા નહીં. જગતશેઠ અને મહારાજ સંપત્તિને હેડલી વાર તેણે જોયા અને તેની સહનિબી જાનની અપમાતથી આનુના બે કાપા મર્યા પડ્યાં.

“જન, હવે અંતિમ તક નિયતનર્મિ નહીં અંતિમને.

પણ ધનધાન્યને જલ્દી બહે રાખની એ મુંડી જશે રાજ સાથે ! "
 મીરકાસીમ મનનાં જગડ્યો અને અર્ધજાંઘની જેમ વિજળનો
 મદ માણ્યો, ઝપાટાભેર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

જગતરોડ મદનાજયંદ, મદારોજ સુરપચંદ અને મુનીનાં
 આત્મસમર્પણ નીવાળી ભાગીરથીનાં જગ જગમગ્યાં. આજે
 પણ ભાગીરથીની દેવી વાણી સમજનારા સતો અને કવિઓ
 કહે છે કે " ભાગીરથીના સંગીતમાં જગતરોડના આત્મ-
 સમર્પણનો જ મદિમા સંભગાય છે. "

જગતરોડ જતાં ભંગાજની અંધારી રાત્રી એક વિલ્લ-
 વગ નકાવ આધમી ગયું. ભંગાજનાં લાખો મી-પુરપોએ તે
 દિવસે અત્ર ત્યલ્યાં, ભંગાજના મોટા ચહેરાથી માંડી નાના
 નાના ગામડાં સુધી શોકનું એક મોટું મોજું ફરી વળ્યું.

મરવાને માટે જ ભંગીરથી નીકળેલો મીરકાસીમ, જગ-
 તરોડના પાછળ થી રીતે પળેંતો તે કોઈ કદી સમ્યું નથી
 માત્ર એટલું જ મળી આવે છે કે પટલામાં અગ્નિજ્વેના
 મોડીથી નાલા પછી " અચાનક એક દિવસે દિલ્હીના પાદ-
 રમાં એક દેરીદેરી જુંપટી પાસે અગ્નિપ્રવા પુરપણું રાજ ધૂળમાં
 રગદોગાણું મળી આવ્યું. તેને કબરમાં દાટવા જેટલી સામગ્રી
 પણ એ જુંપટીમાં ન હતી. જલ્દી તપાસ કરતાં જુંપટીમાંથી
 એક જુની ગંધાતી સાલ મળી. તે વેચી જે કંઈ જીવજન્યું
 તેનાથી શાખને દાટવાની કિંયા દિલ્હીના નાગરિકોએ પૂરી કરી.
 દાટતી વેળા એકાએક કોઈ રટી પડ્યું. રડતાં રડતાં તેનાથી
 બોલાઈ જવાયું કે " અરેરે ! આ તે જ મીરકાસીમ ! " આ
 અર્તનાદ પણ આકાશમાં મળી ગયો !

જગત

શે

ઠ

અધિક તો સહીસલામતી અને સર્વસ્વનો ત્યાગ સમાચર્યા હો
એમ તેને લાગ્યું.

એ રીતે શુદ્ધિને છેતરવા છતાં મીરકાસીમના અંતરને
વિધ્નવ ન શમ્યો. વેરની વાસના આગે હિલી રહી જતી જો
હાસ્ય કરતી હોય એમ બોલી: "આ જ જગતશેર, એક વાર
તારા કરમાનની સામે યજ્ઞ જત્રા કરવા જતા હતા તે પાદ
છે ? એની ઉપર દયા કે મમતા સીંચતાં તું શરમાતો નથી કે
કેટલો શુદ્ધિદીન છે ?" મીરકાસીમ બાહ્ય બિન આસપાસ
જોઈ રહ્યો ! વૃક્ષો કંપતા હતા, વાયુના આજુ બાજુમાં ધવન
કર આંદાસીન્સ ભયું હતું. તેણે પાતાની નજર પાછી
વાળી લીધી.

૪૪

પણ તરતજ એક સાથે અરણ્ય માવાવિનીઓ, મીર
કાસીમને વીરગાઈ વળા હોય એમ તેને યજ્ઞ ! તેનું વજ્રકોણ
દેવું હમણાજ ભાંગીને બૂકકો યજ્ઞ જશે એમ લાગ્યું. તેણે
જે હાથ વળી જોરથી માથું ઢાળ્યું. પૂગા કરતી હતી, આજ
કાલ પણ જતણે ટૂંકી પગની આગે ક્રિપા આવી હતી હતી.
એક માવાવિનીએ, આત્મીયતા જેમ અનન્ય કરતા હોય
માથું " જગતશેરને માટે મદ કરે. મદા દે નર જિનમલ
કેક કેકનુ વધુ. તું જેને નર માને છે નર નરે. આ દે
નર. તે નરો જિનમલ. હોય તેના માં જા. " મીરકા
સીમને આ અદભૂત કાળાએ જોઈ નરનુ જનન જનકન કોઈ
પણ તે દેવ નર નર નર નર નર નર નર નર નર નર
રેક આને મદનનુ નર નર નર નર નર નર નર નર નર
તેનાં કાલનુ નર નર નર નર નર નર નર નર નર નર

૪૫

ધનધાન્યને બદલે બલે રાખની બે મુંઠી બરી રાજ થાય ! ”
રકાસીમ મનનાં બળડયો અને અર્ધગાંડાની જેમ વિગળનો
માણુનો, જપાટાબેર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

જનકશેઠ મદનાગચંદ, મદારાજ સરપચંદ અને યુનીનાં
ત્રિસમર્પણ નીલાળી લાગીરથીનાં જળ ખગમળ્યાં. આજે
યુ લાગીરથીની દેવી વાણી સમજનારા સતો અને કવિઓ
! છે કે “ લાગીરથીના સંગીતમાં જનકશેઠના આત્મ-
મર્પણનો જ મદિયા સંભળાય છે. ”

જનકશેઠ જતાં બંગાળની અંધારી રાતનું એક ઉત્ક-
ળ નક્ષત્ર આકાશી મધું. બંગાળનાં લાખો મ્રી-પુરોએ તે
તેવસે અમ ત્વત્તાં. બંગાળના મોટા ઘડેરથી માંડી નાના
નાના ગામડા સુધી ચોકનું એક મોહું એળું ફરી વળ્યું.

મરવાને માટે જ બંગાળી નીકળેલા ધીરકાસીમ, જન-
કશેઠના પાછળ શા રીતે પહોંચ્યો તે કંઈ કદી ચક્રું નથી.
માત્ર એટલું જ મળી આવે છે કે મદનમાં અંગ્રેજોના
મોહોથી નાથા પછી “ અમાનક એક દિવસે દિલ્હીના પાટ-
રમાં એક દુકાનની હુપડી પાસે અગ્નિપ્રવા પુરવનું સળ મૂકમાં
રમોડાગાનુ મળ્યાં આવ્યું. તેને કનરમાં દાટવા જેટલી મામમી
પણ એ હુપડીમાં ન હતી બહુ તપાસ કરતા હુપડીમાંથી
એક છુની મળેલી સળ મળી તે વેચી એ કંઈ ઉપજનું
તેનાથી રાખને દાટવાની કિંવા દિલ્હીના નાઈરોએ પૂરી ફરી
દાટવી વેગા એકાન્નિક મોહું ફરી પડ્યું. રડન રડન. તેમ થી
જોડાઈ જવાયુ કે “ અરે ! અ. તે જ અંગ્રેજીનામ ? ” અ
અ. ન ના. પણ અ. કાટમ. મળી ગયો !

જગતશેઠ મહતાબચંદ અને મહારાજ સરપચંદ જતાં જ જગતશેઠના વૈલવ અને પ્રતાપ ઝંખવાતા ચાલ્યા. આદ-શાહ શાહઆલમના સમયમાં એ કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા ખરાબર જળવાઈ, પણ પ્રથમનું ઓજસ ઉડી ગયું. મધ્યાન્હના નમતા પહોરની જેમ, બધું પૂર્વવત ચાલવા છતાં એની ગતિ બદલાઈ ચૂકી હતી.

મહતાબચંદના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ખુશાલચંદને અને મહારાજ સરપચંદના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉદાયતચંદને આદશાહ શાહઆલમે, અનુક્રમે જગતશેઠ અને મહારાજના પદથી સન્માન્યા. બન્ને ભાઈઓ સાથે મળીને પેઢીનો કારભાર કરવા લાગ્યા. પણ પેઢીનો કસ ઉડી ગયો હતો. અયોધ્યાના વજીરે એકવાર મોટી લાલચ આપી તેમને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. પણ વજીરનો સ્વાર્થ ન સધાયો. મુર્શિદાબાદ છોડીને અયોધ્યામાં રહેવાનું તેમણે ન સ્વીકાર્યું. નવાબ-વજીરે ખૂબ દ્રવ્ય ચૂસી એ બે ભાઈઓને છોડી દીધા.

મીરજાફરનો પુત્ર નજુમ-ઉદ્દૌલા, અંગ્રેજોની મહેરબાનીથી મુર્શિદાબાદની મસનદ ઉપર આવ્યો. કંપનીના નોક-

રોની કબજાવસા પહેલા કરતાં અધિક પ્રમાણમાં જગતની
જની હતી. હાલ-સીમના સભ્યો-જોનરટન, મીડલટન અને
લેસેરટરે નજુમ-હિદૌલા પામે એક લાખ ને પચાસ દહાસ
રૂપિયાની માગણી કરી. જગતમેદે તે કબજા તો ખરા, પણ
વખતસર આપી શકવા નહીં. આથી એ ઝારા દેવો કોપાય-
માન થયા અને જગતમેદીથી રકમ વસુલ કરી.*

નજુમ-હિદૌલાએ પહેલા અદમદ રેળ-ખાને નામજ-મુઝો
નીચો દતો. પણ કલાઈવે બીજવાર સિંદુસ્તાનમાં પત્ર મૂક્યો.
કે તરત જ તેણે એ વ્યવસ્થા નામંજુર કરી અને નજુમને
રાજકાજમાંથી તેમજ સૈન્ય સંબંધી વ્યવસ્થામાંથી રાજનામું
આપી છૂટા થવાની ફરજ પાડી. મોત્ર નામની કેટલીક સત્તા
રહેવા દીધી-તેમાં પણ અદમદ રેળ-ખાં, રાજા હુસૈનરામ અને
જગતમેદની સલાહ વિના કંઈ કામ ન કરવાનું દબાણ થયું.

એ રિયતિ પણ ૧૭૬૫ માં પલટાઈ ગઈ. કંપની સરકારે
જંગલની જિવાની પોતાના અધિકારમાં લીધી. અને તે દિવસથી
કંપની દેશમાં કર્તાદતો બની. કલાઈવે જગતમેદ ખુશાલચંદને
કંપનીની સલાહી સોંપી. ખુશાલચંદ બહુ ન્દાની ઉમ્મરના હતા
-માથે જ અઘર વરસ થયા હશે. જગતમેદના કુટુંબની પૂરેપૂરી
પડની બહીથી આરંભાઈ.

જગતમેદ ખુશાલચંદ, એ અરસામાં, કલાઈવને એક
પત્ર લખી પોતાની કેટલીક મુશ્કેલીઓ નિવેદી. પણ કલાઈવે

સમ્યતાપૂર્વક તેનો જવાબ વાળવાને બદલે જાણે જીનું વેર વાળતો હોય તેમ કઠોર વાણીમાં સંભળાવી દીધું કે:

“તમારા પિતા સાથેના વહેવારમાં હું કેટલી મહેરબાની રાખતો અને કેવી મદદ કરતો તે તમારી જાણ બહાર નથી હોય. તમારી અને તમારા પરિવારની સાથે પણ એવો જ આંતરિક સંબંધ ધરાવી રહ્યો છું. છતાં ખેદની વાત છે કે તમે તમારી પ્રતિષ્ઠાનો અને જવાબદારીનો કંઈ ખ્યાલ નથી રાખતા. પહેલા આપણી વચ્ચે એવી સમજુતી થઈ હતી કે તીજેરીની ત્રણ આવીઓ જૂદે જૂદે ઠેકાણે રાખવી, પણ તેમ કરવાને બદલે તમે એકલા તમારી પાસે જ બધા પૈસા રાખી લો છો. ઇજારા પણ તમે જની શકે તેટલા ઓછા દરે આપો છો, રાજ્યનું કરજ પહેલાં વસુલ કરવું જોઈએ તેમ ન કરતાં તમે તમારું લેણું, જમીનદારો પાસેથી પહેલું પતાવો છો, એવા સમાચાર મને મળ્યા છે. તમારી આ વર્તણૂકનો કોઈ રીતે બચાવ થઈ શકતો નથી. હજી પણ તમે પ્રથમના જેટલા જ પૈસાદાર છો. વધારે લોભને લીધે તમને અસંતોષ રહેતો દશે, પણ તમે તમારી જવાબદારીથી નીચે પડતા જાઓ છો અને અમારો તમારા પ્રત્યેનો વિશ્વાસ હિંતો જાય છે.”*

આ પત્રમાં કલાકવિનો હુંકાર મર્ઝી રહ્યો છે. ખોટા દસ્તાવેજ બનાવી પેતાના આશ્રિતોના નિઃશ્વાસ લેતાં જોઈ જરાય અચેતર ન થયા તેની પાસેથી જગતરોડના મુન્શીને આવેલો હિંદી મત્લાબ મને એ વિશે દ્રઢને આશ્ચર્ય ન થાય.

૧૭૬૧ ના ઝોમીક મહીનામાં જગતશેઠે, કંપની પાસે
સેનાના હેજા ૫૦ થી ૬૦ લાખ રૂપીયાની ઉચ્ચરાજી કરી.
જગતશેઠે એ રૂપીયામાંથી ૩૦ લાખ જમીનદારોને અને ૨૧
લાખ મીરજાદર તથા અંગ્રેજોના સેનાના નિભાવને અંગે
ધોર્ણ લગા. ૧૪ મી ઝોમીકે કંપનીની કાઉન્સિલે ઠરાવ્યું:

" જમીનદારોના હેજા માટે આપણે જવાબદાર નથી.
મામીના ૨૧ લાખ, કંપની અને નવાજ સરખે બાગે, દસ
વરસની અંદર બરી રહેશે. "

તે પછી કંપનીની સત્તા અને આવક વધતી ચાલી.
કેસાઈવને થયું કે રાજકારભારમાં જગતશેઠની મુશ્કેલ દરમ્યાન-
મીરી શા સાર હોવી જોઈએ ? તેને જગતશેઠ નડતરરૂપ
લાગ્યા. જગતશેઠે તેણે કહેવરાવ્યું: " જો વરસ દિવસે ત્રણ
લાખ રૂપીયા લઈ છુટા થવા માગતા હો તો અમે એટલું
વર્ષાસન બાંધી આપવા તૈયાર છીએ. " જગતશેઠ ખુશાલ્યદે
એ માગણી ન સ્વીકારી. તેમણે જવાબ આપ્યો કે " હું
ઝોમીકમાં એટલું ખર્ચ કરું તો ત્રણ ત્રણ લાખ રૂપીયા મને
ઝોમીક પડે. " વોર્ન હેરટીંગ્સના અમલમાં ખુશાલ્યદેની સ્થિતિ
વધુ બગડી. રાજવદીવદના કેટલાક ખાતા મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા.
કેસકતા ગયાં. આથી જગતશેઠ મોટી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા.
તેમણે તે વિશે હેરટીંગ્સને એક પત્ર લખ્યો અને પરાપૂર્વથી
જો વદીવદ પેટી અંભાળતી તે પાછો પેટીને સોંપવા અરજ
કરી હેરટીંગ્સ એ વખતે રાજધાનીથી બહુ દૂર હતો. તેણે
રાજધાનીમાં આવ્યા પછી એ વિશે સંતોષકારક નિવેડો.

લાવવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. કમનસીબે હિરટીંગ્સ પાછો આવે તે પહેલાં જ અકસ્માત ખુશાલચંદ ગુજરી ગયા. સમેતશીખર ઉપર તેમણે જ કેટલાંક જૈન મંદિરો બંધાવ્યા હતાં. બાદશાહ મહમદશાહના વખતથી શીખરજીની સવળા તીર્થભૂમિ જગતશેઠના કુટુંબને વગર કરે સુપ્રત કરવામાં આવી હતી. શીખરજી ઉપરના મંદિરોમાં ઘણેખરે રથજો શીલાલેખોમાં જગતશેઠ ખુશાલચંદના નામના ઉલ્લેખો છે.

તે ઉપરાંત ખુશાલચંદે સાર્વજનિક દિતના પણ ઘણા કાર્યો કર્યા હતાં. એમ કહેવાય છે કે જો જગતશેઠે લગભગ ૧૦૮ જોટલાં તળાવ બંધાવ્યાં હતાં તે આ ખુશાલચંદજી જ હોવા જોઈએ. જગતશેઠના રહેવાના મકાન પાસે આજે એક બાગ છે તેનું નામ “ ખુશાલબાગ ” છે તે પણ એમણે જ નિર્મ્યો હશે. લોકવાયકા તો એવી છે કે ખુશાલચંદજીએ પોતાની ધણીખરી સંપત્તિ જમીનમાં દારી રાખી હતી. પરંતુ તેમનું અકસ્માત મૃત્યુ થવાથી અને વાચા બંધ પડી જવાથી એ વિષે કોઈને કંઈ કહી શક્યા નહીં.

ખુશાલચંદજીને સંતાન ન હતું. તેમણે પોતાના ભત્રીજા હરખચંદજીને બાળે લીધા. વેર્ન હિરટીંગ્સને પણ ખુશાલચંદજીના મૃત્યુથી ખુબ ખેદ થયો. કિતરોતર ચાલી આવતી રીત પ્રમાણે હિરટીંગ્સે હરખચંદને જગતશેઠની પદવી આપી. કંપનીના દનિદસમા પદવી આપવાનો જ. પ્રસંગ પહેલવહેલો જન્મ.

હિરટીંગ્સે કહેલું મુ કે “ હરખચંદ હિરખચંદ અને ત્યારે ખુશાલચંદજીની અન્તને અમલ કરનાર જ હતા ”

પણ તે પછી તરતજ તેને વિચારવું જણું પડ્યું. જમતરો-
ના કુદંબની કુદંબા દિવસે દિવસે વધુ શોચનીય બની. આવ-
નાં બધાં દાર બધે ચલાવી જમતરોઠા હરખચંદને પગલે
પરમે મુંઝવણ થવા લાગી. ધણું ધન તો, ખુશાલચંદની
સેવામાં જ અચોંધ જાયું હતું.

હરખચંદના સમયમાં, જમતરોઠાની ધાર્મિક વલણ બદ-
લાઈ. એમ કહેવાય છે કે હરખચંદને કંઈ સંતાન ન હતું.
તેથી તે કંઈકા ઉદાસ રહ્યા કરતો. એક વૈષ્ણવ સંન્યાસીએ
સંતાનની સાલચ આપી વૈષ્ણવધર્મમાં દક્ષિણ કર્યો. તેણે એક
ચિંચમદિર પણ પોતાના ઘર પાસે બંધાવ્યું. આ રીતે ધર્મો-
ન્નર કરવા છતાં જમતરોઠાના પરિવારમાં આજે પણ એન
આચાર-વિચારનું જ પ્રાધાન્ય જળવાઈ રહ્યું છે.

હરખચંદની પછી ઉદિચંદ અને બિચનચંદ બે બાગમાં
માત્ર-મીઠકન વહેંચી લીધી. રાજકારભારને લગતો સમગ્રો
સંબંધ સતાને માટે બંધ થયો. અંગ્રેજ સરકારે ઉદિચંદને
પણ જમતરોઠાની ઉપાધિથી નવાબના; પણ દહે પૂરતી આવક
વિના ઉપાધિ એ ખરેખર ઉપાધિરૂપ બની ! સરકારે પણ તે
પછી એ પદવી આપવી બંધ કરી. ઇતિહાસના પાના ઉપર
ઉદિચંદ "જમતરોઠા" ની છેલ્લી પદવી કેવળ શાહાપૂરતી ઉપાધી.

ઉદિચંદની પછી પ્રાવિદ્યંદ જમતરોઠાની માદીએ આવ્યો.
પણ તે એટલો બધો ઉઘાડે હતો કે તેણે બાકી રહેલા ઘરેબાં
બંને વચ્ચે પણ વેચી નાખ્યા. આખરે આજીવિકાનો સવાલ
ઉભો થયો ત્યારે તેણે અંગ્રેજ સરકારનું ટરબુ લીધું કેટલીક
શા.પ.નંદ પછી મદદમદેનવે સરકારે મદદિસ (૧૨૦૦) રૂપિયા
દેવનપત્ર ત આપવાનું કરાવ્યું.

પછી તો દીનતા પોતાની સાથે જે ગૃહસ્થેશ લેતી આવે છે, તેણે પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. એક જ કુટુંબની જૂદી જૂદી શાખાએ વર્ષાસન વિષે જૂદા જૂદા દાવા નોંધાવ્યા. સરકારે પણ તેના એવા જ ઉઠાઉ જવાબ વાળ્યા. પરંતુ “જગતશેઠ” ના ઇતિહાસ સાથે એને કંઈ સંબંધ નથી. ટુંકામાં, એટલું કહી શકાય કે જે સ્થળે પ્રતાપ, વૈભવ ને અધિકારનો પ્રખર સૂર્ય પોતાનાં હજારો કિરણો ફેંકી રહ્યો હતો, ત્યાં આજે કોડીયાના દીવાનો અતિ સામાન્ય પ્રકાશ પણ નથી રહ્યો. એટલું છતાં જગતશેઠના નામ સાથે જે અતીત ગૌરવ અને ભવ્યતા સંકળાયાં છે તેને કારણ કાળ ભૂંસી શક્યો નથી. વ્યક્તિ ક્ષુદ્ર છે, તેનું બળ વ્યક્તિ કરતાં પણ મહાન છે, ચિરારાધ્ય છે, અનર-અમર છે !

જગતશેઠ : વંશવૃક્ષ

સિંધરાજ

અખયરાજ

કરમચંદ

શાહ દીરાનંદ

સુલાખ ચંદ ગોરધન ચંદ મયુક્ત ચંદ સદા નંદ શેઠ માણેકચંદ અમીચંદ દીપચંદ ધનબાબુ

(૧) માણેકદેવી
(૨) સોદામદેવી

(૧) જગતશેઠ કૃતેદચંદ
(દત્તક)
(૧) સુપર દેવી

શેઠ આશુદંચંદ શેઠ દયાચંદ પુત્રી પુત્રી

(૨) જગતશેઠ મદનાખચંદ મહારાજ સરપચંદ
(૧) શ્રીનગરદેવી

મહારાજ ઉદાયતચંદ અમલચંદ મીરીરચંદ

(૩) જગતશેઠ પ્રસાદચંદ જગદીંદ્ર શેઠ ગુલાખચંદ શેઠ સુમેરચંદ દરખચંદ સુખસાલચંદ જગતશેઠ (૪) દરખચંદ (દત્તક)

(૫) જગતશેઠ ઇંદ્રચંદ

(૬) જગતશેઠ ગોપીંદચંદ

મહારાજ ગોપાલચંદ (દત્તક)

જગતશેઠ સુલાખચંદ (દત્તક)
જગતશેઠ કૃતેદચંદ

જગતશેઠ : વંશવૃક્ષ

(૨)

શાહ હિરાનંદ
પુત્રી-ધનબાઈ

શોભાયંદ

અમરચંદ

રાજા દાસચંદ

રાજા ઉત્તમચંદ

ગોપીચંદ

રાજા શિવપ્રસાદ સી. એસ. આઈ.

ફતેહચંદ
(દત્તક ગયા)

રાજા સચિત પ્રસાદ

રાજા આનંદ પ્રસાદ

રાજા નિત્યાનંદપ્રસાદ

રાજા સત્યાનંદપ્રસાદ

કુમાર પ્રિયનંદ

કુમાર કૃષ્ણાનંદ

શેઠ માણિકચંદનું કરમાન*

પરમેશ્વરનું નામ
(લાલ સાદીમાં)

(ગોળ મ્હેર)
પરમેશ્વરનું નામ

૧૧ પુત્ર મીરનસાદ	૧૨ પુત્ર અમીર તૈમુર સાહેબ કેરાન	૧ પુત્ર સાદઆલમ બાદશાહ
૨૦ પુત્ર મુલતાન મહમ્મદસાદ	મદમ્મદ કરખસી- અરનો પુત્ર અજ- મુરસાન, અજમ મનફર મહમુદીન આલમમીર સાની બાદશાહ મોઝસન આદદ	૧ પુત્ર સાદઆલમ બાદશાહ
૬ પુત્ર મુલતાન આબુઅલસાદ		૨ પુત્ર સાદઆલમ બાદશાહ
૮ પુત્ર અમીરન સાદ		૩ પુત્ર સાદઆલમ બાદશાહ
ક્રાંતિશીલ દેશી કાંદિ ૮	ક્રાંતિશીલ દેશી કાંદિ ૩	ક્રાંતિશીલ દેશી કાંદિ ૫

લાલ સાદીમાં
(લખન)

૧૬મ્મદમહમુદીન
મહમમીર સાની
ફખરીઅરનું બા-
સાદ માણિકચંદન
બાબુલ મનફર.

આ રસેદ અને આનંદમંગળના અવસરે, આ મદમાન્ય અને વિશાલપેન્થ કરમાન વળી માણિકચંદ, આ ચિરસાથી રાજ્ય તરફથી માણિકચંદ શેઠ ખાનાબ મેલવે છે. અમારા તાબાના રાજ્યના બધા દેવન અને દરે પગી થનારા અમલદારો, લાકેઓ અને મુલદારોએ માણિકચંદના નામ પાસે શેઠ કબ્જ સખરો એ બાબતમાં બધાએ ખાસ કાળજી રાખવી. અને દરમુરતુ મુદતું ફરમાન છે એમ સ્વલ્પતઃ તરીખ ૮, ૭૯૬૬૬ મે.જી રાન બનુસ.

[દરમાનની બીજ બાજુ]

જે આ મદામાનવંતા રાજ્યના મુખ્ય આધારરૂપ છે, સસ્તનતા
 જેઓ વિશ્વાસપાત્ર છે, ખ.નદાન ફૂગના છે, ઉંચા પદના છે, શક્તિ
 શાલી છે, રાજ્ય અને ધનસંબંધી
 સારી વ્યવસ્થા કરી જાણે છે, જે
 કલમ અને તલવાર વાપરવામાં કુશળ
 છે, ધનને ફરકતી રાખી શકે છે.
 સારામાં સારા નિબ્ધક્ષપત્ર વહુર છે,
 સસ્તનતાની મુશ્કેલીમાં આધારરૂપ છે,
 વહુરોમાં પણ જે અદ્ભુત વિશ્વ.સપાત્ર
 અને મિત્ર છે તે મિત્રદોષા અદ્ભુત
 જાકરજંગ નેપા.સા.સ. નેપા.નિવે-
 શતા સંપદમાં.

(મ્હોર)

મદમ્મદ ફરખ

શ.તું આદશાદ ગાઝી

ખાલ! ફલ્વાદ શેપ.સાલાર

દયાર અ.વ. ફિદરી ફુતબલ

મલક અમિતુદોલા સૈમદ

અ.ખદ ખા ખાલાદર

જાકરજંગ.

જગત્પ્રેક્ષ મહતાબચંદનું ફરમાન

પરમેશ્વરનું નામ—(લાલ શાહીમાં)

(ગોળમ્બોર)

ધર્મરત્નું નામ

૧૨
પુત્ર
મીરનસાદ

૧૩
પુત્ર
અમીર તૈમુર
સાહેબ ફેરાન

૧
પુત્ર
નહાનસાદ

ફતિખત
(લાલશાહીમાં)

અહમદસાદ
નહાદર પુત્ર મહ-
મ્મદસાદ મળ-
દેહીન સાહેબે
ફેરાનસાની બાદ-
સાદ માગી

૨૨ પુત્ર સુલતાન મહમ્મદ સાદ
૨૦ પુત્ર સુલતાન આબુસેયદ સાદ
૯ પુત્ર અમીરશાહ સાદ

અહમદસાદ બાલા-
દર, પુત્ર મહમ્મદ
સાદ, આબુત્ર નાસીર
મજાહેદીન સાહેબે
ફેરાન, શાની બાદ-
સાદ માગી સન એક.

જાણકારી
મહમ્મદસાદ
પુત્ર ૨
જાણકારી
આબુસેયદ
પુત્ર ૬
જાણકારી
અમીરશાહ
પુત્ર ૪

જાણકારી
દેખાઈ
૫૬
૨

જાણકારી
ખોલકે
૫૬
૭

જાણકારી
દેખાઈ
૫૬
૩

જાણકારી
દેખાઈ
૫૬
૪

આ શુભ અને આનંદના અવસરે આ ચિરસ્થાયી સાધાન્યના
જન્મમાન્ય અને જન્મતને તાબે કરનારા ફરમાનવળી, મહતાબરામ-વિશ્વાસ
અને ગૌરવના મૂળ ધનારૂપ જગત્પ્રેક્ષનો ખીતાબ મેળવે છે. અમારા
તાબાના રાજ્યમાં દરેક દેવાન તથા દરેક પછી ધનારૂપ દાદીમો, અમલ-
દારો તથા મુસદ્દીઓ વગેરેએ તેમનું જગત્પ્રેક્ષ મહતાબરામ નામ લખવું.
આ બાબતમાં ખાસ કાળજી અને ધોરણ કરવી.

તારીખ ૨૧ જ્યેષ્ઠ ૧૦૬૬

આ ફરમાનની પાઠળની આજુ દંકાઠ જવાથી વાંચી શકાતી નથી.

(મુશિદાબાદ-કાહિલ્લી.)

માણિક્કદેવી

(માણિક્કદેવિય રાસના આધારે) ...

માણિક્કદેવિના પતા શાહજાદપુરમાં રહેતા, તેમનું નામ પુરુષમદ્દ હતું અને જોસવાલવંશના હતા. તેમની પત્નિનું નામ શુલાબળાદે:—

" મધ્ય દેસ મેદિપતિ, વસ દેસ અનિ ચંમારે;
નગરી કોસંખી બસી, નદી વહે જ્યાં ગંમારે.
ચંદનબાલિકા જ્યાં બધ, સતીવામે સિરકારીરે;
નામ જ્યાંતી આવિકા, મૃગાવતી સુખકારીરે.
સાધુ અનાધી જિહાં દુઆ, આવક સાધ પવિત્રારે;
પદમપ્રભુ જિહાં જનમીયા, ક્યાં લગી કદું ચરિત્રારે.
તસ નગરી પાસે બસો, સાહિબજાદપુર સારારે;
નિઠટ વહે ગંગા નદી, વસે વસ અલારારે.
સુરપુરવરકી ઉપમા, નગર નિરપમ દુઆરે;
આન ચોરામી જ્યાં વસે, ઉસવાલ સુવિમેજારે.

પૂરણમલ પુખ્યાત્મા, આવક પરમ સુજાનીરે;
 ગેવ બ્રીરાણી પરગડા, ધર્મવંત અતિ દાનીરે.
 તનુ ધરાબીવરણી સતી, ગુલોખ દુધ તિ નામેરે;
 લેન ભગતિ દોઉ આદરે, દિનદિન ચદન પ્રણામેરે.
 તાસ કુખસે ઉપની, સ્વર્ગલોકથી આધરે;

... ..

સંવત્ સતરસે તીસમેં, આવણ માસ ઉદારોરે;
 કૃષ્ણપક્ષ એકાદશી જનમ ભપે: સુવિકારોરે.

માણિકદેવીના શ્વશુર તથા પતિ એ વખતે પટણ્ણમાં
 રહેતા અને બહુજ ધનવાન હતા :

નગર સુવસ પટણે વસે, ઉસત્રંસ સિરદાર;
 જોન નંદસણ જગ પ્રગટ, દોલતવંત દાનાર.

હીરાનંદ નરિંદ સમ, માને સદુ કોષ આણુ,
 સાત પુત્ર તેદને પ્રગટ અદનૂત ગુણમ.ણુખાણુ.

માણિકચંદ નરિંદ સમ ચોંદે વિદ્યા ભંડાર;
 લાંછન અંગ ખર્તાસ ૧૫, કામગણો અવતાર.

પુરણમલની પુત્રી કિશોરકુંવરી, માણિકચંદને ત્યાં માણિક-
 દેવીના નામે ઝાળખાઈ. તેનાં પગલાંથી હીરાનંદને ત્યાં લક્ષ્મી
 વધતી ચાલી:

પુણ્યવંતને પગપરવેશ, કીરત વાધી દેશેદેશ;
વાધે પુત્ર પોત પારિવાર, વાધી લજ્જા બહુત બંડાર.
નરેદી પરી આપ વડુ, પરત જઇજીવી બાળે સડુ;
માણિકદેવી દીન્દા નામ, અહબૂત રૂપવંત અભિરામ.

પદ્મવાથી માણિકચંદ મુશિદાબાદમાં આવ્યા મુશિદ-
બાદના, રેભવનું વર્ણન કેવિ આ પ્રમાણે આપે છે:

રાજા પરજા આ ઉમરાવ, દોગદાર મુખા નવાબ;
સદ્ગોષ્ઠમાને દુકુમ પ્રમાન, દિલીપનિ દે અતિ સન્માન.
બાસ્પાદ શી ફરકસાદ, રોડ પદરમ દીપો ઉજાદ;
માણિકચંદ રોડ બાળે નામ, ફિરી દુલાહ દામેધામ.
દેશ બંગાલ કેરે ખની, દિનદિન સંતની સંગ્રનિ વધી;
ભો પુત્ર મુરેંદ સમાન, પ્રગટે ફોગદચંદ મુશાન.
દિલીપન દિલીપનિ બેદ, નામ ખીતમ બવો જનરોશ.

સંવત ૧૭૭૧ માં માલ મામની દશમી ને સુફારે માલેક-
ચંદ રોડ સારો પુત્ર-ફિરકાદિ પાદવાર મુશિ સ્વર્ગવાસુ પામ્યા.
જમતરોડ ફતેહચંદ, મામની શી શિખરજીએ વધ્યા જવાની
કામ સાંભળી મેટા પાલા ઉપર તીર્થવાસની તૈયારી કરવા માંગી:

મનસુખ માનવજી નાવ્યા શી જગતેડ;
કરી સભાઈ કબેલી, બેને દેડ પડેડ.

ઘાટ વાટ સખ સજી કરો, સંઘ આવે જીહ રાહ;
 હુકમ સુણત સખ ભૂપતિ, લાગે કરન ઉઝાહ.
 દેશ વિદેશે પકુછ, પત્રી પરમ દુલાસ;
 ચોવીહ સંઘ જીલાધયા, ખરચી ભેજી ખાસ.
 અસવારી વાહન દીએ; જીહ જીહ માંગી તેમ;
 ડેરા તંજુ પાલ લલા, દીન્હા સખકો તેમ.
 સંઘ સહ એકઠા થયા, મૂલુક મૂલુક સો આય;
 તુરત બોલાયા જોતખી, મુહરત દીયા ખતાય.

સંઘની તૈયારી અર્થે કણ્ઠાટકી લાલ ખનાતના તંજુ, એસ-
 વત જેવા હાથી, તેજી ઘોડા અને ફોજ તથા સામંતોનું વર્ણન
 આપ્યા પછી કવિએ વર્ધમાન નગરી અને ચંપાપુરીની સ્પર્શ-
 નાનો આનંદ વર્ણવ્યો છે. શિખરજી પહોંચ્યા પછી ત્રણ દિવસ
 અને ત્રણ રાત ગિરિશિખર ઉપર રહ્યાં અને સ્નાત્ર, પૂજા
 તથા આંગી વિગેરે ખૂબ ધામધૂમથી કરાવ્યાં.

શિખરજીની યાત્રા કરી આવ્યા પછી માતા માણિકદેવીએ
 મુખ્યતાએ ધર્મકરણીમાં જ ચિત્ત પરોવ્યું:

જનમંદિર રૂપાતણા, ગૃહમેં મરસ ખનાય;
 પ્રતિમા સોના રજતની, થાપી શ્રી જનરાય.
 પહર એક પૂજા કરે, જપે મંત્ર નવકાર;
 દાન દેહી જવ દાયસોં, તવ હી કરે આદાર.

હક હક અર પારણો, ભો કદું નિય બદ જાય;
તમ તેણા નિદમે કરે, એક દેક ન મીટાય.

દોષ પદર સાચ સુખે, સંજા કરે તુકાલ;
પોસદ અટમી ચોરસી, પડિકમણા બીદ કાળ.

સચિત વરતુ છુએ નદો, દીન દીન પ્રતિ દાન;
કુણ સરજર તેદની કરે, સકે ન રાગન સંધુ.

દેશ બંગાસે નદિ દુતા, દેદરા અર પોસાલ;
પુણ્ય પ્રસાદ માતાનજે, ઘર પર થયા વિશ્વાસ.

જેની હોતે નમ્રમે, આગે ઘર દોષ ચાર;
સો પ્રાસાદ માતાનજે, આવકે ભમે દગ્ગર.

કમે કમે માતા માણિકદેવીએ ખૂબ ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાઓ આદરી.
ઉપરાઉપરી તપશ્ચર્યાથી તેમનું શરીર હાડપીંજર જેવું બની
ગયું. છતાં વ્રત-પચ્ચખાણુ ન તજ્યાં. તપશ્ચર્યાની જેમ દાનમાં
પણ તેઓ એટલા જ મુક્તાહરતા હતાં:

લાખો દાન દીધા સતી રે લો—

લાખ ક્રીયા ઉપચાર રે...

લાખ જીવ પ્રતિપાળીયા રે—

લાખો ભેજ સસાર રે...

મોદ નદી મમના નદી રે લો—

રાગ નદી કદ રોસ રે...

ધાટ વાટ સખ સજી કરો, સંધ આવે જીહ રાહ;
હુકૂમ સુણત સખ ભૂપતિ, લાગે કરન ઉઘાહ.
દેશ વિદેશે પકુઈ, પત્રી પરમ હુલાસ;
ચોવીહ સંધ યુલાખ્યા, ખરચી ભેજ ખાસ.
અસવારી વાહન દીએ; જીહ જીહ માંગી તેમ;
ડેરા તંબુ પાલ ભલા, દીન્દા સખડો તેમ.
સંધ સહ એકઠા થયા, મૂલુક મૂલુક સો આય;
તુરત ખોલાયા જ્ઞેતપી, મુહરત દીયા ખતાય.

સંધની તૈયારી અર્થે કણ્ઠાટકી લાલ ખનાતના
વત જેવા હાથી, તેજ ઘોડા અને ફેજ તથા સામ
આખ્યા પછી કવિએ વર્ધમાન નગરી અને ચંપાર
નાનો આનંદ વર્ણવ્યો છે. શિખરજી પહોંચ્યા પછી
અને ત્રણ રાત ગિરિશિખર ઉપર રહ્યાં અને
તથા આંગી વિગેરે ખૂબ ધામધૂમથી કરાવ્યાં.

શિખરજીની યાત્રા કરી આવ્યા પછી માતા
મુખ્યતાએ ધર્મકરણીમાં જ ચિત્ત પરોવ્યું:

હનમંદિર રૂપાનણા, ગૃદને સરસ ખ
પ્રતિમા મોના રજનની, થ પી ત્રી હ
પદર એક પૂજા કરે, જપે મંત્ર ન
દાન દેહી જવ દાયસો, તવ દી કરે

મુનિદેવીએ જ નાણે પંચમકાળમાં અવતાર લીધો હોય એટલી માતા માણિકદેવીએ શાસનની પ્રભાવના કરી અને પોતાનો જન્મ સાર્યે કર્યો. સાધ્વી-સતીઓનાં અસ્તિત્વ આજમુધી માત્ર શ્રાવણમાં જ વાંચ્યા હતા, પણ કવિ પોતાને માણિકદેવીના ધર્મથી દુતાર્ય માનતા હોય તેમ ઉદ્ઘાસથી ઉચ્ચારે છે કે—

શાસ્ત્રમાંથી મુચુતા હતા રે,
સાધ સતીની વાત રે;
પરતપ દેખી આંખીસો રે,
માણિકદેવી માત રે.....

આ રાસ પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છના મુનિ નિદાલચંદ્રએ, માણિકદેવીના સ્વર્ગવાસ સમયે અર્ચાત-૧૭૬૮ માંજ, મુર્ચ્છિતાબાદ મુકામે રચ્યો છે. રાસકાવના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો—

પાસચંદ્ર ગચ્છ પરમદા રે,
વાચકે મી હર્ષચંદ્ર;
તાસ અગુજ જસ ઉચરે રે,
નામ મુનિ નિદાલચંદ્ર.
સંવત સતરે આઠાશ્વમે રે,
પોષ કૃષ્ણપક્ષ સાર રે;
નિષ તેરસ જસ જર્ણવો રે,
મચ્છુદાબાદ મચર રે.

ક્ષમા દયા સમતા ભરી રે—

હરખ નહીં અપસોસ રે...

તપસ્વિની માતાનો પુત્ર પણ કેટલો માતૃભક્ત હતો ?

હુંકુમ કબહુ મેટે નહીં, માતૃતણો જગતશેઠ;
ત્રીન વાર દિન પ્રતિ કરે, ચરણકમલકી ભેટ.

દાન માગે નવસદસ દીએ, સદસ દહે દે લક્ષ;
માતાને માને સદા, પરમેશ્વર પ્રતક્ષ.

મૃત્યુને એક વરસ ગાફી હતું, તે વખતે મેઘની જેમ
માતા માણિકદેવીએ દાન વરસાવ્યાં, વળતો વખત દ્વાણીઓ
કરી અને કવિ કહે છે કે આવી ધરમકરણી તો “ફળે કિણુ
ન કીન” —લાગ્યે જ ખીજા કોઇએ કરી હશે. પુત્ર પૌત્રાદિને
ખાતાવી આશીર્વાદ આપ્યાં, અને છેવટે પોતાના શ્રીમુખથી
અણુશણુ વ્રત ઉચર્યાં અને અંતે “સુભુતા સુગુર વખાણુ—સર્વસો
કીન્હો ખામણાં; કરિ પ્રભુજનો ધ્યાન, માણિકદેવી માતા સતી
પહૂતી અમરવિમાન.” સ્વર્ગવાસની સંવત, માસ, પક્ષ, તિથિ,
વાર ને નક્ષત્ર આ પ્રમાણે:—

સંવત સત્રે અઠાણુવૈ, પોસ કૃષ્ણ રવિવાર;
પડિવા પુષ્ય નક્ષત્રમૈ, પહૂતા સ્વર્ગમંજાર.

કવિ કહે છે કે મહાસતી ચંદનખાળા, મૃગાવતી અને

supplicant, so that, composed in mind, he may devote himself to pray according to that religion. Whereas the person aforesaid deserves Royal favour and bounty, also as it appears that the property he asks for has a particular connection with him and (as) it appeared on inquiry instituted by this High in Dignity that mountain Paresnath and the Cotee aforesaid have from a long time appertained to the (followers of the) Jain Setamburee religion, therefore the whole of the mountain and Cotee at Mudhoobun litted and bounded by four boundaries, are bestowed by the Royal Court on the aforesaid person. It is required that he should always devote to pray himself for the welfare and prosperity of the state; and no one should offer opposition respecting the mountain Paresnath and the Cotee at Mudhoobun.

Knowing this to be very urgent matter let them act as directed.

The whole of mountain Paresnath situate in the country of Bengal.

Three hundred and one Beeghas of Lakheraj land of Mudhoobun, situate in the country of

Bengal, butted and bounded by four boundaries specified below :

On the west : The water course of Joypariah alias Jaynugger.

On the east: The old water course (nala).

On the north : The kound or reservoir (called) Julhurrey prepared by the (followers of the) Jain Setamburee religion.

On the South: The base of mountain Paresnath.

Written on the 27th day of the month of Jemateecoolawa, the 41th year of the king's reign.

On the back

The Khair-ul-Khans Khan Bahadur, Victorious in War, Governor of the Province, Manager of affairs, Nizam-ul-Mulk, Commander of the country, Commander of the army, and servant of the King.

(True translation)

(Sd.) Shamunaran Sircar.

The 19 March 1868 Chief Interpreter of the High Court, Orissa.

(અહમદશાહ આદશાહનું ૧૭૫૨નું ફરમાન)

(સીકો)

(પાક-પરવરદિગારની રાદબરીમાં)

સત્તનન નીચેના બંધાણ તથા બીજા પ્રતિના દાવના તથા અવિ-
 બન્ય રાજ્યકારમાર અધાવતા અમલદારો તથા તદસીલદારોને માહુમ
 હવે કે:-બંધાણ દેશમાં આવેલ જૈન સ્વેતાંબર ધર્મ અનુસાર તીર્થ
 સ્થળાણો પારસનાથજીનો પર્વત તથા મધુવન પાસેની ચાર સીમાડા
 બંધે મહેસુલ-માફ જમીન (લાખેરાજ) ઉપર આવેલી કેડી જૈન
 સ્વેતાંબર ધર્મના અનુયાયીઓને તાબે દોવાનું તથા તે રાજ્યનિજ
 અરજદાર જૈન સ્વેતાંબર ધર્મના અનુયાયી દોવાનું જનનરોડ મહનાજ
 રામે અમે નેકનામદાર પાસે નીવેદન કરેલ છે અને તે આજ્ઞા રાખે
 છે કે બદાદુર નામવર દબુરના હાથે ઉપર કહેત્ર પર્વત તથા કેડી
 સદરદ આઘાધીન અરજદારને બક્ષીસ કરવામા આવે કે જેથી તે
 નિર્ધિત મને સદરદ ધર્માનુસાર પ્રાર્થના વિગેરે કરે. સદરદ હખ્સ
 બદલાદની કૃપા તથા બક્ષીસને લાગક દોવાથી તથા જે મિશનની તે
 માગણી કરે છે તેની સાથે પોતાને ખાસ સંબંધ છે તેમ જાણવાથી તથા
 નેકનામદાર તરફથી નખાસ કરવામા આવના, ઉપર દર્શાવેત્ર પારસનાથજીનો
 પર્વત તથા કેડી સાથે લાગ્યા વખતથી જૈન સ્વેતાંબર ધર્મના અનુયાયી-
 ઓને સંબંધે દોવાનું જાણવાથી તમમ પર્વત તથા ચાર સીમાડા
 બંધે મધુવન પાસેની કેડી બદાદુર દબુરથી સદરદ હખ્સને જેટ
 અપવામાં બંદ છે. જે અરજનું છે કે રાજ્યના દિન તથા આજ્ઞા

માટે તેણે હંમેશા પ્રાર્થના કરવી અને કોઈએ પણ પારસનાથનો પર્વત તથા મધુવન પાસેની કોડી સંજોગે વિરોધ કરવો નહિ. આ ધણે અગત્યની આખત સમજીને તેઓએ સૂચનાનુસાર વર્તન રાખવું.

બંગાળ દેશમાં આવેલા પારસનાથનો સમગ્ર પર્વત બંગાળ દેશમાં આવેલ નીચે દર્શાવ્યા મુજબ ચાર સીમાડાબંધ મધુવનની ત્રણસો એક વિધા લાખેરાજ જમીન:—

પશ્ચિમ દિશાએ જયપારીયા અથવા જયનગરનું નાળું.
પૂર્વ દિશાએ પ્રાચીન નાળું.

ઉત્તર દિશાએ જૈન સ્વેનાંબર ધર્મના અનુયાયીઓએ તૈયાર કરેલ જલદુરીના નામથી કહેવાતો કુંડ અથવા ટાંકું.

દક્ષિણ દિશાએ પારસનાથ કુંગરની તળાટી.

બાદશાહના રાજ્યના પાંચમા વર્ષમાં જમાદીસવાલ માસના ૨૭ ના રોજ લખવામાં આવ્યું.

પાછળનો ભાગ.

શરવીર બાદશાહ અહમદશાહનો નિમકલલાલ મિત્ર તથા સેવક, સેના-ધિપતિ, દેશાધિકારી અમીરોનો અમીર, રાજ્યકારોબારનો વ્યવસ્થાપક રાજ્ય મુલકનો વઝીર, લડાઈમાં યશસ્વી ખાનખાના કમરૂદ્દીનખાન બહાદુર.

(પર્સિયન ભાષાના હસ્તાવેજનું ખરું ભાષાંતર)

(સહી) શામાયરણ સરકાર

૧૯-માર્ચ ૧૮૬૮ મુખ્ય દુબાઈયો તથા ભાષાંતરકાર
અસલ હકુમત હાઇકોર્ટ

(Sunnud of Aboo Alikhan Bahadur,
dated the third year of reign)

Aboo Ali Khan Bahadur
Emperor and Champion of Faith

(Seal)

To,

The Mutsuddoes of the present time and of future
of Pergunnah Bissoonpore Pachrookhy in the province
of Behar.

Take notice that,

Since Mourah Palgunge in the aforesaid Pergunnah
has been heretofore exempted from all liabilities
in the name of Raja Padmansingh as a charitable
endowment to all the temples of Pareshnath made
by Juggut Dett, the same is therefore upheld and
confirmed in the year 1163 fali (1755 A. D.). You
shall raise no objection and offer no opposition in
any way whatever in respect of the said Mourah
and shall release and leave it to the use and
possession of the above named Rajah so that he
may apply the profits thereof to necessary purposes
and continue to pray for the well-

to last for ever. Written on the 27th day of Jamadi-us-sani in the third year of reign.

21-1-89 (True translation)

Sd/ Iswaree Parsad.

अथु अक्षीभान अदादुरना राज्याना श्रीम वपनी सनद
आदशाद तथा धर्मरक्षक अथुअक्षीभान अदादुर

(सीक्रे)

मिहार प्रांतना श्रीमनपुर पायगणी परमजाना दाखना तथा अनि
धना मुसदीओ जेग—

मालूम बाब है—

हियर दस्तवेद परमजामां पालनं नाम ते राजा पदमनसिंदना
नामे राजपतेदना अनावेदां पारसनायना सर्व मंदिराने धार्मिक समा-
जत तरीक अदा करवेनामांथी मुकन करवाभा आव्युं छे. तेगी तेना
मिहार करी इस्वी १११६ (अ. स. १७५४) नी साक्षमां मंजु
करवाभा अवे छे. तमे सनद नाम भाषण देअपियुं जवनो बांनि
विशेष नदि करवा हियर दस्तवेद दाखना कथन भावपदा मारे ते
मुहर्तुं राजपति के जेथी ते करवा भाषण मारे देअनी आवकने हिय-
र काम करी छे अवे दस्तवेद आव्युं देअना सनदतना हिय मारे
प्रधान छे राजपता श्रीम वपने. समाधि-विम-मनी न. २५ ना
देअ दस्तवेद आव्युं. २१-१-८६ (अ. स. १९१३)

(अ. स. १९१३)

પાચનાચાર્ય શ્રી વિ-
જય માણિક્યસિંહ
મૂરીશિરચક્ર આપૂર્વ
પુસ્તકો નીચેના સી-
રનામે રોકડી કિંમતે
મળી શકશે.

શ્રી જિનેદ્ર પૂજા સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૩૭૫
કિં. રૂ. ૧૧

શ્રી જીન ગુપ્ત માણિક્ય માળા (સ્ત-
વનાદિ સંગ્રહ) પૃષ્ઠ ૪૦૦ કિં. રૂ. ૧

જ્ઞાનપૂજા સાથે શ્રી સમવસરણ પૂજા તથા પંચતીર્થો જિનપૂજા
પૃષ્ઠ ૬૬ કિં. રૂ. ૦૧

મહાશ્વે સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૬૬ કિં. ૦-૪-૦

પરેશીને પાસ્ટેજ જુદું.

પુસ્તક મળનાતું ઠેકાણું—

શા. લીખાભાઈ મનમુખરામ જરીવાળા.

સ્તવપેશ—અમદાવાદ.

ભેટનાં પુસ્તકો.

શ્રી મહાવીર જિન પંચકથાલુક પૂજા. ભેટ.

શ્રી પ્રહાર્યયમન પૂજા. ભેટ.

શ્રી અમૃતપદારાધના. (આરાધનાતું સંગ્રહ) ભેટ.

ઉપર ભેટનાં પુસ્તકો ભેટપે તેમજે દરેકનું દપાલ ખર્ચ
એક આનાની યોગેટ જોડી નીચેને ચિન્નામે પર લખી
મંગાવી લેવું.

શા. આંકજીવંદ પીનાંમરદાસ.

દીક્ષાભટ્ટની પેશ—અમદાવાદ.

ઓટો દીલ બહાર (રજીસ્ટર્ડ)

રૂમાલ ઉપર લગાડવાથી મધુર
મોહક ખુશખો પ્રસરી રહે છે.
એકજ વખત ખાત્રી કરી જીઓ.

હરેક ઠેકાણે વેચાય છે.

ખરીદતી વખતે ઓટો દીલબહાર
નામ બરાબર વાંચી પેટખંધ શીશી લેજો.
નહિં તો વેપારીઓ ભળતુંજ આપી દેશે.

કીમત અરધાઓંસની ખાટલી ૧ ના રૂ ૨-૦-૦ ૦૧ ઓંસની ખાટ-
લી ૧ ના રૂ ૧-૪-૦ ૧ ફામની ખાટલી ૧ ના રૂ ૦-૧૨-૦ ૦૧૧ ફામની ૧
ખાટલીના રૂ ૦-૮-૦ વી. પી. ખરચ જીદો.

કપડાના કપાટમાં રાખવા ઓટો દીલબહારના સુગંધી કાર્ડનો રૂ. ૦-૧-૦
એ આનાની નમુનાની શીશી આજેજ મંગાવી ખાત્રી કરો.

પ્રોફેસર જેમ્સની

વીજળીક શક્તીની ગોળીઓ.

આ ગોળીઓ દિંદુસ્તાનના હમરો લોકોએ વાપરી ખાત્રી કરી છે,
માનવતંતુની નબળાઈ, શારીરિક અશક્તતા, અજીરણ, કબજાવાત, ય દદાન,
શક્તિ મંદ પડી જવી, કામ ઉપર ચિત ન લાગવું, ધાતુ ક્ષીણતા, સ્વપ્નમાં
તથા પેસાળમાં ધાતુનું જવું, વિગેરે દરદો આશ્વકારક રીતે કડપથી મારો
કરે છે. ફક્ત પહેલે જ દિવસે તેનો મુશ્કેલી પ્રભાવ માત્રમ પડે છે.

દો. ૨૫ ગોળીની ખાટલીનો રૂ. ૧-૪-૦ કી. ૪૦ ગોળીની ખાટલીના
રૂ. ૨-૦-૦ નમુનાની શીશી જે એ દીવસ ચાલે છે તેના રૂ. ૦-૪-૦

(વી. પી. ખર્ચ ૧ થી ૩ શીશી સુધીનું ૦-૮-૦)

તા. ૬- ખરીદતી વખતે પ્રો. જેમ્સ કલેક્ટર ટોનીક ગીલ્ડ
નામ વાંચીને ખાટલી લેજો.

સાદા એજન્ડા- ધી એન્ડો ઈડીયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

૨૮૫ માર્કેટ-પોર્ટ એક્સ નં. ૨૦૮૨, મુંબઈ-૨

ઓડમેન્સ સાઈપ્રસ સાલ્વ (૧૯૨૮૬)

માથાનો દુઃખારો, સળેખમ, સરીરનો દુઃખારો, હાથમાં પગમાં, છાતીમાં, કમરમાં, વાંસામાં અથવા સરીરના હરકોઈ ભાગમાં "વા" (પવન) થી થઈ આવતો દુઃખારો અથવા તેનું જકડાઈ જવું વિગેરે દરેક ઉપર આ મલમ જરૂર લઈ ફક્ત થોડી મિનિટ મસજવાથી દુઃખારાવાળા ભાગમાં પ્રવેશ થઈ આશા કરનારી અસર લખાવે છે, અને દરદને સંપૂર્ણ રીતે કરે છે.

જરૂરના પ્રસંગે તાત્કાલીક ઉપયોગ માટે બેક પૌક સાથે રાખવો જોઈએ.

ખારી મદિ સે પદ્મ ૩૦૦થી બે આનામાં મંગાવી તેનો અનુભવ તમે કરી શકો છો.
 મોટા ઓનીના પોટ ૧ ની કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ થી. પી. ખર્ચ રૂ. ૦-૧-૦
 ૩ પોટની કિંમત રૂ. ૨-૧૦-૦ થી થી. ખર્ચ રૂ. ૦-૨૦-૦ થી.

સૌંદર્યની રાણી કામીનીઆ-સ્નો

(૧૯૨૮૬)

જાન ધીર દોષ કે દયામ દોષ, પદ્મ તેમાં સૌંદર્યતાના કીરણ અંગના ન દોષ હો તે આજે જાણું નથી. આમડીના પદમાં રહેલા તે સૌંદર્યતાના કીરણો ખદારે લાવનાર

સૌંદર્યની રાણી કામીનીઆ-સ્નો.

જો સાચો જાત રીતે જાળવેલા સ્વાસ્થ્યની રીતે દેખાઈ છે. આમડી ઉપર ખાલેલ દરવાથી તેના તરંગો આમડીના પ્રાર્થનામાં જામલ રઈ મેલને આર કરી કામડી સૌંદર્યની અંગને પ્રદરના કાલેકે તેની ખીની કુલામની વાનુક પ્રવેશ અવધૂનીવ આનંદ અર્થે રેવી રે. ૧ પોટની કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ થી થી. ખર્ચ રૂ. ૦-૧-૦ થી. સોલ એન્ડ ટ-ધી એન્ડેલો ઇન્ડીઅન ડ્રગ એન્ડ હેમીટલ કું. ૨૮૫ માસ્ટર, રોડ ને. અ. નં. ૨૦૮૨ મુંબઈ નં. ૬

જૈન માલીકીનું સર્વત્ર સત્કાર પામેલ

દેશી દવાઓ મળ-
વાનું ૩૭ વર્ષનું
જીવન અને જાણીતું

વિ.
શ્વા.
સ.
પા.
ત્ર.
સ્થ.
ળ.

અમારે ત્યાં તમામ જાતના રસો,
ભરમો, ગુટિકા, આસવ, અવલેહ,
ધૂત, તૈલ, ચૂર્ણ, ક્વાથ વિગેરે
મોટા જથ્થામાં તૈયાર મળશે.

આખા હિન્દુસ્તાનમાં જૈન
માલીકી ધરાવતી જીનામાં
જીની આ એક જ કાર્મસી છે.

સાધુ-સાધ્વી તથા ધર્મદા દવાઓ
આપનારને ઘણા ઓછા ભાવે દવાઓ
અપાય છે.

ગોપીલાલ—અમદાવાદ, કાલગાદેવી—
મુંબઈ તથા હિંમ્મ.

વધુ વિગત માટે ગ્રંથીપત્ર મહેત
મંગાવવા લખો—

હિંમ્મ આયુર્વેદિક કાર્મસી—અમદાવાદ.

નિન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાકાત-તાઝગીથી બરપુર

‘ ઝંડુ ’ ફાક્ષાલસવ.

(મુદ્રિતારિષ્ઠ: ચારંગધર મ. બં. ૧૦)

ઘરમાં દુમિશાં તૈયાર રાખો

તાકાતે તાકાત-તાઝગી મેળવવા

ચરદી મઠાડનાર

ચાક ઉતારનાર

ઉંધ લાવનાર

દરત સાફ લાવનાર

જૂથ લગાડનાર

તાકાત આપનાર

તાઝગી બંધનાર

લગજતદાર દયા

‘ ઝંડુ ’ ફાક્ષાલસવ.

સવાર-સાંજ જમ્યા પછી દયા

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી., મુમ્બઈ નં: ૧૬

લાવનારના એજન્ટ:-જ્યોતિષ્કાલ અમૃતલાલની કુંઠ આંનાચોક.

રાજકોટના એજન્ટ:-મુકુંદરાય અવસર્, પરા.

રવલ અર્ધાના તેર આના, રવલ એકનો રૂ. દોઢ, રવલ દોઢના રૂ. એ

સદ્ગત શેઠ વેણીચંદ સુરચંદ સંસ્થાપિત
શ્રી મહેસાણા જૈન ટ્રેયસ્કર મંડળ તરફથી
છપાયેલાં પુસ્તકનું સૂચીપત્ર.

૧ બાળપોથી (જૈન શિક્ષણમાળા) ... ૦-૧-૬	૧૮ બાળ્યત્રય સાર્ય ... ૦-૧૪-૦
૨ પહેલી ચોપડી સદર ૦-૨-૬	૧૯ દંડક તથા જંજીરીપ સંગ્રહણી સાર્ય ... ૦-૧૨-૦
૩ બીજી ચોપડી સદર ૦-૩-૬	૨૦ કર્મત્રય સાર્ય બા.૧ ૦-૧૦-૦
૪ ત્રીજી ચોપડી સદર ૦-૪-૬	૨૧ કર્મત્રય સાર્ય બા.૨ ૦-૧૨-૦
૫ જૈની વાંચન માળા શાસ્ત્રી ... ૦-૧-૬	૨૨ તત્ત્વસૂત્રસરહસ્ય. ૦-૬-૦
૬ બે પ્રતિક્રમણ મૂળ ગુજરાતી ભાવાર્થ સાથે ... ૦-૨-૬	૨૩ પાંત્રીશ બોલ વગેરે. ૦-૩-૦
૭ બે પ્રતિક્રમણ મૂળ શાસ્ત્રી ભાવાર્થ સાથે ૦-૩-૬	૨૪ રત્નાકર પચ્ચીશી. ૦-૦-૬
૮ પંચ પ્રતિક્રમણ મૂળ શાસ્ત્રી ... ૦-૭-૬	૨૫ આત્મહિતકર આ- ધ્યાત્મિકવસ્તુ સંગ્રહ. ૦-૧૦-૦
૯ પંચ પ્રતિક્રમણ મૂળ ગુજરાતી ભાવાર્થ સાથે ... ૦-૮-૦	૨૬ પ્રત્નોત્તર રત્નચિંતામણી. ૩.૧)
૧૦ સામાયિક સૂત્ર સાર્ય ૦-૧-૩	૨૭ સમાધિ વિચાર.... ૦-૧-૩
૧૧ બે પ્રતિક્રમણ સાર્ય ૦-૬-૦	૨૮ કુદ્ધક સંગ્રહ ભા- વાર્થ સાથે. ... ૦-૧-૦
૧૨ પંચ પ્રતિક્રમણ સાર્ય ૧-૦-૦	૨૯ અભયાર્ય પ્રત. ... ૦-૪-૦
૧૩ સમકિતના સડસડ બોલ તથા અદાર પાપરયાનકની સજ્જન્ય શાસ્ત્રી તથા ગુજરાતી ૦-૧-૬	૩૦ અભક્ષ્ય અનંતકાય વિચાર શાસ્ત્રી તથા ગુજરાતી ૦-૩-૦
૧૪ યશોવિજય ચોવિશી વિવેચન સાથે ... ૦-૪-૦	૩૧ આત્મ જાગૃતિ ... ૦-૦-૬
૧૫ જિનગુણ પદાવળી ૦-૫-૦	૩૨ ધર્મોપદેશ તત્ત્વજ્ઞાન. ૦-૦-૬
૧૬ જીવ વિચાર સાર્ય ૦-૪-૦	૩૩ જૈન શ્રી સદ્બોધ. ૦-૨-૬
૧૭ નવ તત્ત્વ સાર્ય ... ૦-૧૦-૦	૩૪ ધર્મવીર વેણીચંદભાઈ (પોસ્ટેજ ૦-૨-૬). બેટ.
	પ્રત આકારે સંસ્કૃત મંથા.
	૩૫ જીવ વિચાર સૂત્રીક. ૦-૪-૦
	૩૬ દંડક પ્રકરણ સૂત્રીક. ૦-૨-૦

મળવાનું ઠેકાણું—શ્રી જૈન ટ્રેયસ્કર મંડળ—મહેસાણા.

કેવળી ખાતાએ ધનામ લાખએરી

માટે મંજુર કર્યા છે.

દરેક ઘરમાં સમઢ કરવા

સાક્ષરો ભલામણ કરે છે.

સાજ વસ્ત્ર માનમાં પ્રસિદ્ધ થતી

સા દી શિ ખા મ ણુ

લા. ૧ થી ૮

સાક્ષરોના ઉચા અભિપ્રાયો મળ્યા છે એટલું જ નહિ પણ પ્રખ્યાત
મારે પ્રસંસા કરી છે. આપું નીતિ ધમતું નીતમ પુસ્તક આપે કરી
પણુ દી જ નહિ. એક વખત વાંચવા લીધું તે પછી હાથમાંથી મુકવા
જ નથી. મુજબ છપાઈ ઉચા એજ કામગીરી સાનેરી નામ સાથે પાઠ
પ્રસિદ્ધ થયું છે. એક પ્રત મંગાવી ખાત્રી કરેલ પ્રથમ ભાગનો
સા. ૧) ને સાર પછી દરેક ભાગના રા. ૨) પોરટેજ લુડું.

સમઢ સાક્ષરોએ સફરડું પુસ્તકની પ્રસંસા કરી છે.

- (૧) રા. રા. જોનાલાલ મુન્શી (૨) રા. રા. જ્ઞાનંદસંકર જાપુલાઈ
(૩) રા. રા. રમણલાલ મદીપતરામ (૪) રા. રા. હમનલાલ હરીલાલ પંડ્યા
(૫) રા. રા. કાન્તિલાલ હમનલાલ (૬) રા. રા. કેસર હર્ષદ મુવ
(૭) રા. રા. હરજીવિંદલાલ હારમલાલ (૮) રા. રા. ગોવિંદલાલભાઈ મયુરભાઈ
(૯) રા. રા. જોડાલાલ ચિમનલાલ (૧૦) રા. રા. મમનભાઈ મયુરભાઈ પટેલ
તે સિવાય જાદેર છપાએ બારે પ્રસંસા કરી છે. પણ દીરાની પરીક્ષા
એરી વિના થતી નથી. એક સ્થળે કહ્યું છે કે "જેમા જેને સ્વાદ નહિ
તે તેને નહિ ગ્યય; કુપણુ બાપી લાગુને માક લીંગેળી ખાય." જેને બારા
ધર્મ નીતિના મંથની દીમત નથી તેના પાસે વખાણુ કરવા કેવળ બધા છે.
વારસામાં તથા કન્યાદાનમાં આર્થ પુત્રીમાંની હળગે પ્રતો દરરખે બપાવ
છે. સાથે બાક બાએ મગાવનારને દયાલ ખર્ચ પડે નહિ.

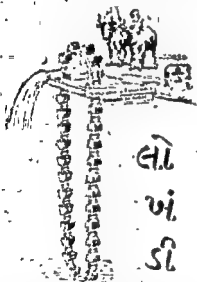
૭૦ રા. પંડ્યા રાહ

મુ. પાટણ (૯ મુજરાત)

મમનલાલ રાંદરભાઈ પટેલ

ખેતીવાડી માટે

બળદથી, ઇંછનથી તેમજ
હાથવતી ચાલતા

લો
ખં
ડી

૨
૬
૨

વાપરે અને ખેતીને આગ્રાહ બનાવે.

દર ક્ષણે ૧૨૦૦૦ ગ્યાલન મુખી પાણી આપી શકે છે આની
ઉદાર્થ અને પહોળાઈ સખી સચિત્ર ફેટલોગ મફત મંગાવો.
આજેજ લખો:—

છોડુભાઈ ડાહ્યાભાઈ રહેંટવાળા

રહેંટ ફેક્ટરી—વલ્લસાડ. (જી. સુરત)

બાદશાહી સાધુ

સહેલાઈથી અને
સફાઈથી વાળ કાઢવા
માટે જગ પ્રસિદ્ધ છે
ખાડક એકનો ૩૧
પો. નનકલ માલથી
સાવચેતરહેજો

સી. સી. મહાજન એન્ડ કું. મુંબઈ, ૨

ઝંડા છાત્ર

દરજાખુલ્લી માટે
અકસીર મલમ
મારીનીકેસીડબીની
હી ચાર આના
પોસ્ટે ૪ જુદું
સી. સી. મહાજન
એન્ડ કું.
મુંબઈ, ૨

શ્રીઓના
સૌંદર્યતા માટે

કામલતા હેર ઓઇલ (રજીસ્ટર્ડ)

આ તેલ વાપરવાથી મગજને શાન્તિ મળે છે, તથા વાળને તાકાત મળે છે,
બીજાં તેણીનાં માથે આ તેલથી વાળ ખરી પડતા નથી તેમજ સફેદ થઈ જતા નથી.
લાંબા તથા જીલ્લાદાર વાળમાં જ શ્રીઓના સૌંદર્યતા રહેલી છે, તેને માટે
હમારું વનસ્પતિના તેણીમાંથી બનાવેલું સુગંધીથી ભરપૂર કામલતા ઓઇલ વાપરો.
કિંમત બાટલી એકતા રૂ. ૦.૧૧ પોસ્ટેજ ગાળ મોટી બાટલીનો રૂ. ૧) પોસ્ટેજ ગાળ

અનુકરણથી બચો અમુક દારૂ સહીત
મહાજન
બાદશાહી
પેન એક્સપેલર
હમેશા સાથે રાખો

સી. સી. મહાજન એન્ડ કું. મુંબઈ ન. ૨

કાંતિકારી રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.

સરદારની રણ દાઢ	૦૮
બરતબૂપજી માસવીયાજી	૦૮
હિંદુસ્તાનના વપાર ઉદ્યાગ-	
નો નાચ બી. ડી. બસુ	૦૧૧
બેવકુ પાપે યાને હિંદુસ્તાન-	
નો પાપમાલી	૦૧૨
સંપૂર્ણ દાર્શનિક	૦૧૧
(સ. માદનદાસ કરમચંદ માંધી)	
ઓડાવેશ બે ભાગ	૦૧૩
સાધુપતિ જવાહીર	૦૧૪
જ્વાહર નહેરુ	૦૧૧
રાષ્ટ્રીય સમકુળ	૦૧
હિંદુવામણનો ભેદ	૦૧૦
(બધીજીનો બોલે બુદ્ધો)	
માદારમાજીના ૧૧ મુદ્દાઓ	૦૧
(પ્રો. ખુશાલ તલકઠી દાદ)	
સમરસ	૦૧૧
પંચતનુ પ્રથમ કાવ્ય	૧૧૧
દાવ બાબામ	૧
આત્માનાં બાંસુ	૦૧૧૧
(રવીંદ્રનાથ ટાગોર)	
બાકાદીનો જન્મ	૧૧૧
અમેરિકાનો આત્મભોગ	૦૧
કાંતિની ચીનચારીઓ	૧
રા મોતીલાલજીનું જીવન	૦૧

ભારતનો મહારથી	૦૧૨
વીર વલ્લભભાઈ	૦૧૧૧
અમર મહાજનો	૦૧૧૧
કાળાપાણીનો કથા	૧૧
દેશ દેશની વીર કથાઓ	૦૧૧૧
જીવનનાં દર્દ પ્રેમચંદ્રજી	૧૧
સ્વેર વિદાર પ્રસ્થાનના તંત્રી	૧૧૧
પ્રેમનો દંભ (ટાલ્કોટ)	૧૧
સાચો જમજીવી	૦૧૩
દાંસી	૦૧
વરવડા મંદિરથી	૦૧૧૧
વીરંગના દંસા મહેતા	૦૧
કાંતિ	૦૧૩
કાંતિકારી લગ્ન	૦૧૩
સરદારનો સંદેશ	૦૧૦૧
સૌભાગ્યની સાદી (પ્રેમચંદ્રજી)	૦૧
હૃદયપત્રો	" ૦૧
ખેડની લડત	૧૧૧
બારડોલી સત્યાગ્રહ	૦૧૧૧
આસીનું યુદ્ધ	૦૧
હિંદોની વાતો બીજી આરુષિ	૧૧
(ગામનારાયણ પાંદ)	
સ્વતંત્રતાનો સંદેશ	૦૧
ત્યાગની પ્રતિમા	૦૧

ગુજરાત પ્રાંતરત્ન દાર્યાગ્રિય

૫૫૫૧ સામે, રીચીંગ, અમલવાદ.

આદર આપનાર શ્રીમદ્ર અમ. લેખકની દેશમાંથી વાંચી છે

એમ લખવા દુપા કરવી.

બહોળા વપનાશથી વિખ્યાત થયેલી અમારી

પ્રદર વિનાશક

દવા

વનિતા વર્ગનું જીવન છે.

— કેમકે —

તે સ્ત્રીઓના દરેક રોગ દૂર કરે છે.

(૨૭૨૨૬ નં. ૩૧૦)

આ દવા સર્વ પ્રકારના પ્રદરો (નબળાઈ, જલ્મ) અનિયમિત ઋતુસ્રાવ, રક્તપ્રદર, કસુ વાવડ, છોડ, હીસ્ટીરીઆ, પેડુનો દુઃખાવો છાતીમાં દાહ, જીર્ણ જવર, હાથ-પગની બળ તરા, ગર્ભાશયનો સોજો, સુવારોગ તેમજ ગર્ભાશયના તમામ બુના હઠીલા દર્દો મટાકી ગર્ભાશયને સુધારી શરીરને શક્તિ આપે છે. ગર્ભધારણ કરવા યોગ્ય બનાવે છે.

બોક્સ ૧ ની કી. રૂ. ૨-૮-૦ પોસ્ટેજ ૮-૬-૦

‘સ્ત્રીરોગ ચિકિત્સા’નું પુસ્તક મફત મંગાવો

લખો:— પ્રદર વિનાશક ઓફીસ

(૨૧) ખંભાત Ca

પણ મોઢું ધાય તે પહેલાં તમારા વાળ ઉપર ધ્યાન આપો ?

વાળઃભોજની વખતે કાંચકીમાં વાળના ડુંગળા નીચળી આવવા લાગે ત્યાંસુધી થોભો નહીં. તે વાળના મુજમાં સડો થવાની અંબીર થિનવણી આપે છે.

તમે આજથીજ

કામીનીઆ ઑઇલ (રજીસ્ટર્ડ)

વાપરવાનું શરૂ કરો, વાળનાં દરમોઢ પ્રમાણનાં દરો ઉપર આસીર દિવાલ છે, તેનાથી વાળનું બદાપણ, ખરબચડાપણ, નિરનેજપણ દૂર થઈ જાય છે.

આ કામીનીઆ ઑઇલ આજથી જ શરૂ કરો અને તમારા વાળ કેટલી દર મુધી તમારા ધાય છે તે તપાસો. કામીનીઆ ઑઇલ વાળ અને માથાને મટિ આપે છે. મુદવવાળ ઉપાય છે, વાળમાં અનદક મુંદરતા આવે છે, માથાની આપીઆ દૂર થાય છે, મગજમાં રીતજગા પ્રાપ્ત થાય છે એવી આજનું તેજસ્વીપણું જળવાઈ રહે છે.

કામીનીઆ ઑઇલ ઉત્તમ વચ્ચાણનું મુવાસિક, મનોરજ નેહ છે. તેથી તે કોઝી, પુરપો અને જાગરોને એ સરખું મુજાસ છે.

ગીમન { બાટલી ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦ પી. પી. બર્થ ૦-૫-૦
 " ૨ નો રૂ. ૨-૧૦-૦ " " ૦ ૧૨-૦

વળી દરિયાં નહાવા-તથા તમારું માથું ધોવા માટે

કામીનીઆ-વહાઇટરોઝ સોપ (રજીસ્ટર્ડ)

વાપરો. મરોરોના કે જે સારી રીતે વાળને નુકાસી અને જાં રાત બનાવે તેવા વળા છે ત્યાં મરોરોથી બનાવેલ આ વહાઇટરોઝ સોપ કાંપલ મારવા સબુ કરવા સુધીલાયક છે. તેથી તુલાબની નાહુ. જુઓ નવન આ રીતે મારો થાય છે. આ વળા વાળની ખાચો કરે.

ગીમન ૧૦. કામીનીઆ બાટલ ૧ નો રૂ. ૦-૫-૦ ૨ નો રૂ. ૧-૦-૦
 ગોઢ બોજના-ની એડ્રોલો કંપીઅન ડ્રમ એન્ડ કેમીકલ કાં.
 ૨૦૫ માગેટ, પોસ્ટ બોક્સ નં ૧૦૮૨ નુબેહ ન.

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર. (ગુજરાતી વિવેચન)

વિવેચક પં. સમજાવેલ છે આ વિવેચનમાં મૂળ કૃતિ તામિ તેઓ દ્વારા અને વિગતથી જાણાર્થ આપેલો છે, શ્રી. શ્રી. આપે મહત્ત્વનો કિંમતી પામેલ અને અર્થમેલ પણ મુશ્કેલીમાં આપેલ છે.

જેનપરના સમય આચાર અને વિચારનું અધ્યયન કરનારને આ ક્રિયા પ્રમત્ત જ પુરતું છે. જીવન ધર્મવાગાઓ પણ જેઓ જેનપરને દુષ્કર્મ દર્શિએ જોવા શકતા રોષ તેને પણ આ પુસ્તક અત્યંત ઉપદેશી છે. એકદર આ પુસ્તકમાં જે બધું લખાયું છે તે બધું સમજાવતી દર્શિએ જ જખરામાં આપ્યું છે.

વિવેચક પદ્ધતિએ કરાવેલ નિષ્કર્ષ વગેરે જાગનો સંબંધી પ્રસ્તાવનામાં વિગતવાર ચર્ચા કરી છે અને તેમાં જ સો પેજ રાખ્યા છે. આખો અંશ લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠો છે. છતાં કિંમત રૂ. ૨૧

૨૨

પુરાતત્ત્વ પ્રકાશિત. ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫

પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિકના આજ સુધીમાં પ્રગટ થઈ ચુકેલાં ૧-૨-૩-૪ અને ૫ પુસ્તકોની પાઠ્ય પુઠાની બાંધેલી યોડી નકલો તૈયાર છે, એ દરેક પુસ્તકમાં જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુ સાહિત્યને સમતા અનેક પ્રકારના અને હિંદુ ઇતિહાસ અનેક લેખોનો ઉત્તમ સંમલ થયેલો છે. પ્રત્યેક પુસ્તક બંગારમાં અને વિદ્વાન અભ્યાસિઓએ મૂલસંમલમાં એ પુસ્તક અવશ્ય સંમલવા યોગ્ય છે.

મૂલ્ય દરેક પુસ્તકનું રૂ. ૫-૧૨-૦ (પાંચ અર્ધ અંક)

૨૩

પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ.

(સં. જિનવિજય. ૩)

જેની અંદર જૂનામાં જૂની ગુજરાતી લાખના જૈન સાહિત્યમાંથી ઉતારા આપવામાં આવ્યા છે. લાખ સાહિત્યના અભ્યાસીને ખાસ ઉપયોગી છે.

ફક્ત પાંચજ ટીપાં ! ! !

ગુપ્તાની

અમી—કુપી.

ફક્ત પાંચજ ટીપાં અમી—કુપી લેવાથી ઉલટી,
સળેખમ, ચુંક, આકડી, પેટનો દુખાવો, અજીર્ણ વાયુ, ખાંસ,
હીરટીરીઆ, ઉઠાંટીયું, દાંત કે દાઢનું કળતર વિગેરે તુરત

ફક્ત પાંચજ ટીપાં અમી—કુપી અહારથી ચોળવા-
દુખાવો, સોજ, કળતર, રૂમેટીઝમ (વા) પવન, સંધીવાદ,
દુખાવા, ગડીઓ વા, આદાશીશી, પામળાનું શુળ, કફ છાતીનો
રાંઝણુ, વીંછીનો ડંખ વિગેરે દર્દોમાં તાત્કાલિક આરામ આપ

ફક્ત એકજ શીશી ગુપ્તાની અમી—કુપી ઘરમાં તથા
પાસે રાખો તે તમને તાત્કાલિક યથા આવતાં ઉપર જણાવેલા
મદદગાર યથા પડશે.

તમારી અમુલ્ય જીવંતીના રક્ષણ માટે તેમજ સ્નેહી માત્રોમાં ઉપકરવા એક શીશી જરૂર પાસે રાખો.

અમી—કુપીની ઉત્તમતા માટે પ્રદર્શનમાંથી મેડલ મળેલ છે.
કિંમત શીશી ૧ નો રૂ. ૧૫ ત્રણ શીશીના રૂ. ૪૦ પાંચ અલગ

રાજશાહી ગોનોરીઆ સ્પેશીટીક.

રજીસ્ટર.

(પ્રમેહારી રસ)

નં. ૨૨૬૪.

જીનો કે ગમે તેવો પ્રમેહ હોય મ ત્ર ચોરીશ કલાકમાં જ નામવા માંડે છે. જાણે જાદુનો ચમત્કાર ! એક ડોઝ પેટમાં ગયો કે બે આની આરામ થયો છે એમ સમજો. પ્રમેહ માટે આવી ફતેહમંદ દવા બીજી કોઈ નથી. પેશાબમાં આગ, બળતરા, ટીપટીપે પેશાબ થવો, જાડો રગડા જેવો પેશાબ થવો, કપડામાં ડાઘા પડવા, પેશાબની આગળ પાછળ ધાતનું જવું, ઉંનવા, હાથપગમાં ફાટ, ઉંઘ નહિ આવવી, અને આખા દિવસ એમાં જીવ લાગી રહેવો એ સર્વ આ દવાથી નાશુદ્ધ થાય છે. જેઓ માને છે કે પ્રમેહ એ એક નહિ સારું કરી શકાય તેવું દરદ છે, તેઓને અમે રાજશાહી પ્રમેહારી રસ લેવા ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. સોએ સો દરદી માંગ ચલા કે, હજુસુધી કોઈ નિષ્ફળ થયો જ નથી.

કિંમત શીશી ૧ ના રૂ. ૨) ત્રણ શીશીના રૂ. ૫૦ પાંચ અલગ.
સી. સી. ગુપ્તા એન્ડ કુંપની મુ. પો. નડીઆદ.

તત્વાર્થ સૂત્ર. (ગુજરાતી વિવેચન)

વિવેચક પં. મુખલાલજીએ આ વિવેચનમાં મૂળ સૂત્રો સાથે તેનો અર્થ અને વિષયથી જાણાર્થ આપેલો છે, સાથે સાથે મહત્વનો દિગંબરીય ભાષે અને અર્થભેદ પણ સૂચવવામાં આવ્યો છે.

જૈનધર્મના સમગ્ર આચાર અને વિચારનું અધ્યયન કરનારાને આ એક પુસ્તક જ પુરતું છે. બીજા ધર્મવાળાઓ પણ જેઓ જૈનધર્મને તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ જોવા ઇચ્છતા હોય તેને પણ આ પુસ્તક અત્યંત ઉપયોગી છે. એકંદરે આ પુસ્તકમાં જે બહુ લખાયું છે તે બહુ સમન્વયની દ્રષ્ટિએ જ મંથવામાં આવ્યું છે.

વિવેચક પત્રિતજીએ કર્તાનો નિર્ણય વગેરે બાબતો સંબંધી પ્રસ્તાવનામાં વિગતવાર ચર્ચા કરી છે અને તેમાં જ સો પેજ રાક્યા છે. આખો પ્રથમ ભાગ ૫૦૦ પૃષ્ઠનો છે. છતાં કિંમત રૂ. ૨૧

૨૨

પુરાતત્ત્વ પ્રકાશિત. ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫

પુરાતત્ત્વ ત્રેમાસિકના આજ સુધીમાં પ્રગટ થઈ ચુકેલાં ૧-૨-૩-૪ અને ૫ પુસ્તકોની પાકા પુઠાની અધિલી થોડી નકલો તૈયાર છે, જે દરેક પુસ્તકમાં જોઈ, જોઈ અને હિંદુ સાહિત્યને સમજા અને પ્રસારના અને ઉચ્ચ કોટિના અનેક લેખોનો ઉત્તમ સંગ્રહ થયેલો છે. પ્રત્યેક પુસ્તક ભંડારમાં અને વિદ્યાન અભ્યાસિઓએ શ્રદ્ધાસંમદમાં એ પુસ્તક અસ્તવ્ય સંમદવા થોડા છે.

મુદ્દય દરેક પુસ્તકનું રૂ. ૫-૧૨-૦ (પાંચ અર્થે બુદ્ધ)

૨૩

પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ.

(સં. વિનવિદ્ય. ૬)

જૂની અદર જુનામ જૂની ગુજરાતી કથાના જૈન સાહિત્યમાંથી હતાના આપવામાં આવ્યા છે જે સાહિત્યના અભ્યાસને ખાસ ઉપયોગી છે.

વેળાસરની ચેતવણી.

તમારી તન્દુરસ્તી માટે.

તમારાં નેત્રરત્નો માટે

ડો. કોઠારીની

કાશ્મીરી,

જીવનશક્તિ.

લોટસાઈની.

(રજીસ્ટર્ડ)

પદ્મમધુ.

વિશેષ વિગતો મળાવવા લખો :—

ધી જીવનશક્તિ કેમિકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ

કોટડા, (વાયા ભુજ) કચ્છ.

તમારો

જિંદગીનો મફત વીમો

ન્યુ બોમ્બે બેંકીંગ કોર્પોરેશન લીં.

માં ઉતરાવો. ૧૮ થી ૫૫ વર્ષના સ્ત્રી પુરૂષોના

મફત જિંદગીના વીમા ઉતારે છે.

હુડ એજીસ: ૧૦ એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

